UNIVERSITATEA DIN BUCUREŞTI
FACULTATEA DE ISTORIE

LUCIAN BOIA

EVOLUȚIA ISTORIOGRAFIEI ROMÂNE

BUCUREŞTI
– 1976 –

Introducere

Istoriografia studiază evoluţia ştiinţei istorice, a modului de a gândi, cerceta şi scrie istoria. Interesul pentru istorie a existat din cele mai vechi timpuri şi probabil va exista întotdeauna. Oamenii simt nevoia să cunoască ce s-a petrecut până la ei, în felul acesta înţelegând mai bine prezentul şi orientându-se mai bine spre viitor.

În cadrul culturii româneşti, scrierea istoriei a jucat un rol însemnat. Împărţiţi între hotarele mai multor state, românii s-au convins de necesitatea cercetării istoriei, căci numai prin ea se putea dovedi originea lor comună şi continuitatea nestrămutată pe pământul pe care îl locuiesc. Această temă – a originii şi continuităţii – apare de timpuriu în istoriografia română şi constituie, până astăzi, o problemă majoră, poate chiar cea mai importantă, în preocupările istoricilor noştri. Începuturile mişcării naţionale româneşti se leagă strâns de dezvoltarea ştiinţei istorice, care a constituit o însemnată armă de luptă în sprijinul aspiraţiilor poporului român. După cum în antichitate existase o Dacie, pe teritoriul locuit de noi, tot astfel trebuia ca părţile răzleţe şi temporar separate ale neamului românesc să se închege într-o nouă Dacie, în graniţele celei vechi. Daco-românismul, expresie a mişcării naţionale româneşti în secolul al XIX-lea, îşi are rădăcinile adânc înfipte în istorie.

O altă temă care i-a inspirat pe istorici a fost lupta neîntreruptă a poporului român pentru păstrarea fiinţei de stat, a neatârnării. Situaţi într-o zonă nevralgică a Europei, românii au fost nevoiţi să-şi apere cu dârzenie libertatea, iar paginile de epopee scrise de la Mircea cel Bătrân până la cucerirea independenţei în 1877 şi apoi pentru menţinerea şi consolidarea ei, au inspirat şi au oferit material bogat multor dintre istoricii noştri.

Fireşte, odată cu trecerea vremii, aria cercetării istorice s-a lărgit, în prezent ea extinzându-se asupra unei mari varietăţi de aspecte: economice, sociale, demografice, politice, culturale etc., ale întregii noastre istorii.

Este paradoxal faptul că, ţinând seama de rolul de loc neglijabil jucat de istoriografie în cultura noastră, nu există încă o cuprinzătoare lucrare de sinteză, care să expună întreaga desfăşurare a ştiinţei istorice româneşti, de la primii cronicari până astăzi. Faptul pare cu atât mai ciudat cu cât istoria mai multor ştiinţe sau arte s-a scris, în timp ce istoricii au rămas în urmă cu scrierea istoriei propriei lor discipline.

Cercetări parţiale, desigur, s-au întreprins, începând cu generaţia de la 1848 a istoricilor romantici, care a înţeles marea însemnătate a vechilor cronici, aflate încă în manuscris. Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, August Treboniu Laurian au editat şi au interpretat operele cronicarilor; opera lor a fost continuată, după 1859, de Alexandru Papiu Ilarian, editor de izvoare, inclusiv cronici, şi istoric al Şcolii Ardelene, şi de Bogdan Petriceicu Haşdeu, de asemenea editor de cronici şi original interpret al multor probleme privitoare la primele veacuri de cultură, inclusiv de istoriografie românească.

Primul care realizează o prezentare de ansamblu a istoriografiei româneşti, deşi în scop mai mult polemic decât ştiinţific, este George Panu. În **Studiul istoriei la români**, *o analiză destul de amplă, publicată în 1874-1875 în „Convorbiri literare", el îşi propunea să sublinieze deficienţele istoriografiei anterioare, cu spiritul critic cunoscut al grupării junimiste din care făcea parte. Urmează, cronologic, dările de seamă privitoare la istoriografia românească, publicate spre sfârşitul secolului XIX, şi în primii ani ai secolului XX, de A. D. Xenopol în „Revue historique" şi de N. Densuşianu în*

„Jahresberichte der Geschichtswissenschaft” (Berlin).

Contribuții de seamă la studiul istoriografiei româneşti a adus, în ultimul deceniu al secolului XIX şi în primii ani ai secolului nostru, Ioan Bogdan, prin descoperirea şi analiza celor mai vechi cronici, redactate în slavonă. Sintetizând preocupările sale în acest domeniu, I. Bogdan publică în 1905 o lucrare fundamentală: **Istoriografia română şi problemele ei actuale**, *în care, pe de o parte, încercând o periodizare, se referă la evoluția istoriografiei până în vremea lui, iar pe de altă parte prezintă sarcinile noi care stăteau în fața cerce tării istorice. Concluziile sale sunt deosebit de judicioase, lucrarea impresionând şi astăzi prin modernitatea concepției.*

În cadrul vastei opere a lui Nicolae Iorga se întâlnesc şi câteva importante studii de istoriografie. Cele dintâi sunt cercetările privitoare la cronicari: **Cronicele muntene** (1899), **Fragmente de cronici şi ştiri despre cronicari** *(1901). În 1903, N. Iorga publică o prezentare de ansamblu, intitulată* **Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor**. *Deşi îşi propunea în acest studiu să prezinte numai un anumit aspect al ştiinței istorice – publicarea izvoarelor –, totuşi el înfățişează într-un tablou mai larg întreaga evoluție a cercetării istorice româneşti, făcând observații de valoare asupra activității multor istorici. În 1927, N. Iorga publică capitolul* ***Roumanie****, în lucrarea editată la Paris,* **Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926***; în 20 de pagini, realizează o frescă a dezvoltării istoriografiei româneşti de-a lungul jumătății de secol care a marcat cristalizarea ştiinței istorice în România.*

În primii ani ai secolului XX, se remarcă studiile lui Constantin Giurescu privitoare la cronicari. În **Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene** *(1906) şi* **Contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene** *(1907), el a reuşit, printr-o analiză minuțioasă şi originală, să clarifice o serie de probleme controversate privitoare la vechea istoriografie românească.*

În perioada dintre cele două războaie mondiale, cercetările istoriografice au continuat, ele referindu-se însă la anumite aspecte sau anumite perioade, fără realizarea unor sinteze de ansamblu. Ilie Minea a publicat studii despre cronicari şi despre Dimitrie Cantemir, iar Ioan Lupaş a cercetat dezvoltarea istoriografiei din Transilvania (**Cronicari şi istorici români din Transilvania***, 2 ediții, 1933, 1941), domeniu abordat şi de Alexandru Lapedatu* (**Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfăşurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați** *(1923). Istoriografia cronicărească, dar şi aspecte mai recente ale evoluției sale (de pildă activitatea lui Nicolae Bălcescu) se reflectă şi în preocupările lui Petre P. Panaitescu. La rândul său, Constantin C. Giurescu se interesează atât de lucrările cronicarilor, cât şi de istoriografia contemporană, publicând în 1926 studiul* **Considerații asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani***, în care reia prezentarea din punctul unde se oprise I. Bogdan, arătând că cercetarea istorică a respectat în general jaloanele puse de acesta. Istoriografia perioadei interbelice se reflectă şi în lucrarea publicată în 1946 de Alexandru V. Boldur sub titlul* **Ştiința istorică română în ultimii 25 ani. Constatări şi remedii.**

După 1944, pe lângă numeroase cercetări privind activitatea diferiților istorici, s-au făcut noi paşi spre realizarea unor sinteze. În 1964 a apărut o lucrare colectivă (autori: Vasile Maciu, Ştefan Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu, P. P. Panaitescu) referitoare la istoriografia română până la începutul secolului XX (titlul francez: **Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918***). Lucrarea, foarte*

sintetică, este adresată mai ales cititorilor străini dar, în lipsa unor studii mai largi, poate fi folosită şi la noi. Din păcate, ea nu cuprinde şi perioada cea mai fructuoasă a întregii noastre ştiinţe istorice, din 1918 şi până astăzi.

În 1970 Pompiliu Teodor, specialist în istoriografie la Universitatea din Cluj-Napoca, a publicat antologia **Evoluţia gândirii istorice româneşti***. Deşi nu poate pe deplin suplini o lucrare de sinteză, cartea amintită, care conţine un larg studiu introductiv, scurte prezentări ale vieţii şi operei istoricilor mai importanţi şi extrase semnificative din scrierile acestora, este deosebit de folositoare. Şi ea se opreşte de fapt la începutul secolului nostru, dintre istoricii formaţi în perioada interbelică găsindu-şi locul doar Lucreţiu Pătrăşcanu.*

Mai târziu, în 1972, P. Teodor a publicat o altă antologie, privind de data aceasta perioada interbelică, sub titlul **Din gândirea materialist-istorică românească (1921-1944).** *Unele aspecte importante ale istoriografiei noastre până spre sfârşitul secolului al XIX-lea sunt cuprinse în lucrarea lui Aurel Răduţiu,* **Incursiuni în istoriografia vieţii sociale***, apărută în 1973.*

Desigur, pe lângă lucrările amintite, care au un caracter sintetic, au apărut numeroase articole, studii sau chiar cărţi, referitoare fie la viaţa şi activitatea unor istorici, fie la diferite curente şi probleme istoriografice. Un inventar detaliat al acestor cercetări se află în Bibliografia istorică a României, vol. I, 1970, cuprinzând perioada 1944-1969 (studiile de istoriografie la p. 5-17), şi vol. II, 1975, cuprinzând anii 1969-1974 (studiile de istoriografie la p. 22-48). Nefiind posibil să consemnăm sute şi sute de titluri, subliniem activitatea în acest domeniu a istoricilor P. P. Panaitescu, M. Berza, V. Maciu, Şt. Pascu, Şt. Ştefănescu, E. Stănescu, V. Netea, D. Berindei, V. Cândea, V. Cristian, V. Curticăpeanu, R. Deutsch, Al. Duţu, Al. Zub, A. Armbruster, Şt. Andreescu şi a multor altora. Interesul pentru ştiinţa istoriei, pentru opera celor care ne-au precedat, este normal să se manifeste la fiecare istoric, indiferent de formaţia şi preocupările sale. Mai este însă mult de făcut. Dacă, de pildă, despre Dimitrie Cantemir a scris o remarcabilă monografie P. P. Panaitescu, iar despre M. Kogălniceanu a tratat pe larg Al. Zub, încă nu există monografii reprezentative despre Nicolae Iorga, A. D. Xenopol, sau despre activitatea de istoric a lui B. P. Haşdeu. Nu există, de asemenea, nici sinteze complete.

Pentru cunoaşterea istoriografiei noastre vechi se pot consulta cu folos diferite istorii ale literaturii. Dacă **Istoria literaturii române** *a lui George Călinescu, scrisă după criterii strict estetice, nu oferă prea mult în legătură cu cronicarii şi Şcoala Ardeleană, în schimb se pot găsi multe date şi aprecieri în* **Istoria literaturii româneşti** *de Nicolae Iorga,* **Istoria literaturii române vechi** *de N. Cartojan, excelentă pentru cunoaşterea culturii noastre în secolele XV-XVII,* **Istoria literaturii române** *de Alexandru Piru etc. Până în secolul trecut, istoria nu se despărţise complet de literatură, aşa că este explicabilă prezenţa ei în istorii literare. Ureche, Costin, Neculce sunt atât istorici, cât şi scriitori. Afirmaţia este, cel puţin parţial, valabilă şi pentru istoricii mai apropiaţi de vremurile noastre: Nicolae Bălcescu, M. Kogălniceanu, B. P. Haşdeu, Nicolae Iorga etc.*

Periodizarea, potrivit căreia vom prezenta evoluţia istoriografiei româneşti, este următoarea:

I. Istoriografia medievală*, corespunzând, pe plan social economic, epocii orânduirii feudale. Ea cuprinde două etape:*

1. Istoriografia română în limba slavă (secolele XV-XVI);

2. Influenţa umanistă (secolul XVII şi prima jumătate a secolului XVIII).

II. Istoriografia modernă, *corespunzând destrămării relațiilor feudale şi orânduirii burgheze. Am împărțit-o în patru etape:*

1. Istoriografia luministă (cca. 1770-1830);

2. Istoriografia romantică (cca. 1830-1860/70);

3. De la romantism la şcoala critică (cca. 1860170-1900);

4. Istoriografia primei jumătăți a secolului XX, caracterizată în general prin eclectism.

III. Istoriografia contemporană marxistă, *corespunzând noilor realități economice, sociale şi culturale create în România după 23 august 1944.*

Ne-am propus să înfățişăm drumul urmat de istoriografia românească de la originile ei până la anul 1944, care a marcat şi în acest domeniu începutul unor profunde transformări.

Cele mai importante realizări ale istoriografiei româneşti contemporane fiind de fapt opera ultimilor ani, o analiză aprofundată, critică şi obiectivă – nu o simplă înşiruire a preocupărilor şi studiilor apărute – credem că s-ar fi putut cu greu întreprinde. Am considerat de aceea mai potrivit ca unele aspecte actuale ale cercetării, problemele fundamentale ale istoriografiei contemporane şi profunda ei angajare politică să le enunțăm succint, fără pretenția unei analize, în încheierea acestei lucrări.

O prezentare de ansamblu a dezvoltării ştiinței istorice româneşti va da o imagine mai clară rolului important jucat de aceasta în cultura noastră, în mişcarea noastră națională, în istoria poporului român. Căci istoria şi scrierea istoriei au fost mereu strâns legate. Istoricii au scris istoria dar, de multe ori, prin scrisul sau prin fapta lor, au contribuit, ca factori activi, la trezirea şi consolidarea conştiinței naționale, la lupta pentru o viață mai liberă şi mai dreaptă.

Bibliografie generală

ADOLF ARMBRUSTER, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

N. BAGDASAR, *Filosofia contemporană a istoriei*, Bucureşti, 1930.

IOAN BOGDAN, *Istoriografia română şi problemele ei actuale*, Bucureşti, 1905.

N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi*, 3 vol., Bucureşti, 1940-1945.

ALEXANDRU DUȚU, *Sinteză şi originalitate în cultura română*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1974.

NICOLAE IORGA, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor, în Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor şaptezeci de ani*, Bucureşti, 1903, p. 1-127.

NICOLAE IORGA, *Istoria literaturii romaneşti*, vol. I-III, Bucureşti, 1925, 1929, 1933; *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea*, vol. I-III, Bucureşti, 1907-1909; *Istoria literaturii romaneşti contemporane*, vol. I-II, Bucureşti, 1934; *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I-II, Bucureşti, 1969.

ALEXANDRU LAPEDATU, *Istoriografia română ardeleană, în legătură cu desfăşurarea vieții politice a neamului romanesc de peste Carpați*, Bucureşti, 1923.

IOAN LUPAŞ, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, ediția II, Craiova, 1941.

P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii româneşti*, Editura Minerva, Bucureşti, 1971.

GEORGE PANU, *Studiul istoriei la români*, în E. Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste*, Bucureşti, 1942, p. 283-398.

ŞTEFAN PASCU, EUGEN STĂNESCU, *Istoriografia modernă a României. Încercare de periodizare şi fixare a principalelor curente şi tendințe* în „Studii”, nr. 111964, p. 133-158.

ALEXANDRU PIRU, *Istoria literaturii române*, vol. I-II, Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1970.

AUREL RĂDUȚIU, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Editura Dacia, Cluj, 1970.

POMPILIU TEODOR, *Evoluția gândirii istorice româneşti*, Editura Dacia, Cluj, 1970.

* * * *Introduction d l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1964.

* * * *Istoria literaturii române*, Editura Academiei R.S.R., vol. I, ed. II, Bucureşti, 1970; vol. II, Bucureşti, 1968.

Istoriografia medievală

1. ISTORIOGRAFIA MEDIEVALĂ ÎN LIMBA SLAVĂ (secolele XV-XVI)

Primele scrieri istorice româneşti se prezintă sub forma analelor sau cronicilor[1], a unor înşiruiri de date şi evenimente, legate între ele nu prin logica dezvoltării istorice, ci prin simpla succesiune cronologică. Se întâlnesc, desigur, şi unele încercări, în general naive, de explicare a faptelor (subordonate viziunii mistice, providenţialiste a istoriei), sau o anumită tendinţă politică, de pildă glorificarea domnitorului. Cronicile sunt scrise, până la sfârşitul secolului al XVI-lea în slavonă, pe atunci limba oficială a statului şi a bisericii; influenţa slavă se observă şi în stil, autorii cunoscând şi folosind unele lucrări similare slave sau bizantine (ultimele tot prin filieră slavă). Centrele producţiei istoriografice sunt curtea domnească şi mânăstirile; se consideră, în general, că primele cronici au avut un caracter oficial, fiind redactate la curte, din ordinul domnitorului.

O problemă mult controversată (şi încă neelucidată pe deplin) este aceea a datării primelor cronici. Unele dintre ele s-au pierdut, altele s-au păstrat în copii sau prelucrări târzii; terenul deducţiilor şi ipotezelor este astfel foarte larg. Se poate presupune că îndată după întemeierea statelor feudale Ţara Românească şi Moldova s-a ivit necesitatea consemnării succinte a unor evenimente importante. S-au păstrat pe diferite manuscrise din secolul al XV-lea asemenea însemnări (privind uciderea lui Ştefan, domnul Moldovei, în 1447, ocuparea Chiliei şi Cetăţii Albe de turci în 1484). Ele trebuie să fi fost mai numeroase şi nimic nu ne împiedică să presupunem – deşi nu s-au păstrat asemenea manuscrise – că existau şi în secolul al XIV-lea. Dar, simple consemnări ale unor fapte istorice nu înseamnă încă istorie. Întrebarea este: când s-a făcut pasul de la aceste însemnări disparate la adunarea faptelor în cuprinsul unei expuneri unitare.

Cea dintâi realizare a istoriografiei româneşti este *Cronica lui Ştefan cel Mare*, scrisă la curtea domnitorului, din porunca şi sub supravegherea sa[2]. Epoca lui Ştefan (1457-1504), caracterizată prin consolidarea puterii domneşti şi lupta neîntreruptă pentru menţinerea independenţei Moldovei, a generat în chip firesc şi prima cronică românească cu caracter oficial, reflectând interesele statului, ale domniei în acea perioadă. De la bun început istoriografia apare strâns legată de realităţile politice. În centrul desfăşurării evenimentelor se află în permanenţă personalitatea lui Ştefan cel

---

[1] Considerăm *anale* însemnări succinte ale unor evenimente strict contemporane, iar cronici prezentări mai detaliate şi cu o mai adâncă perspectivă în timp. Dat fiind că această distincţie nu este general adoptată şi, în plus, cele două genuri nu se întâlnesc în stare pură, ci de obicei combinate, iar concepţia care le străbate şi forma sunt aceleaşi, vom folosi un singur termen, acel de *cronică* (se mai utilizează şi vechea denumire: *letopiseţ*). Rămâne însă de discutat în ce măsură consemnarea imediată a unor fapte – cazul primelor cronici – înseamnă cu adevărat istoriografie. Ceea ce considerăm în mod obişnuit prime realizări istoriografice reprezintă mai curând izvoare decât lucrări istorice propriu-zise. Istoria presupune o anumită perspectivă temporală. Totuşi, prin însăşi ideea consemnării continue a faptelor, aceste prime cronici au deschis drumul istoriei.

[2] S-a presupus a fi dintr-o perioadă anterioară aşa-numita *Cronică scurtă a Moldovei* care, pe o singură pagină, consemnează numele domnilor şi anii de domnie de la Dragoş până la anul 1451. S-a presupus şi existenţa unor însemnări mai detaliate în timpul lui Alexandru cel Bun (1400-1432), căci ele apar, deşi destule date sunt greşite, în *Cronica Moldovei* de mai târziu. Aceste ipoteze sunt foarte nesigure şi, în general, contrazise de ultimele interpretări. În ce priveşte *Cronica lui Ştefan cel Mare*, Ştefan Andreescu consideră că a fost redactată în două etape: 1473-1486 şi 1496-1504.

Mare, reflectându-se astfel sporirea autorității centrale, în dauna privilegiilor marii boierimi. Valoarea informativă a letopisețului este remarcabilă, calitate explicabilă prin faptul că cele scrise sunt contemporane evenimentelor; se observă o preocupare deosebită pentru precizia cronologică, datarea cuprinzând anul, luna şi ziua evenimentului. Şi stilul este de osebit, remarcându-se prin simplitate şi vigoare. În explicarea faptelor istorice se recurge adesea la intervenția forțelor supranaturale[3]. Din păcate, această primă cronica românească nu s-a păstrat în original, ci prin intermediul compilațiilor ulterioare.

O chestiune controversată este aceea a redactării primei *Cronici a Moldovei*, deci a unei expuneri a evenimentelor începând de la întemeierea statului. S-a presupus că încă în timpul lui Ştefan cel Mare s-a adăugat cronicii domniei lui şi prezentarea, mult mai succintă, a istoriei Moldovei înainte de 1457, realizându-se astfel *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*. Recent s-a propus însă (de Ştefan Andreescu) o dată mai târzie; prima *Cronică a Moldovei* de la începuturile statului, s-ar fi alcătuit în prima jumătate a secolului al XVI-lea, mai probabil în timpul domniei lui Ştefăniță (1517-1527).

Cronica lui Ştefan cel Mare, devenită *Cronica Moldovei*, în urma adausurilor făcute, privitoare la epoca anterioară ca şi la evenimentele ce au urmat, a constituit baza pentru alcătuirea altor cronici, în realitate variante mai mult sau mai puțin asemănătoare ale prototipului. Cel mai apropiat de versiunea inițială – prin mijlocirea căruia ni se păstrează mai fidel cronica amintită a lui Ştefan cel Mare – este *Letopisețul de la Bistrița*, care narează evenimentele de la întemeierea Moldovei (1359) până la anul 1507. A fost numit aşa de către descoperitorul său, Ioan Bogdan, care credea că fusese redactat la mânăstirea Bistrița. Mai este cunoscut sub numele de *Letopisețul anonim al Moldovei*. Altă variantă este *Letopisețul de la Putna*, care cuprinde epoca 1359-1526. De asemenea, există trei versiuni în limbi străine. Prima dintre ele, *Cronica moldo-germană*, a fost tradusă în perioada 1499-1502 şi cuprinde anii 1457-1499; descoperită în 1911, a dat cercetătorilor unele informații ce nu se găsesc în alte cronici. A doua, *Cronica moldo-rusă*, de valoare istorică mai redusă, a ajuns în Rusia în timpul domniei lui Bogdan al III-lea (1504-1517); prezintă evenimentele până la moartea lui Ştefan cel Mare. A treia, *Cronica moldo-polonă*, cuprinzând istoria Moldovei până la 1564 (începutul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpuşneanu), a fost tradusă în anul 1566.

Toate aceste variante care, chiar când tratează istoria Moldovei de la întemeiere, au în centrul lor domnia lui Ştefan cel. Mare, dovedesc marele interes de care s-au bucurat, şi în afara granițelor țării, figura marelui voievod şi politica moldovenească în perioada de maximă înflorire a statului[4]. Dacă până spre mijlocul secolului al XVI-lea autorii cronicilor rămân anonimi, începând cu această perioadă, identitatea lor ne este cunoscută. Ei nu fac decât să continue, tot la porunca domnilor, vechiul letopiseț al

---

[3] Reproducem fragmentul privitor la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare, caracteristic pentru precizia cronologică, stilul sugestiv şi naivitatea interpretării: „În anul 7012 (1504), luna iulie, 2, marți, a răposat robul lui Dumnezeu, domnul Ion Ştefan Voievod, domnul Țării Moldovei, ca la 3 ceasuri din zi. Şi a fost în acelaşi an, înainte de moartea lui, iarnă grea şi foarte aspră, cum nu fusese niciodată. Şi au fost în timpul verii ploi mari şi revărsări de ape şi înecuri din pricina apelor mari. Şi a luat schiptrul Moldovei fiul lui, Bogdan Voievod, în locul lui, şi a domnit Ion Ştefan Voievod 47 de ani şi 2 luni şi trei săptămâni”.

[4] Din prima jumătate a secolului XVI datează şi *Cronica sârbo-moldovenească*, prezentând perioada 1359-1512. Cuprinde, în bună măsură pe baza unor extrase din cronici sârbeşti, date privitoare la români, bulgari şi sârbi.

Moldovei. Niciunul nu reuşeşte însă să egaleze frumuseţea sobră a paginilor scrise în vremea lui Ştefan cel Mare. În ce priveşte forma, sunt influenţaţi de cronicarii slavi şi bizantini, mai ales de Constantin Manasses, din secolul XII, cunoscut pentru stilul său retoric şi pompos.

Primul şi cel mai important dintre ei este Macarie, egumen al mânăstirii Neamţu în 1523 şi episcop de Roman în 1531, mort în 1558. El scrie din porunca lui Petru Rareş, copiind pentru evenimentele dintre 1504-1525 o versiune a vechiului letopiseţ şi, de aici înainte, până la anul 1551, redactând partea sa proprie. Cronica este preţioasă pentru informaţiile ce ni le transmite, deşi este lipsită de obiectivitate şi scrisă într-un stil ce-l imită pe cel al lui Manasses. Macarie merge până la transpunerea unor pasaje întregi din opera bizantinului, care nu se potriveau întotdeauna cu realităţile Moldovei. Cronicarul, scriind în interesul lui Petru Rareş, manifestă aceeaşi tendinţă politică – de centralizare a statului feudal – ca şi autorul anonim al Cronicii lui Ştefan cel Mare.

Macarie este continuat de Eftimie, de asemenea egumen la mânăstirea Neamţu, pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Cronica sa începe cu anul 1541 şi merge până la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpuşneanu (1554), din ordinul căruia o scrisese. Stilul este mai simplu, mai puţin influenţat de exagerările lui Manasses.

În sfârşit, al treilea cronicar moldovean însemnat din secolul al XVI-lea, Azarie, ultimul care scrie în slavonă, îşi redactează cronica între anii 1574-1577, la porunca lui Petru Şchiopul. El copiază vechiul letopiseţ, apoi cronica lui Macarie şi redactează singur perioada 1551-1574. Se pare că nu a cunoscut cronica lui Eftimie, căci povesteşte altfel evenimentele relatate de acesta. Cronica ia sfârşit cu uciderea lui Ioan Vodă şi urcarea pe tron a lui Petru Şchiopul, a cărui personalitate este idealizată. În ce priveşte stilul, Azarie încearcă să-l imite pe Macarie, al cărui „nemernic ucenic" se socoteşte, împrumutând ca şi acesta o serie de fraze şi expresii din cronica lui Manasses.

De-a lungul secolului al XVI-lea se constată o interesantă evoluţie politică în opera cronicarilor. Toţi scriu din porunca domnească, dar spre 1600 semnificaţia domniei nu mai era aceeaşi ca la 1500. Forţa centralizatoare slăbise şi marea boierime conducea din ce în ce mai mult după placul ei. Petru Rareş încercase să facă aceeaşi politică ca Ştefan cel Mare şi un timp reuşise, dar Petru Şchiopul nu mai era decât un reprezentant al boierilor. Această schimbare se reflectă şi în cronici; ideologiei statului domnesc, prezentă în opera lui Macarie, îi ia locul o concepţie mai apropiată de tendinţa de dominaţie a boierimii, aşa cum observăm în paginile scrise de Azarie.

Dacă vechea istoriografie moldovenească poate fi considerată şi reconstituită cu o anumită precizie, în cazul Ţării Româneşti lacunele sunt mai mari decât operele ce ni s-au păstrat. Au existat şi aici, ca şi în Moldova, cronici scrise în limba slavă, redactate în secolul XVI, căci pentru secolele XIV-XV datele şi evenimentele ni s-au transmis în chip denaturat, fiind deci puţin probabilă însemnarea lor detaliată de către contemporani. Cert este că *Letopiseţul Cantacuzinesc*, o compilaţie alcătuită spre sfârşitul secolului al XVII-lea, cuprinde istoria Ţării Româneşti de la începuturile sale, prezentată destul de vag şi greşit pentru secolele XIV-XV, dar cu date mult mai precise, care presupun o cronică în limba slavonă, pentru secolul al XVI-lea. Aceeaşi afirmaţie este valabilă şi pentru *Istoria Ţării Româneşti*, atribuită de unii lui Radu Popescu.

Ni s-a păstrat, tot într-o variantă târzie, *Viaţa şi traiul Sfântului Nifon*, fost patriarh al Constantinopolului, scos de turci din scaun şi adus de Radu cel Mare (1496-1508) în Ţara Românească. La comanda lui Neagoe Basarab (1512-1521) şi a boierilor

Craioveşti, călugărul Gavril de la Muntele Athos a alcătuit biografia amintită, care cuprinde şi o serie de date istorice privind Țara Românească între anii 1496-1521. Cum era firesc, domnia lui Neagoe Basarab este consemnată cu mari laude. Scrisă mai întâi în greceşte, lucrarea a fost tradusă în slavoneşte, apoi în româneşte şi intercalată în *Letopisețul Cantacuzinesc*, prin intermediul căruia ne-a fost transmisă. Din aceeaşi perioadă datează *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, operă deosebit de interesantă, izvor prețios, care nu poate fi însă considerată o lucrare istoriografică, ci un tratat de politică.

În ce priveşte cronicile oficiale din secolul al XVI-lea, analiza variantelor cuprinse în compilațiile ulterioare arată posibilitatea existenței unei cronici a lui Radu la Afumați (1522-1529), mergând până la anul 1525. În cazul că ipoteza va rezista, înseamnă că aceasta trebuie considerată prima cronică scrisă în Țara Românească; este o cronică de curte, reflectând interesele domniei, asemănătoare deci, sub acest aspect, cu primele realizări istoriografice din Moldova. O altă cronică se presupune a fi cea scrisă la porunca lui Mircea Ciobanul (până la 1559). Aceste cronici au fost legate între ele prin informații mai succinte şi apoi continuate, făcând astfel legătura cu epoca lui Mihai Viteazul.

Când apare însă prima cronică a Țării Româneşti, de la întemeierea statului, cu alte cuvinte când s-a adăugat analelor amintite larga introducere acoperind intervalul dintre 1290 (legendarul „descălecat" al lui Negru Vodă) şi începutul secolului XVI-lea? S-au dat răspunsuri foarte diferite la această chestiune. În timp ce P. P. Panaitescu considera că prima istorie completă a Țării Româneşti a fost alcătuită abia în vremea lui Matei Basarab, spre mijlocul secolului al XVII-lea (secolele XIV-XV fiind prezentate pe baza unor informații disparate, autorul apelând la tradiție şi la unele combinații cărturăreşti, de unde şi legenda lui Negru Vodă), alți cercetători înclină spre o dată mult anterioară: pe la 1525, deci în acelaşi timp cu cronica lui Radu de la Afumați, care ar forma astfel partea finală a unei lucrări mai ample, sau în vremea lui Alexandru Mircea (1568-1577).

La sfârşitul secolului al XVI-lea, epopeea lui Mihai Viteazul (1593-1601) şi-a găsit ilustrarea într-o cronică oficială de curte, alcătuită de logofătul Teodosie Rudeanu. Nici aceasta nu s-a păstrat în original: o parte a cuprinsului său s-a transmis printr-o prelucrare latinească (mai curând o lucrare autonomă, căci foloseşte şi alte izvoare) realizată după o alta, polonă, de germanul Baltazar Walter, care a stat un timp la curtea domnului muntean. Versiunea sa a fost tipărită în Silezia la Görlitz, în 1597, evenimentele fiind narate până la acest an. Walter afirmă că originalul cronicii lui Mihai era scris în *româneşte*. Ar fi, în acest caz, prima lucrare istorică scrisă în limba română. Problema este însă controversată; în timp ce unii cercetători (printre care şi P. P. Panaitescu) susțin ideea originalului românesc, alții (I. C. Chițimia, G. Mihăilă) consideră mai plauzibilă, mai potrivită cu stadiul istoriografiei vremii, existența unei versiuni în limba slavă.

Domnia lui Mihai Viteazul este prezentată şi de o altă cronică, favorabilă dar nu oficială, considerată în general a fi *Cronica Buzeştilor*, căci subliniază meritele acestei familii; a fost scrisă în româneşte pe la începutul secolului al XVII-lea şi intercalată în Letopisețul Cantacuzinesc. Dacă unii specialişti (P. P. Panaitescu) au socotit-o drept o cronică independentă, interpretări mai recente (Dan Zamfirescu) consideră că se bazează la rândul ei pe cronica oficială scrisă de Teodosie Rudeanu. Domnia lui Mihai a fost cuprinsă şi într-un poem în versuri greceşti, alcătuit de vistierul Stavrinos în 1602, în Transilvania, publicat la Veneția în 1638. Câteva pasaje sunt reproduse în *Letopisețul Cantacuzinesc* (poate prin intermediul Cronicii Buzeştilor).

O problemă controversată – care nu se referă însă la o cronică internă a Ţării Româneşti – priveşte reflectarea domniei lui Vlad Ţepeş (1456-1462) în istoriografie. Personalitatea domnitorului muntean a trezit un interes deosebit în afara hotarelor ţării. Dacă nu s-a păstrat nicio cronică internă despre el (am văzut că istoriografia Ţării Româneşti începe mai târziu), au circulat însă câteva cronici germane, precum şi una în limba rusă. P. P. Panaitescu a presupus (ipoteză reluată recent de Ştefan Andreescu) că autorul cronicii ruseşti referitoare la Vlad Ţepeş (*Povestire despre Dracula Voievod*), redactată la Buda la 1486 şi copiată în ruseşte la 1490, ar fi fost un român ardelean. A ajuns la această concluzie pe baza analizei limbii folosite, elementele sud-slave din textul rusesc presupunând intermediul unui român. Desigur, nu este decât o ipoteză.

Ajungem astfel la o altă problemă, de asemenea insuficient clarificată, aceea a începuturilor istoriografiei româneşti în Transilvania. Desigur, aici existau condiţii specifice, pătura dominantă, în cea mai mare parte, nefiind românească. Istoriografia medievală prezentându-se în esenţă ca o expresie a clasei feudale, este lesne de înţeles că în Transilvania literatura istorică românească nu avea aceleaşi posibilităţi de manifestare ca în Moldova şi Ţara Românească. S-a susţinut deci, de către Al. Lapedatu de pildă, ideea că istoriografia începe aici cu adevărat abia odată cu renaşterea naţională din secolul al XVIII-lea când, în timp relativ scurt, se trece peste etapele de dezvoltare care, în celelalte ţări române, duraseră câteva veacuri. Exista totuşi şi în Transilvania o nobilime românească, după cum era organizată şi biserica ortodoxă. În aceste medii se putea produce – chiar dacă la un nivel mai modest decât de partea cealaltă a munţilor – o anumită istoriografie. Este presupunerea lui Ioan Lupaş care, studiind cronica latinească (*Chronicon Dubnicense*), păstrată din secolele XV-XVI la familia nobiliară Dragfy, de origine română, a ajuns la concluzia că ultima parte, privitoare la anii 1473-1479 (în care se vorbeşte, spre deosebire de cronica ungară oficială a lui Bonfini, elogios despre victoria lui Ştefan cel Mare la Vaslui) ar fi scrisă de cineva de la curtea voievodului transilvănean Bartolomeu Dragfy, poate chiar de un român. Desigur, şi aceasta este o simplă ipoteză, ca şi încadrarea în istoriografia românească transilvăneană a lucrării amintite despre Vlad Ţepeş.

În ce priveşte istoriografia bisericească, se poate porni de la cronica mai târzie, scrisă în limba română, de popa Vasile de la biserica Sf. Nicolae din Braşov, în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Ea cuprinde, foarte succint, evenimente dintre 1392-1633, prezentate cu destulă precizie începând cu sfârşitul secolului al XV-lea. Se poate deci presupune că, pentru perioada mai veche, autorul a tradus şi adaptat însemnări anterioare, redactate în slavonă. Este însă evident că, în stadiul actual al cunoştinţelor, dacă vrem să ne situăm pe un teren sigur, putem cu greu vorbi despre o istoriografie română transilvăneană înainte de secolul XVII. Existenţa ei rămâne însă *posibilă*, cercetările vor aduce poate noi lămuriri.

Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI constituie izvoare importante pentru cercetarea istoriei noastre medievale. Întâlnim în ele numeroase ştiri interne, pentru care nu posedăm altă documentaţie: răscoale, conflicte între diferite grupări, raporturile domnului cu boierii, familiile domneşti etc. Se găsesc, de asemenea, date privind organizarea societăţii feudale, diferite instituţii, armata, dregătoriile. Ideile politice sau religioase ale cronicarilor sunt interesante pentru cunoaşterea mentalităţii oamenilor acelor vremi. Pe de altă parte, trebuie desigur ţinut seama de faptul că letopiseţele nu sunt opere; de multe ori viziunea asupra evenimentelor este deformată de diferite interese, de clasă, politice sau personale, sau pur şi simplu din pricina ignoranţei

autorului. În măsura posibilă este bine deci, ca datele şi interpretările oferite de cronici să fie comparate cu alte izvoare. În orice caz, o critică permanentă a textelor se impune.

Cronicile româno-slave au intrat mai târziu în circuitul ştiinţific decât cronicile redactate româneşte din secolele XVII-XVIII. Faptul este explicabil, dat fiind că descoperirea şi descifrarea lor necesitau eforturi şi cunoştinţe sporite. Primul istoric român care s-a ocupat cu cercetarea lor a fost Bogdan Petriceicu Haşdeu. El a publicat şi comentat în „Arhiva istorică a României", în 1867, *Cronica moldo-polonă* (de fapt, reeditare după o ediţie mai veche polonă). Pasul decisiv în cercetarea începuturilor istoriografiei româneşti a fost făcut de Ioan Bogdan, care a tipărit majoritatea vechilor letopiseţe inedite. În *Vechile cronice moldoveneşti până la Ureche*, lucrare apărută în 1891, el a adus la lumina zilei *Letopiseţul de la Putna*, cronica lui Macarie şi cea a lui Eftimie; în 1895 a publicat *Letopiseţul de la Bistriţa*, iar în 1909 cronica lui Azarie. În felul acesta a înviat o întreagă epocă a culturii româneşti, până nu cu mult înainte aproape complet necunoscută. Cu toate cercetările întreprinse, lacunele sunt încă numeroase; viitorul mai poate aduce, eventual, interesante descoperiri.

BIBLIOGRAFIE

ŞTEFAN ANDREESCU, *Considérations sur la date de la première chronique de Valachie*, în „Revue Roumaine d'Histoire", nr. 2/1973, p. 361-373; *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, în „Revue Roumaine d'Histoire", nr. 6/1973, p. 1017-1035; *Premières formes de la littérature historique roumaine en Transylvanie*, în „Revue des études sud-est européennes", nr. 4/1975, p. 511-524.

ION BOGDAN, *Vechile cronice moldoveneşti până la Urechia*, Bucureşti, 1891.

I. C. CHIŢIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

G. MIHĂILĂ, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină şi slavă*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p. 104-163.

P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, Ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959; *Începuturile istoriografiei în Ţara Românească*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. V, Bucureşti, 1962, p. 195-255.

DAN ZAMFIRESCU, *Studii şi articole de literatură română veche*, E.P.L., Bucureşti, 1967.

II. INFLUENȚA UMANISMULUI

1. CRONICARII

În secolul XVII şi la începutul secolului XVIII forma principală de manifestare a istoriografiei româneşti rămâne tot cronica, dar conținutul său, ca şi forma, nu mai sunt aceleaşi ca în veacurile anterioare.

Continuând vechea tradiție cronicărească, reprezentanții istoriografiei româneşti scriu acum în alte condiții interne şi sunt supuşi altor influențe culturale. Umanismul, care pătrunde la noi atât prin filiera poloneză (în Moldova), cât şi prin cea italiană sau constantinopolitană (în Țara Românească), chiar dacă nu înlătură complet, modifică totuşi substanțial vechile cadre slavo-bizantine.

Asistăm astfel, după 1600, la o schimbare fundamentală în limba cronicarilor, începută, cum am arătat, poate încă din timpul lui Mihai Viteazul. Slavona este înlocuită cu limba română. Această transformare este nu numai formală. Ea corespunde unei anumite evoluții în conştiința oamenilor; în lucrările istoriografice ale epocii este prezentă conştiința de neam, întâlnim ideea originii latine şi unității limbii române şi a poporului român. În ce priveşte concepția istorică şi metoda de lucru, deşi nu se remarcă schimbări esențiale, observăm totuşi un început de atitudine critică față de izvoarele, din ce în ce mai numeroase, folosite. Divinitatea continuă să joace un rol însemnat în explicarea faptelor istorice; totuşi caracterul general al noilor cronici este laic. Cei care scriu acum sunt reprezentanți ai boierimii, nu clerici, lucrările lor aducând în consecință un plus de pricepere în treburile politice şi mai puțin interes pentru cele ecleziastice. Aceşti boieri-cărturari, cu puține excepții, nu sunt sprijinitori ai prerogativelor domneşti; într-o epocă de scădere a puterii centrale şi de consolidare a partidelor boiereşti, este firesc ca ei să nu mai reprezinte, decât în măsura în care le convenea, interesele domniei.

Primul cronicar însemnat al secolului XVII este moldoveanul Grigore Ureche. Tatăl său, Nestor Ureche, fusese unul dintre cei mai bogați şi influenți boieri pe la sfârşitul secolului XVI şi începutul celui următor. A trăit mult timp în Polonia, căpătând chiar cetățenia poloneză. Este astfel explicabil faptul că fiul său, Grigore, născut pe la 1590, a avut posibilitatea să studieze în Polonia, la Lwow, probabil între anii 1612-1617. Baza studiului era aici limba latină, prin intermediul acesteia Grigore Ureche făcând cunoştință atât cu vechea cultură clasică, cât şi cu umanismul european al vremii sale. Reîntors în Moldova, a ocupat demnități importante, fiind mare spătar între anii 1634-1642 şi mare vornic al Țării de Jos între 1642-1647. A murit în acest din urmă an.

Letopisețul Țării Moldovei, scris de Grigore Ureche probabil între 1642-1647 nu s-a păstrat în original, ci în variante ulterioare, interpolate de Simion Dascălul şi Misail Călugărul, în a doua jumătate a secolului XVII. Izvoarele principale ale cronicii sunt, mai întâi, vechile letopisețe româneşti scrise în limba slavă, preluate fie direct, fie prin intermediul unui letopiseț pierdut – a cărui existență, de altfel, unii cercetători o contestă –, scris în limba română pe la 1625-1630, de logofătul Eustratie; de asemenea, alături

de acestea, unele lucrări străine (cronica polonă a lui Bielski[5], scrierile lui Martin Kromer[6], Cosmografia latinească a lui Mercator). Autorul a folosit pentru ultima parte a lucrării şi tradiția orală (de pildă ştirile aflate de la tatăl său, Nestor Ureche).

Grigore Ureche prezintă evenimentele istoriei Moldovei de la „descălecare” şi până la 1595 (a doua domnie a lui Aron Vodă). Deşi cronica reprezintă o înşiruire de date şi evenimente, totuşi câteva idei se degajă cu deosebită claritate. Mai întâi, concepția statului boieresc, care are în autor un apărător îndârjit; educat în Polonia, Grigore Ureche admiră drepturile nemărginite de care se bucură nobilimea acolo, dorind o situație similară şi pentru Moldova. Este o reflectare a noilor raporturi de forță dintre domn şi boieri. Pe de altă parte, cronicarul este un partizan al luptei antiotomane, glorificând pe domnitorii care s-au aflat în fruntea acestei lupte, oricare ar fi fost atitudinea lor față de marii boieri. Este semnificativ în acest sens portretul legendar al lui Ştefan cel Mare, „vărsător de sânge nevinovat”, dar, mai presus de orice, „la lucruri de războaie meşter”. Concepția sa istorică rămâne teologică şi nici nu putea fi alta ținând seama de societatea românească din prima jumătate a secolului XVII. La Grigore Ureche apare şi interesul pentru problema originii şi unității românilor. Deşi ideile sale nu sunt deosebit de clare (consideră că limba română este o limbă amestecată), el ştie totuşi că „de la Râm ne tragem” şi subliniază unitatea poporului nostru („Rumânii, câți se află lăcuitori la Țara Ungurească şi la Ardeal şi la Maramoroşu, de la un loc sunt cu moldovenii şi toți de la Râm se trag”). Aceste idei sunt rezultatul educației sale umaniste, cunoaşterii limbii şi culturii latine.

O educație asemănătoare a primit şi continuatorul operei lui Grigore Ureche, Miron Costin. Născut în 1633, şi-a petrecut copilăria şi adolescenta în Polonia, unde se refugiase în 1643 familia sa. Acordându-i-se „indigenatul” (cetățenia) polon, este primit în rândurile nobilimii polone. A studiat, începând din 1646 la Colegiul iezuit din Bar. În 1651 a participat la lupte împotriva cazacilor, în rândurile armatei polone. Spre sfârşitul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653) s-a întors în Moldova, în anii următori ocupând funcții de seamă (ajunge mare logofăt) şi îndeplinind, cu deosebită pricepere, felurite misiuni diplomatice. În cursul unei asemenea misiuni ajunge în 1662 la Turnu Severin, unde admiră ruinele podului lui Traian. Mai înainte de a vizita Țara Românească fusese şi în Transilvania, astfel încât Miron Costin cunoaşte întreg teritoriul locuit de români. În 1672 se află pe lângă armata turcă în timpul campaniei contra Cameniței, iar în 1674 merge în solie la Sobieski, viitorul rege polon. Strălucita carieră se sfârşeşte tragic în 1691 când este implicat – greu de spus dacă pe drept sau pe nedrept – în complotul condus de fratele său Velişco Costin împotriva domnitorului Constantin Cantemir şi decapitat. Indiferent însă dacă a complotat sau nu, este clar că Miron Costin, mai mult chiar decât Grigore Ureche, reprezenta tendințele boierimii de subordonare a instituției domneşti.

Opera lăsată de Miron Costin este remarcabilă; el poate fi socotit cel mai însemnat

---

[5] Martin Bielski (1495-1575) a susținut teoria fantezistă a originii românilor din răufăcători exilați de romani în Dacia. Gr. Ureche, deşi îl foloseşte pe Bielski, nu pomeneşte nimic despre aceasta, în schimb, interpolatorul său, Simion Dascălul, o introduce în cronică, stârnind indignarea contemporanilor săi, în primul rând a lui Miron Costin, care va pune lucrurile la punct, scriind *De neamul moldovenilor*.

[6] Martin Kromer (1512-1589), istoric polon, a publicat *De origine et rebus gestis Polonorum* (prima ediție, 1555) şi Polonia (prima ediție, 1575), o prezentare geografică, etnografică şi politică a țării sale.

dintre cronicarii noştri. Implicat toată viața în politică, nu a avut timp, din păcate, să termine vastul plan ce îl concepuse: întreaga istorie a Moldovei (şi, în general, a poporului român) de la Traian până în zilele sale. Din această mare lucrare a reuşit să scrie doar partea de început (*De neamul moldovenilor. Din ce țară au ieşit strămoşii lor*) şi sfârşitul (Cronica Moldovei, de la anul unde o întrerupsese Ureche, 1595, până la domnia lui Dabija Vodă, 1661).

De neamul moldovenilor este prima lucrare din istoriografia românească care îşi propune prezentarea formării poporului român, una din temele care va sta în centrul atenției celor mai mari istorici ai noştri. Este şi cea dintâi operă care nu se prezintă sub forma unei cronici, fiind o analiză a unei probleme istorice. Scriind această lucrare pe care a început-o în tinerețe, pentru a o redacta definitiv abia în ultimii ani ai vieții, Miron Costin a urmărit să dovedească originea latină a românilor. El descrie luptele lui Traian cu Decebal (contopind în chip greşit cele două campanii într-una singură) şi apoi, referindu-se la organizarea Daciei romane, afirmă că populația autohtonă a fost mutată de aici (din Muntenia şi Moldova, după părerea sa) peste munți, în Transilvania, în locul ei fiind aduşi colonişti romani[7]. Ca dovezi ale latinității, Miron Costin aduce *limba* şi numele *român*. Cu toate erorile, *De neamul moldovenilor* reprezintă, prin însuşi faptul că a fost scrisă, o lucrare de mare însemnătate pentru dezvoltarea istoriografiei româneşti.

Cronica lui Miron Costin, încheiată în anul 1675, se bazează pentru perioada de până la sfârşitul domniei lui Vasile Lupu pe izvoare polone (în primul rând lucrarea lui Piasecki privind istoria Europei între 1587-1648) şi pe tradiții interne. Apoi, sursa principală o constituie propriile amintiri, pentru anii 1653-1661 lucrarea având un aspect memorialistic. Narațiunea este dramatică; talentul autorului a fost servit de bogăția evenimentelor, multe din ele, însă, nefaste pentru țară. Este o epocă de mari frământări, de lupte interne şi intervenții străine. Țările române devin teatru de bătălie pentru războaiele ce au loc în răsăritul Europei. De aici, ştirbirea autonomiei, desele schimbări de domnie (22 domni în 65 ani). Tristețea şi un anumit fatalism se degajă din opera cronicarului: „Cumplite vremi, de nu stăm de scrisori ci de griji şi suspine... cumpănă mare pământului nostru şi nouă".

Alături de dramatismul expunerii, frumoase descrieri şi o pătrunzătoare psihologie dau o valoare deosebită cronicii. Față de simplitatea stilului lui Grigore Ureche, întâlnim la Miron Costin o frază elaborată, migălos construită, fără a fi însă greoaie, vădind influența literaturii latine.

În afara acestor două lucrări principale, Miron Costin a redactat în limba polonă, în 1677, o *Cronică a Țării Moldovei şi a Munteniei*, cuprinzând 19 capitole, din care 5 istorice (mergând doar până la întemeierea principatelor şi insistând asupra originii latine), restul cu caracter lingvistic, etnografic, geografic. Tot în polonă a scris, în 1684, o poemă despre Moldova şi Țara Românească.

Fiul său, Nicolae Costin (aprox. 1660-1712), se formează tot în şcolile poloneze, având o formație intelectuală asemănătoare cu a tatălui său. Ca şi el, a făcut politică, ajungând tot mare logofăt, ca şi el a încercat să realizeze o mare istorie a românilor,

---

[7] Istoricii saşi, contemporani cu Miron Costin, Johann Troster şi Laurentius Toppeltinus (1641-1670) susținuseră fantezista idee a originii dace a saşilor şi, în acelaşi timp, romanitatea pură a românilor. M. Costin a cunoscut bine lucrarea lui Toppeltinus despre populația Transilvaniei (*Origines et occasus Transsylvanorum*, publicată la Lyon în 1667), din care a efectuat şi o traducere parțială. Deşi foloseşte şi alte izvoare, în *De neamul moldovenilor* el îl urmează în primul rând pe istoricul sas.

încadrată în istoria universală. A şi reuşit să ducă la bun sfârşit acest plan, scriind *Letopisețul Țării Moldovei, de la zidirea lumii până la 1601*. Este o operă de erudiție, bazată pe izvoare latine, ungare, polone. Ce îi lipseşte lui Nicolae Costin nu este nici erudiția, nici hărnicia, ci marele talent al tatălui său. Lipsită de acest talent, monumentala sa operă rămâne moartă şi ocupă un loc relativ modest în istoriografia noastră. Mai interesantă şi mai vie – întrucât tratează evenimente contemporane autorului – este *Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir*.

Ultimul mare cronicar moldovean este Ion Neculce (1672-1745). Sfetnic apropiat al lui Dimitrie Cantemir, el a fost mare spătar şi mare hatman, urmându-l în 1711 pe domn în exil în Rusia. În 1720 s-a reîntors însă în Moldova. Cronica sa, scrisă spre sfârşitul vieții, este o continuare a celei elaborate de Miron Costin; prezintă deci evenimentele de la anul 1661, oprindu-se la anul 1744. Deşi foloseşte o documentare destul de bogată, Neculce nu este un erudit ca Ureche, Miron sau Nicolae Costin. Lucrarea sa este de o factură aparte şi aceasta îi asigură un loc special nu numai în istoriografia, ci şi în literatura română. Cronica lui Neculce, aproape în întregime, are un caracter memorialistic, cititorul luând cunoştință de evenimente trăite, văzute de autor[8]. Stilul este direct, simplu, dar de o mare putere evocatoare. O parte importantă a lucrării se referă la domnia lui Dimitrie Cantemir. Neculce, aflat mereu în preajma domnitorului, era cel mai în măsură să descrie cele câteva luni atât de semnificative pentru istoria Moldovei la începutul secolului XVIII. Tot el a scris culegerea de întâmplări şi anecdote istorice *O samă de cuvinte*, unele din ele dovedindu-se că au la bază un filon de adevăr.

Ion Neculce este ultimul mare cronicar. Dintre cronicarii moldoveni mai mărunți ai secolului XVIII mai pot fi însă amintiți câțiva. Astfel, un anonim (identificat de unii cu Nicolae Muste) a alcătuit o cronică, mai curând o compilație, paralelă cu lucrarea lui Neculce şi, de aceea, pusă în umbră de ea; prezintă istoria Moldovei între 1661-1726. O alta, filo-grecească, corespunzătoare noii epoci a fanarioților, este mai probabil tradusă în greceşte după un anonim, decât alcătuită de către Alexandru Amiras şi prezintă evenimentele cuprinse între 1661-1729. Ioniță Canta a continuat, cu mult mai puțin talent, cronica lui Neculce, prezentând perioada 1741-1769. Un anonim, considerat de M. Kogălniceanu a fi strămoşul său Enachi Kogălniceanu, a scris cu oarecare pricepere şi îndemânare literară, un letopiseț pentru anii 1733-1774. Toți aceştia sunt epigonii unui mod deja depăşit de scriere a istoriei.

În Țara Românească influența umanismului s-a făcut simțită ceva mai greu. Cronicile alcătuite aici păstrează o factură mai arhaică, sunt uneori simple compilații, fiind inferioare în general celor moldovene, atât sub raport literar, cât şi informativ. Desigur, cronicarii moldoveni nu erau pe deplin obiectivi, ei reprezentând o anumită clasă socială şi având anumite concepții politice. Dorința de a prezenta istoria aşa cum a fost, era totuşi mai importantă pentru ei decât folosirea sa în scopuri partizane. Cronicarii munteni se dovedesc însă mult mai angajați cu scrisul lor în disputele politice ale vremii, lucrările lor transformându-se pe alocuri în adevărate pamflete.

---

[8] Până la domnia lui Duca Vodă cel Bătrân (1678-1683), arată Ion Neculce, „am scris de pe nişte izvoade ce am aflat la unii şi alții şi din auzitele celor bătrâni boieri, iară de la Duca Vodă cel Bătrân înainte, până la domnia lui Ioan Mavrocordat, nici de pre un izvod a nimărui, ci am scris singur dintru a mea ştiință, câte s-au tâmplat de au fost în viața mea”. Izvoarele primei părți sunt diferite continuări, fără strălucire, ale cronicii lui Miron Costin. Dintre acestea, una a fost alcătuită de Vasile Damian, alta din ordinul logofătului Tudosie Dubău. Autorul utilizează însă, pentru întreaga cronică, şi unele acte interne, lucrări străine (mai ales polone), informație orală.

În timpul domniei lui Matei Basarab (1632-1654) s-a redactat o cronică oficială, care reflectă principalele trăsături ale domniei, subliniind meritele boierimii, pronunțându-se împotriva grecilor şi manifestând o anumită independență față de turci. Unii istorici (în primul rând P. P. Panaitescu) consideră că autorul necunoscut al acestei cronici a alcătuit întreaga compilație ce este atribuită de alții autorului mai târziu al *Letopisețului Cantacuzinesc*. În acest caz, acesta din urmă nu ar fi făcut decât să adauge evenimentele petrecute după moartea lui Matei Basarab, probabil după 1660.

A doua jumătate a secolului XVII, mai precis perioada cuprinsă între anii 1663, când postelnicul Constantin Cantacuzino a fost ucis din ordinul domnitorului Grigore Ghica, şi 1688, este dominată în Țara Românească de rivalitatea sângeroasă a celor două partide boiereşti: Cantacuzinii şi Bălenii. *Letopisețul Cantacuzinesc* (titlul adevărat este: *Istoria Țării Româneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini*) nu face decât să justifice poziția primei grupări. Este posibil (după cum presupun N. Iorga, N. Cartojan, P. P. Panaitescu), dar nu sigur, ca autorul acestuia să fi fost Stoica Ludescu, un mic boier, secretar al familiei Cantacuzino. Prima parte a Letopisețului este o vastă compilație care redă istoria Țării Româneşti de la întemeiere până la începerea conflictului între Cantacuzini şi Băleni. Rămâne deschisă întrebarea dacă această compilație a fost opera cronicarului amintit al lui Matei Basarab ori a unui cronicar mai vechi sau este realizată de omul Cantacuzinilor, în versiunea căruia de fapt s-a şi păstrat. Cu multe erori şi lipsuri este prezentată perioada de la întemeierea statului Țării Româneşti (datată greşit 1290) până la domnia lui Radu cel Mare. Tradiția, unele inscripții, unele cronici străine şi simple presupuneri sau deducții stau la baza acestei expuneri. Compilația include apoi *Viața Patriarhului Nifon*, analele din secolul XVI, Cronica Buzeştilor, traducerea unei cronici greceşti, cuprinzând perioada 1601-1618, alcătuită de Matei al Mirelor şi, în sfârşit, cronica oficială din timpul lui Matei Basarab. Urmează partea proprie a autorului, prezentarea evenimentelor contemporane lui, care merge până la anul 1688.

Punctul de vedere opus, al Bălenilor, este expus într-o altă cronică, alcătuită cam în acelaşi timp cu *Letopisețul Cantacuzinesc*, înainte de sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino (1688). Poartă titlul *Istoria domnilor Țării Româneşti* şi a fost atribuită de unii (în primul rând de Constantin Giurescu) lui Radu Popescu. Acesta, născut pe la 1655 (după alții la 1650 sau 1658), era fiul vistierului Hrizea, ucis la 1680 din ordinul domnitorului Şerban Cantacuzino; avea deci toate motivele să-i urască pe Cantacuzini. Fugind din țară, Radu Popescu are posibilitatea să studieze la Constantinopol; se întoarce prin 1687, ocupând unele slujbe nu prea importante în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu şi devenind mare vornic (în 1716; 1719-1723) sub Nicolae Mavrocordat. Nu toți istoricii sunt însă de acord cu atribuirea *Cronicii Bălenilor* lui Radu Popescu; unii, printre care P. P. Panaitescu, consideră că autorul trebuie să fi fost un boier mai mărunt, aflat în slujba acestei grupări. Cronica utilizează, pentru perioada mai veche, în general aceleaşi izvoare ca Letopisețul Cantacuzinesc. Materialul este însă mult mai prelucrat, neînfățişându-se sub forma unei simple compilații. Pentru perioada contemporană autorului, cronica se prezintă ca un fel de replică dată partidei adverse, domnia lui Şerban Cantacuzino fiind de pildă înfățişată în cele mai negre culori. Remarcabil este faptul că, folosind şi unele cronici străine, autorul prezintă paralel cu istoria Țării Româneşti, evenimente din istoria Moldovei, Transilvaniei, Ungariei, Imperiului Otoman, Rusiei. Evenimentele sunt însă juxtapuse, nu închegate într-un tot unitar. Stilul viu, colorat, reconstituirea cu talent a atmosferei şi psihologiei personajelor

acordă acestei cronici şi o anumită valoare literară.

Dacă paternitatea cronicii amintite, până la anul 1688 este discutabilă, Radu Popescu este însă în mod sigur autorul unei continuări, care cuprinde perioada 1688-1729. Scrisă începând de prin anul 1720 şi mergând până cu puțin înainte de moartea autorului (1729); dedicată lui Nicolae Mavrocordat, cronica prezintă într-o lumină foarte favorabilă domnia acestuia şi în spirit critic domnia lui Brâncoveanu.

Perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu se reflectă şi în cronica alcătuită de un partizan al Cantacuzinilor, Radu Greceanu. Lucrarea sa, care prezintă exclusiv intervalul 1688-1714, e cunoscută sub titlul *Viața lui Constantin Brâncoveanu*. Ea este favorabilă domnului, fiind de fapt, după cum o caracteriza N. Cartojan, „un ziar oficial de curte”.

Domnia lui Brâncoveanu a constituit şi subiectul unei cronici anonime, mai obiectivă şi superioară precedentei sub raport literar. Autorul se dovedeşte a fi fost un om cult, care cunoştea latina, greaca, turca. N. Iorga a atribuit-o tot lui Radu Popescu, părere combătută de Constantin Giurescu, care sub liniază importante deosebiri între cele două cronici, în primul rând atitudinea destul de favorabilă a autorului anonim față de politica lui Brâncoveanu. Stilul acestei cronici care, în stadiul actual al cercetărilor, nu poate fi atribuită nimănui, este sugestiv şi dramatic, fiind probabil cea mai de seamă realizare literară a istoriografiei cronicăreşti muntene.

Merită a fi amintit şi interesul existent în secolul XVII pentru istoria universală; prezentată în aşa numitele *Cronografe*. Primul scris în româneşte şi cel mai cunoscut este compilat de Mihail Moxa, în 1620, după autori bizantini (în primul rând Manasses) şi slavi.

În Transilvania, realizările istoriografice ale epocii la care ne referim sunt mai modeste. Poate fi consemnată cronica, deja amintită, a protopopului Vasile de la biserica Sf. Nicolae din Scheii Braşovului (cuprinzând anii 1392-1633), care prezintă mai ales date de istorie locală, precum şi continuarea acesteia, scrisă de Radu Tempea (1691-1742). Mult mai interesant este istoricul de origine sârbă Gheorghe Brancovici (1645-1711), care a trăit în Ardeal şi Țara Românească, scriind în limba română *Hronica slovenilor, Iliricului, Misii cei din sus şi cei din jos*, un fel de istorie universală, cu date mai ales asupra slavilor sudici, dar şi cu scurte ştiri despre români, a căror origine latină o subliniază.

Deşi tiparul căpătase o oarecare răspândire în secolul XVII, cronicile nu au fost publicate la vremea redactării lor. Face excepție doar poemul cu conținut istoric *Domnii Țării Moldovei*, publicat de Mitropolitul Dosoftei (1624-1693) în 1681 şi reeditat în 1683. În rest, întreaga literatură cronicărească a circulat multă vreme în manuscris. Aceasta nu înseamnă că operele cronicarilor nu au fost destul de bine cunoscute de pătura cultă. În fond, preocupări intelectuale în acea vreme aveau puține persoane, existența unui număr de manuscrise fiind o condiție suficientă pentru răspândirea lucrărilor cu caracter istoric.

Publicarea cronicilor din secolele XVII-XVIII a început abia spre mijlocul secolului XIX, când istoriografia romantică a vremii, căutând să reînvie prin scris trecutul de luptă al poporului român, a simțit lipsa unei colecții de izvoare. În Moldova, începutul l-a făcut Mihail Kogălniceanu, care a publicat în cunoscuta sa colecție *Letopisețele Țării Moldovei*, principalele cronici, dintre care cea a lui Grigore Ureche (în 1852), Miron Costin (1845), Nicolae Costin (1845), Ion Neculce (1845). Cronicile Țării Româneşti au fost publicate de Nicolae Bălcescu şi August Treboniu Laurian în „Magazin istoric pentru

Dacia”, unde apar *Letopisețul Cantacuzinesc* (1847), *Cronica Bălenilor* şi a lui Radu Popescu (1845-1846), cronica lui Radu Greceanu (1846), cronica anonimă a lui Brâncoveanu (1847). Au urmat apoi numeroase ediții, multe dintre ele critice. Problema cea mai complicată rămâne în continuare cea a istoriografiei din Țara Românească; cu toate eforturile depuse, multe aspecte, legate mai ales de paternitatea unor opere, nu sunt elucidate pe deplin.

2. CONSTANTIN CANTACUZINO ŞI DIMITRIE CANTEMIR

Deşi contemporani cu unii cronicari amintiţi anterior, Constantin Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir se ridică mult deasupra lor. Ei nu au lăsat posterităţii opere egale ca întindere şi importanţă. Primul, prins toată viaţa de vârtejul politicii, a găsit vreme doar pentru a redacta începutul unei mari lucrări plănuite, în timp ce al doilea este autorul unui însemnat număr de scrieri, din cele mai diferite domenii. Cu toate acestea, ei sunt spirite înrudite; amândoi pot fi încadraţi în largul curent de erudiţie, ce caracterizează istoriografia europeană în secolul al XVII-lea şi prima jumătate a veacului următor.

Istoricii perioadei la care ne referim, au lucrat cu o râvnă neobişnuită pentru a descoperi şi edita o cantitate cât mai mare de izvoare, pe baza cărora să poată fi scrisă istoria, cât mai detaliat cu putinţă. Accentul pus pe izvor a dus la o atitudine critică faţă de acesta, la elaborarea unor metode precise pentru stabilirea autenticităţii şi valabilităţii unei surse. Lucrarea lui Jean Mabillon (1632-1707), *De re diplomatica*, apărută în 1681, primul tratat de diplomatică, reprezintă o piatră de hotar pentru tehnica cercetării istorice. Pe baza unui volum uriaş de izvoare, Mabillon şi Bernard de Montfaucon (1655-1741) în Franţa, Ludovico Antonio Muratori (1672-1751) în Italia şi mulţi alţii, mai puţin însemnaţi şi cunoscuţi, au alcătuit opere imense, nu atât de gândire originală, ca marii scriitori ai Renaşterii, cât de întinsă erudiţie.

Constantin Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir aparţin acestei familii spirituale de erudiţi. În analiza operei lor nu trebuie să uităm însă anumite particularităţi prin care se deosebesc într-o anumită măsură de istoricii occidentali la care ne-am referit. Mai întâi, amândoi au fost oameni de acţiune, jucând un rol de seamă în politica vremii lor, fapt ce le-a lăsat mai puţin timp pentru studiu şi a făcut ca opera lor să fie mai angajată în contemporaneitate. În al doilea rând, cercetarea lor istorică – în lipsa atâtor izvoare şi a unor arhive organizate – s-a lovit de mari dificultăţi, iar operele realizate au cuprins inerente lacune. Oricare ar fi însă rezervele pe care le putem face astăzi, Constantin Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir pot pe drept fi consideraţi ca primii noştri istorici în accepţia deplină a cuvântului.

Constantin Cantacuzino era fiul postelnicului cu acelaşi nume, de origine greacă (familia pretindea, probabil fără justificare, că se trage din împăraţii bizantini), stabilit în Ţara Românească în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Se căsătorise aici cu o fiică a domnitorului Radu Şerban. Nu se cunoaşte data exactă a naşterii viitorului istoric, probabil prin 1639 sau 1640. Primele studii le urmează în familie, cu un dascăl grec. Tulburările care au urmat în Ţara Românească morţii lui Matei Basarab, obligă familia Cantacuzino în mai multe rânduri să ia calea exilului; astfel în 1655, în timpul răscoalei seimenilor, se refugiază la Braşov, în 1658 în Moldova, la Iaşi. În 1663 postelnicul Constantin Cantacuzino este ucis, semnal al declanşării cunoscutului conflict între Cantacuzini şi Băleni. Fiul său fuge din nou în Moldova, apoi, în 1665, după o scurtă revenire în ţară, pleacă câţiva ani în străinătate. Mai întâi, între 1665-1667, învaţă la Adrianopol şi Constantinopol, iar în 1667 trece în Italia la Veneţia şi apoi la Padova, înscriindu-se la Universitatea de aici. Era un binecunoscut centru de cultură, unde veneau tineri din mai multe ţări. Constantin Cantacuzino învaţă la Padova logica, fizica, geometria, dreptul, încadrându-se astfel în spiritul erudit al vremii, se familiarizează cu operele clasicilor greci şi latini. Se întoarce în ţară în 1669, după o călătorie în care vizitează Austria, Ungaria, Transilvania, poate şi Germania, Franţa, Belgia, Anglia. Noi

prigoniri, în anii 1672-1673, în timpul domniei lui Grigore Ghica, îl obligă, pentru ultima oară, să ia drumul exilului, de data aceasta ajungând în Creta, de curând cucerită de otomani. Se reîntoarce însă nu peste multă vreme şi în 1678, ajungând la tron fratele său Şerban Cantacuzino (1678-1888), seria persecuţiilor ia sfârşit. Acum, Constantin Cantacuzino ocupă funcţii importante în divan şi, pe plan cultural, se remarcă prin ajutorul dat fraţilor Greceanu în editarea Bibliei, publicată la Bucureşti în 1688, important monument al limbii şi literaturii române. Anumite idei politice însă, îi separă pe cei doi Cantacuzini. Este perioada marelui război între Imperiul Otoman şi statele creştine, început cu asediul Vienei în 1683 şi care se va termina în 1699, prin pacea de la Karlowitz. În acest context, Şerban Cantacuzino realizează o apropiere progresivă de creştini, în timp ce fratele său, judecând cu mai mult realism situaţia, îndeamnă la mai multă prudenţă. Se adaugă şi rivalităţi de familie. În orice caz, moartea neaşteptată a domnitorului în 1688 a părut suspectă şi unii contemporani l-au bănuit – greu de spus cu ce temei – pe Constantin Cantacuzino că şi-ar fi otrăvit fratele. Urmează la tron Constantin Brâncoveanu (1688-1714), care era nepotul său; domnia acestuia va fi remarcabilă, atât prin realizările culturale, cât şi prin politica externă, de o mare complexitate şi multă vreme încununată de succes. În ambele direcţii, stolnicul Constantin Cantacuzino se află pe primul plan. Exceptând ultimii ani ai domniei, el este adevăratul conducător al politicii externe a Ţării Româneşti. Sarcină deosebit de grea, căci Ţara Românească se afla oricând în primejdie de a deveni teatru de război sau de a fi anexată de una sau alta din puterile ce se războiau pentru hegemonie în răsăritul Europei. Politica lui Brâncoveanu şi a stolnicului a fost păstrarea unui echilibru care să poată menţine autonomia ţării. Prin intermediul lui Constantin Cantacuzino se purta corespondenţa, se duceau tratativele secrete cu puterile străine: Habsburgii, Sobieski, Petru cel Mare etc.

Din păcate, dorinţa familiei Cantacuzino de a ajunge la domnie duce cu timpul la deteriorarea relaţiilor cu Brâncoveanu. Stolnicul este acuzat de cronicarii vremii că ar fi adus la cunoştinţa Porţii legăturile domnului cu creştinii, urmarea fiind, în 1714, mazilirea şi uciderea acestuia la Constantinopol. Probabil că acuzaţia este adevărată, ea găsindu-se atât la cronicarul anonim al domniei lui Brâncoveanu, la Radu Popescu (care îl numeşte cu dispreţ pe stolnic „hoţul acela bătrân”), cât şi la Dimitrie Cantemir şi chiar la un reprezentant de mai târziu al familiei, Mihail Cantacuzino. Cantacuzinii îşi ating ţinta, căci în 1714 ajunge domn Ştefan, fiul stolnicului. Sub inspiraţia tatălui său, el va continua de fapt politica mai veche, a apropierii de puterile creştine. Urmarea va fi aceeaşi: în 1716, Ştefan Cantacuzino, împreună cu tatăl său, sunt ucişi la Constantinopol; pe tronul Ţării Româneşti este instaurat Nicolae Mavrocordat, care deschide şirul domniilor fanariote.

O viaţă atât de zbuciumată a lăsat relativ puţin loc meditaţiei şi scrisului. Stolnicul Constantin Cantacuzino avea cunoştinţe întinse, chiar o cultură mai sistematică decât a lui Dimitrie Cantemir, era posesorul celei mai bogate biblioteci stăpânită de un român în acea vreme (vreo 500 de volume), dar nu a avut decât puţin timp pentru a pune pe hârtie câte ceva din gândurile şi cercetările lui.

Înainte de a prezenta locul său în istoriografia românească, merită a aminti şi preocupările sale geografice. Stolnicul este autorul unei hărţi a Ţării Româneşti (dimensiunea 132/64 cm), tipărită la Padova, în anul 1700. Este cea mai bună hartă a ţării alcătuită până atunci. Cuprindea relieful şi reţeaua hidrografică, diviziunile administrative, 23 de oraşe, 526 de sate, 73 de mânăstiri, bogăţii minerale, păduri, vii,

precum şi principalele monumente istorice.

Singura lucrare istorică rămasă de la Constantin Cantacuzino poartă următorul titlu: Istoria a Țării Româneşti, întru care se coprinde numele ei cel dintâi, şi cine au fost lăcuitorii atunce, şi apoi cine a mai descălicat şi a stăpânit până în vremile de acum, cum s-au tras şi stă. (pe scurt *Istoria Țării Româneşti*).

Pentru a cunoaşte concepția istorică şi metoda de lucru a autorului, de mare importanță este prezentarea introducerii (Predosloviei) lucrării. Referindu-se la dificultățile întimpinate în adunarea materialului, stolnicul se dovedeşte a fi primul istoric român, care ştie ce înseamnă critica textelor, folosirea cu discernământ a surselor. Pe tradiția orală, spune el, nu se poate pune bază; documentele interne, aflate la boieri şi mânăstiri, pe care le-a cercetat, sunt prea sumare; iar letopisețul țării „destul de scurt, întunecat şi fără orânduială iaste". Pentru a acoperi golurile, foloseşte istorici străini, mai ales greci, poloni, unguri; aceştia povestesc însă doar unele aspecte ale istoriei noastre şi nu sunt pe deplin obiectivi. Autorul nu se mulțumeşte deci să înşire tot felul de date găsite în diferite categorii de izvoare, ci încearcă mai întâi să stabilească valoarea şi credibilitatea fiecărei informații, confruntând ştirile descoperite. Metoda de prezentare este de a cita în cuprinsul narațiunii autorii folosiți, comparând afirmațiile lor, lucrarea devenind astfel mai curând dezbaterea unor probleme, decât simplă relatare a evenimentelor. Sunt folosiți astfel 26 de autori antici, medievali sau mai apropiați de epoca lui.

Aşa cum ni s-a păstrat, *Istoria Țării Româneşti* cuprinde doar epoca veche a istoriei noastre, de la daci şi luptele lor cu romanii, până la aşezarea hunilor în Câmpia Panonică, în secolul V e.n. Fireşte, intenția autorului era de a scrie o istorie completă, care să meargă până în zilele lui. Întrebarea este dacă într-adevăr a scris numai cât s-a păstrat, sau o parte a manuscrisului s-a pierdut? Pregătindu-se să scrie istoria unei singure provincii româneşti, autorul este însă conştient de originea comună şi unitatea tuturor românilor, idei pe care le subliniază cu vigoare. De fapt, ceea ce cunoaştem din lucrare reprezintă o istorie a tuturor românilor, o dezbatere a problemei esențiale privind originea latină şi continuitatea poporului român.

Primul capitol (*Numele acestei țări din vechime, cum îi era şi cine o stăpânea*), se referă la geți şi daci, la primele lor lupte cu romanii. Al doilea, expune luptele lui Traian cu dacii, cucerirea romană a Daciei; sunt prezentate ambele războaie din 101-102 şi 105-106, spre deosebire de Miron Costin, care le confundase în unul singur. Ca şi cronicarul moldovean, Constantin Cantacuzino cunoaşte podul lui Traian de la Turnu Severin, ale cărui urme le descrie. Capitolul III se referă la hotarele Daciei romane, care cuprinde teritoriul locuit mai târziu de români. Capitolul următor tratează istoria Daciei după cucerirea romană; cu timpul, urma locuitorilor de aici se pierde, din lipsa izvoarelor; ei apar însă (Capitolul V) ceva mai târziu, sub numele de vlahi. Aici, autorul analizează problema continuității populației daco-romane, aducând în favoarea acesteia argumentele în parte valabile şi astăzi. După părerea sa, o asemenea mulțime de oameni nu şi-ar fi părăsit gospodăriile, iar cârmuitorii locali din Dacia aveau mai curând interes să scape de control roman, pentru a rămâne singuri stăpânitori (stolnicul credea că statele româneşti s-au format imediat după retragerea stăpânirii romane). Şi, în sfârşit, un argument cu mare greutate, care constă în lipsa oricărei urme care să adeverească un asemenea transfer de populație: „Nicăiri urme de ale acelora romani ce au fost în Dachia, care să fi fost mutați cu totul în altă parte, nu este". În ultimele două capitole, al şaselea şi al şaptelea, stolnicul prezintă istoria coloniştilor romani rămaşi în

Dacia, care s-au amestecat cu dacii, formând poporul român. De reținut această idee, a originii mixte daco-romane, a poporului român, de fapt explicația justă; mai înainte, Miron Costin se referise la evacuarea dacilor din teritoriul ocupat de romani, iar după stolnic Dimitrie Cantemir şi Şcoala Ardeleană, chiar unii istorici de mai târziu, vor greşi susținând originea pur latină a românilor. Stolnicul a văzut mai clar decât ei. Lucrarea – cel puțin în forma pe care o cunoaştem – ia sfârşit odată cu invazia hunilor, socotiți în mod greşit ca strămoşi ai ungurilor.

O comparație care se impune este între opera stolnicului şi lucrarea similară a lui Miron Costin. Analiza celor două opere nu poate duce decât la concluzia superiorității lui Constantin Cantacuzino. Mai întâi, documentația sa este mult mai amplă, prin folosirea unor izvoare latine (Titus Livius, Iordanes), greceşti (Strabon, Dio Cassius), bizantine (Procopiu, Tzetzes, Zonaras) etc. Nu numai volumul informației este superior, dar şi spiritul critic cu care aceasta este valorificată; Miron Costin se mulțumeşte în general să urmeze expunerea istoricului sas, cunoscut şi de stolnic, Lorenz Toppeltin, despre originea popoarelor din Transilvania. Constantin Cantacuzino urmăreşte mai mult ideile decât evenimentele, factura lucrării sale fiind mai modernă decât a lui Miron Costin. Într-un singur punct însă, cronicarul moldovean este, fără îndoială, superior: în stil, limpede şi curgător. Spre deosebire de el, Constantin Cantacuzino scrie foarte greoi, alcătuind fraze complicate şi obscure; în plus, textul său este plin de numeroase şi inutile digresiuni.

Se pare că stolnicul a fost, ca istoric, un om modest: nu şi-a semnat lucrarea. Ea a circulat în manuscris şi a fost publicată în 1858, de George Ioanid, ca anonimă. În 1872, B. P. Haşdeu a atribuit-o spătarului Milescu, ideea sa fiind adoptată şi de alții. Mihail Kogălniceanu, tot în 1872 considera însă că a fost scrisă de „un român de peste Olt”. Abia în 1899, Nicolae Iorga a dovedit că autorul este Constantin Cantacuzino. În prezent această afirmație nu mai este pusă la îndoială.

Într-o viață mult mai scurtă decât a stolnicului Cantacuzino, Dimitrie Cantemir a reuşit să realizeze o operă care, nu numai că îl pune pe primul plan în cultura românească a secolelor XVII-XVIII, dar îi acordă un loc meritat şi în cultura europeană.

Originea familiei Cantemir a fost învăluită în legendă chiar de ilustrul ei reprezentant. În realitate, erau neam de răzeşi; Neculce scrie chiar că „acest Cantemir Vodă a fost de oameni proşti de la ținutul Fălciului”. Mai târziu, când ar fi dorit să întemeieze o dinastie, Dimitrie Cantemir şi-a alcătuit o falsă genealogie, considerându-se descendent al hanilor tătari, mergând până la Timur Lenk. Întruchiparea originii destul de modeste este însă chiar tatăl său, Constantin Cantemir, care nici nu ştia carte. În tinerețe fusese mercenar în slujba Poloniei şi apoi, întors în Moldova, participase la diferite campanii, inclusiv la asediul Vienei. Acest boier mărunt a fost ales în 1685 domn al Moldovei, căci boierii tocmai aceasta doreau: un om slab, fără multe pretenții şi posibilități, care să fie o unealtă în mâna lor. L-a sprijinit să ajungă la tron şi vecinul din Țara Românească, Şerban Cantacuzino; mai târziu însă, va ajunge la neînțelegeri, atât cu acesta, cât şi cu succesorul lui, Constantin Brâncoveanu. Până la moartea sa, în 1693, Constantin Cantemir a domnit, fiind nevoit să țină seama de interesele boiereşti, mai ales de puternica familie a Ruseteştilor. A fost un simplu instrument – cum susțin unii istorici – sau la rândul lui s-a folosit de cei care îl susțineau? Personajul merită a fi studiat cu mai multă atenție.

Dimitrie Cantemir s-a născut la 1673. Tatăl său, un om incult, a avut ambiția de a da fiilor săi o educație aleasă. A studiat mai întâi în casa părintească cu un dascăl grec

renumit, Ieremia Cacavelas, de la care a învăţat greceşte şi latineşte. Apoi, între 1688-1691 a continuat studiile la Constantinopol. Capitala Imperiului Otoman, unde se aflau numeroşi greci, era un important centru cultural. Aici exista Academia Patriarhiei Ortodoxe supranumită „Marea Şcoală”, la care Dimitrie Cantemir învaţă filosofia, precum şi alte ştiinţe. Nu se mulţumeşte însă numai cu ce îi putea oferi mediul grecesc: pătrunde şi în cercurile otomane, învăţând turca, persana şi araba. Bazându-se pe aceste cunoştinţe, va deveni primul orientalist român.

La moartea tatălui său, în 1693, Dimitrie Cantemir a fost ales domn. Nu a putut domni însă decât trei săptămâni; au contribuit şi intrigile lui Brâncoveanu la înlăturarea sa. Cantemir rămâne în continuare la Constantinopol, iar în 1695 renunţă chiar la domnie în favoarea fratelui său Antioh (1695-1700, apoi 1705-1707), al cărui reprezentant va fi în capitala Imperiului Otoman. De fapt, părăsind ideea unei domnii în Moldova, el ţintea mai sus, urmărind înlăturarea lui Brâncoveanu şi dobândirea scaunului Ţării Româneşti, mai puternică şi mai bogată. În acest timp, Dimitrie Cantemir are o interesantă experienţă personală, care va marca şi concepţia sa politică: participă în 1697 la bătălia de la Zenta, unde armata turcească suferă o înfrângere categorică din partea austriecilor. Poate astfel să vadă cu ochii lui unul din episoadele care marchează declinul puterii otomane.

Şederea la Constantinopol este întreruptă doar de o scurtă vizită la Iaşi, în 1699, când se căsătoreşte cu Cassandra, fiica lui Şerban Cantacuzino. După 1700, continuă la Poartă intrigile contra lui Brâncoveanu şi domnilor sprijiniţi de acesta în Moldova, în urma înlăturării lui Antioh Cantemir. Singurul succes dobândit a fost o nouă domnie, mai scurtă, a fratelui său, între 1705-1707. Brâncoveanu era încă prea puternic, prea bogat şi prea abil pentru a putea fi răsturnat. Nu trebuie să ne închipuim că numai intrigile politice îl preocupa pe Dimitrie Cantemir în capitala imperiului; el dă o importanţă la fel de mare studiului şi relaţiilor cu lumea intelectuală, greacă sau turcă, a marelui oraş.

Turcii acordă multă încredere acestui om care, deşi de alt neam, trăise mai mult printre ei şi le cunoştea atât de bine cultura. În anul 1710 ei îl numesc domn în Moldova, şi nu întâmplător. Se apropia războiul ruso-turc şi Poarta avea nevoie la Iaşi de un om de încredere. Cantemir a acceptat, dar planurile sale erau altele.

Domnia scurtă, de opt luni, a lui Dimitrie Cantemir în Moldova are o semnificaţie incomparabil mai mare decât durata sa. El a dorit mai întâi să transforme întregul mecanism politic intern. Sprijinindu-se pe boierimea mică, a încercat să impună o domnie autoritară şi ereditară, după modelul celorlalte state europene (este perioada tipică a absolutismului), aşa cum în Moldova nu existase nicicând pe deplin. Pe plan extern, el meditase îndelung asupra evoluţiei marilor imperii şi ajunsese la concluzia că Imperiul Otoman se va dezagrega, iar pe ruinele sale se va ridica Rusia, condusă în acea vreme de Petru cel Mare. Conjunctura era potrivită, considera el, pentru dobândirea independenţei Moldovei. În acest spirit a încheiat cu ţarul tratatul de la Luck (aprilie 1711) şi s-a alăturat Rusiei în războiul împotriva Porţii, după ce însuşi Petru cel Mare îl vizitase la Iaşi. Calculul lui Cantemir s-a dovedit greşit, căci Imperiul Otoman era încă mai puternic decât îl credea, iar declinul său avea să fie nu brusc, ci progresiv, de-a lungul a două secole. Urmarea a fost în frângerea ruşilor şi moldovenilor la Stănileşti şi încheierea în grabă a păcii. Dimitrie Cantemir s-a refugiat în Rusia, aşezându-se la Harkov, împreună cu vreo 4000 de moldoveni, unde ţarul i-a dăruit mai multe sate. S-a mutat apoi la Moscova.

Un timp, fostul domnitor a sperat că se va putea reîntoarce în Moldova. Când între

1716-1718, războiul se reaprinde în Orient, între Austria şi Imperiul Otoman, Cantemir încearcă să obțină şi participarea Rusiei. Țarul nu putea fi însă înduplecat; pentru el mai important era Războiul Nordic, pentru ieşire la Marea Baltică. În 1719, Cantemir se stabileşte la Petersburg, iar în 1721 este numit membru al Senatului, o funcție corespunzătoare celei de ministru. Ca specialist în problemele orientale, îl însoțeşte pe țarul Petru în expediția din Caucaz (1722). Un an mai târziu, în 1723, moartea întrerupe o carieră politică şi literară, care mai putea da încă multe roade.

Opera lui Dimitrie Cantemir se poate periodiza în trei etape distincte. Prima, care se întinde între 1698-1700, cuprinde scrieri cu caracter filosofic, teologic, a căror analiză nu îşi are locul în prezentarea noastră. A doua etapă, între 1700-1711, ani în care principalul efort depus este de natură politică, este reprezentată printr-o singură lucrare însemnată, *Istoria ieroglifică*, scrisă în 1705. În sfârşit, în ultima etapă a vieții, după părăsirea domniei, Cantemir a realizat cea mai întinsă şi mai valoroasă parte a operei sale[9].

O prezentare a scrierilor domnitorului moldovean trebuie să țină seama de faptul că acesta a fost nu numai un erudit, ci şi un om politic. Desigur, opera sa are şi o valoare intrinsecă, dar nu poate fi înțeleasă pe deplin dacă o rupem de aspirațiile politice ale autorului. Nu numai istoricul, dar şi domnul Moldovei se exprimă prin pana lui.

Istoria ieroglifică este o lucrare greu de încadrat într-un gen anumit. Esența sa este memorialistică, legându-se deci de istorie. Forma însă, este a unui roman alegoric, iar tonul al unui pamflet. Personajele istorice sunt deghizate în animale, care populează Țara patrupedelor (Moldova) şi a păsărilor (Țara Românească). Împărăția peştilor este Imperiul Otoman. Brâncoveanu ne apare în chipul Corbului, iar D. Cantemir însuşi în al Inorogului. În această formă, romanțată şi alegorică, ne este prezentat conflictul dintre Cantemireşti şi Brâncoveanu, în anii 1703-1705, cu multe referiri însă la evenimentele anterioare, începând cu domnia lui Constantin Cantemir. O critică ascuțită este îndreptată aproape împotriva tuturor, inclusiv contra Imperiului Otoman. Se remarcă şi atitudinea antiboierească a autorului, ca şi simpatia sa pentru țărănime, doar ea fiind prezentată favorabil. Deşi nu ne dă amănunte precise, căci în fond nu este o lucrare de istorie, *Istoria ieroglifică* este prețioasă pentru cunoaşterea atmosferei epocii, a intrigilor şi aspirațiilor politice ale personalităților vremii. Rămasă multă vreme în manuscris – criticând vehement pe toți oamenii marcanți ai vremii, autorul nu-şi putea permite s-o publice – lucrarea a fost editată în 1883 de Academia Română.

Nici *Descrierea Moldovei*, scrisă în latineşte (*Descriptio Moldaviae*), la cererea Academiei din Berlin – al cărui membru devenise în 1714 – şi terminată în 1716, nu este o operă în primul rând istorică. Fondul său este în primul rând geografic şi etnografic. Este cea mai echilibrată şi mai precisă dintre operele lui Cantemir, singura care rămâne valabilă, sub raport informativ, şi astăzi. Ideea de a prezenta, unite într-o sinteză, geografia, organizarea politică şi civilizația unei țări nu era nouă. O încercare în această direcție făcuse Miron Costin, scriind în limba polonă amintita *Cronică a Țării Moldovei şi Munteniei*. Cărți asemănătoare se mai scriseseră, în literatura polonă de pildă.

---

[9] Această periodizare, propusă de P. P. Panaitescu, este sigură pentru datele terminării diferitelor lucrări. În ce priveşte fazele inițiale ale redactării, nu există încă un punct de vedere pe deplin acceptat. Unele ipoteze propun anii 1699-1700 pentru începerea lucrului la *Descrierea Moldovei*, existând şi părerea că harta acesteia cu greu ar fi putut fi alcătuită în afara țării; se menține ipoteza unei redactări mai vechi şi pentru *Istoria Imperiului Otoman*. Oricum, materialul pentru aceste lucrări era în bună parte adunat înainte de 1711.

Preocupările geografice ale lui Cantemir erau vechi; la Constantinopol studiase, printre altele, geografia şi, mai târziu, în Rusia venise în contact cu savanţi germani, care aveau preocupări asemănătoare. În afara cunoştinţelor proprii despre Moldova, el foloseşte pentru alcătuirea lucrării izvoare variate, atât interne (Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin), cât şi externe: autori antici (Strabon, Eutropiu), bizantini, poloni, ruşi şi occidentali.

Prima parte a lucrării este cea geografică; analiza ei ne interesează mai puţin. A doua se referă la structura politică a Moldovei, văzută în desfăşurarea ei istorică; capitolele cuprinse aici prezintă deci interes şi pentru cunoaşterea idei lor istorice ale fostului domnitor. El prezintă modul de cârmuire a ţării, alegerea domnilor, întărirea şi scoaterea din scaun a acestora, pe boieri şi alte categorii sociale, armata, legile etc. Un capitol interesant este cel intitulat „Despre năravurile moldovenilor" ', prima încercare de psihologie a poporului român. Ultima parte a cărţii tratează probleme de religie, limbă şi cultură.

Descrierea Moldovei demonstrează cel mai bine ideea enunţată anterior că istoricul Cantemir nu poate fi înţeles fără omul politic Cantemir. Incursiunile istorice din diferite capitole ale lucrării au un scop politic bine conturat. Ideea care le încheagă este aceea a necesităţii unui stat domnesc autoritar, aşa cum dorise autorul să instaureze în scurta sa domnie. De aceea, atunci când se referă la instituţia domniei în secolele anterioare, el afirmă că aceasta ar fi fost absolută şi ereditară, proiectând în trecut propria-i concepţie. În acelaşi timp, el neagă orice suzeranitate, în secolele trecute, a Poloniei şi Ungariei asupra Moldovei, considerând de asemenea că dependenţa faţă de turci începe abia după moartea lui Ştefan cel Mare (1504). Scopul urmărit este clar: afirmarea unei depline independenţe a ţării în primele sale veacuri de existenţă constituia un argument în plus pentru înlăturarea oricărei vasalităţi. Folosind argumente istorice, Cantemir pleda pentru independenţa ţării.

Din aceste motive, *Descrierea Moldovei* rămâne mult mai valoroasă ca monografie geografică, politică şi etnografică, decât istorică. Deşi nu a fost publicată în timpul vieţii autorului, ea s-a bucurat de multă preţuire, dovadă şi traducerile apărute mai târziu. Prima traducere a originalului latin s-a făcut în limba germană, fiind publicată la Hamburg în 1769-1770; o altă ediţie a apărut la Leipzig în 1771. A urmat o traducere rusească, tipărită la Moscova, în 1789 şi, în sfârşit, prima versiune românească, editată de banul Vasile Vârnav, la mânăstirea Neamţ, în 1825. După aceea, până în zilele noastre lucrarea a fost tipărită în numeroase ediţii.

Descrierea Moldovei este însoţită şi de o hartă, care a fost iniţial publicată independent, anterior primei ediţii, în 1737, în Olanda; este foarte amănunţită, cuprinzând 978 de elemente, dintre care 654 de sate şi 182 ape. Unii istorici consideră că nu a fost însă alcătuită la faţa locului, în Moldova; cert este că prezintă şi o serie de aproximaţii şi inexactităţi.

Lucrarea care a contribuit la celebritatea europeană a lui Cantemir mai mult decât toate celelalte la un loc este, fără îndoială, *Istoria Imperiului Otoman*. Redactarea ei s-a încheiat în 1716, este însă mult mai greu de afirmat când a fost începută. Desigur, Cantemir a adunat material referitor la istoria otomană încă înainte de 1710, pe când se afla în capitala imperiului. Nu se ştie însă dacă începuse de pe atunci să scrie lucrarea, sau aceasta a fost realizată în întregime după stabilirea sa în Rusia.

Cartea a fost scrisă tot în limba latină – versiunea aceasta rămânând până azi inedită –, sub titlul *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (*Creşterea şi*

descreşterea Imperiului Otoman). Deşi, ca majoritatea lucrărilor sale, nepublicată în timpul vieţii, ea s-a bucurat de o faimă extraordinară după moartea autorului. Fiul fostului domnitor, Antioh Cantemir, unul din clasicii literaturii ruse şi ambasador al ţarului la Londra şi apoi la Paris, s-a îngrijit de traducerea şi publicarea cărţii în cele două mari capitale europene. A apărut astfel, în 1734-1735, o ediţie engleză în două volume (traducător pastorul N. Tindal), în 1743 o traducere franceză în patru volume, iar în 1745, la Hamburg, o versiune germană, realizată după textul englez. În felul acesta, întreaga lume cultă a Europei putea folosi lucrarea domnitorului moldovean, într-una din cele trei limbi de mare circulaţie. Prima traducere românească a fost publicată abia în 1876, fiind efectuată nu după originalul latin, ci după ediţia germană, care la rândul ei nu folosise textul iniţial. Editarea textului latin şi o traducere directă a acestuia se impun pentru o cunoaştere completă şi perfectă a operei lui Cantemir.

Istoria creşterii şi descreşterii Imperiului Otoman a reprezentat principalul izvor de informaţie pentru acest stat, până când, abia după un secol, germanul Josef Hammer a scris o lucrare mai informată şi mai critică (Geschichte des Osmanischen Reiches, 10 volume, 1827-1834). Într-o recenzie din 1824, Hammer analiza cu o deosebită severitate opera predecesorului său: „Sunt puţine cărţi care s-au bucurat de o reputaţie mai puţin meritată ca Istoria Otomană a principelui Cantemir". El cade aici în greşeala acelor istorici care tind să-şi minimalizeze înaintaşii, uitând că istoria, ca orice ştiinţă, e perfectibilă, astfel că o lucrare mai nouă, de cele mai multe ori pune în umbră alta mai veche. Dovada este că însuşi Hammer nu mai este folosit astăzi. Severitatea excesivă a criticii lui nu trebuie însă să ne ascundă părţile slabe ale istoriei lui Cantemir, căci lucrarea sa este într-adevăr inegală. Se întâlnesc multe greşeli, mai ales de cronologie, lucru curios chiar în pasajele referitoare la români (astfel, nu se spune nimic despre Mircea cel Bătrân, apar erori la domniile lui Ştefan cel Mare şi Mihai Viteazul). Deficienţa principală, de care se leagă aceste greşeli, stă în materialul informativ folosit. Cantemir utilizează izvoare turceşti, dar numai o mică parte din ele. De fapt, prima parte a cărţii e mai curând o prelucrare a unei compilaţii de cronici turceşti, scrisă de un anume Saadi Effendi, la 1696. Aici intrăm într-un domeniu foarte neclar. Cronica lui Saadi Effendi nu s-a găsit şi nici cel puţin nu se ştie cine ar putea să fi fost această persoană. S-a lansat şi ipoteza că de fapt sub acest nume s-ar ascunde însuşi Dimitrie Cantemir. În felul acesta, meritul său în adunarea izvoarelor ar spori, dar chiar şi aşa, prima parte a lucrării nu depăşeşte cu mult caracterul unei compilaţii de cronici (pe lângă cronicile turceşti, mai sunt folosite lucrări bizantine, occidentale, cronici româneşti). Principala valoare şi partea sa originală nu stă în textul propriu-zis, ci în numeroasele şi detaliatele note, în care Cantemir adoptă o atitudine critică faţă de izvoare, se ridică deasupra materialului prelucrat, exprimând idei personale[10]. Partea a doua a cărţii – Descreşterea Imperiului Otoman (începând cu anul 1672 până la 1711) – este mult superioară primei. În parte, ea are un caracter memorialistic şi e cu mult mai bogată în date concrete şi informaţii privind civilizaţia otomană, scrise de un mare cunoscător al acesteia.

La baza lucrării stă o concepţie ciclică a istoriei; statele trec prin faze succesive de mărire şi decădere. Aceste transformări nu sunt însă înţelese în cu evoluţia societăţii, a

---

[10] Este ciudat faptul că textul propriu-zis tratează istoria otomană în sens foarte favorabil turcilor şi defavorabil creştinilor, fiind deci o prelucrare necritică a surselor turceşti, doar în note Cantemir manifestându-şi poziţia personală. De multe ori notele contrazic textul. Unii istorici au presupus că textul ar fi fost alcătuit în perioada şederii la Constantinopol, iar notele adăugate apoi, când Cantemir devine inamic declarat al Imperiului Otoman.

civilizației, ci exclusiv pe plan politic, mai precis teritorial. Creşterea puterii otomane merge până la anul 1672, când turcii ocupă Camenița, atingând maximum de expansiune teritorială; urmează apoi decăderea, manifestată prin pierderea succesivă a unor ținuturi. Lucrarea este deci departe de a propune o filosofie a istoriei, de a prezenta declinul real al societății otomane (care începuse înainte de 1672) şi cu atât mai puțin de a analiza cauzele acestuia, aşa cum va face Montesquieu scriind în 1734 despre Imperiul Roman.

Valoroasă rămâne deci cartea lui Cantemir prin amănuntele ce ni le dă despre istoria Porții în timpurile mai apropiate de el şi în legătură cu instituțiile, cultura, religia şi alte aspecte ale civilizației otomane. Şi această operă a sa are o semnificație politică; imperiul fiind menit să dispară, rezulta de aici necesitatea ca statele vasale, inclusiv țările române, să-şi recapete independența. Prăbuşirea puterii sultanilor – pe care el o credea mult mai grabnică decât a fost în realitate – avea să creeze un cadru cu totul nou pentru evoluția popoarelor şi statelor din Europa răsăriteană. Prezentarea acestei decăderi era o invitație la acțiune şi pentru Petru cel Mare; după cum am văzut, Cantemir dorea intrarea Rusiei în războiul început în 1716. Este interesant şi faptul că în 1717 el a publicat în Rusia o hartă a Constantinopolului (reprodusă şi în ediția engleză a cărții); mai precisă ca harta Moldovei, se poate presupune fusese realizată înainte de 1710, în timpul şederii sale în capitala sultanilor. Dacă scopul fostului domnitor era să acrediteze ideea unei rapide decăderi turceşti şi să grăbească un război decisiv împotriva Porții, nu trebuie să ne închipuim că el ar fi în fond antiotoman. Se crease o conjunctură politică şi ea trebuia folosită cu atât mai mult cu cât putea avea urmări însemnate asupra statelor româneşti. În rest, Cantemir, fin cunoscător al civilizației turceşti, după ce trăise ani de-a rândul în atmosfera ei, nu o urăşte şi nici nu o dispreţuieşte.

Mai succint şi sistematic, ideile sale politice şi istorice apar într-o scurtă lucrare, redactată de asemenea în latineşte, în 1714, *Monárchiarum physica examinatio* (Cercetarea filozofică a monarhiilor). Este o încercare de filosofie a istoriei. Destul de simplistă de altfel, căci are în vedere mai mult întinderea teritorială a imperiilor. Aceste imperii urmează o evoluție ciclică, se nasc, cresc, mor şi lasă apoi locul altora. Tendința lucrării este în mod evident mai curând politică decât filosofică. După decăderea imperiilor anterioare – arată Cantemir – urmează ridicarea Rusiei ca monarhie universală. Singura piedică în calea sa este Imperiul Otoman, care trebuie zdrobit. Scrierea, rămasă multă vreme inedită, (publicată abia în 1951, în traducere românească) se pare că fusese scrisă pentru țarul Petru, căruia i-ar fi fost şi prezentată în 1714.

Urmează – cronologic – în activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir, două lucrări de istorie contemporană, interesante desigur prin informațiile ce le oferă, dar subiective şi tendențioase. Prima, redactată tot în latină, *Vita Constantini Cantemyrii* (Viața lui Constantin Cantemir) este o biografie a tatălui său, scrisă în perioada 1714-1716, probabil în ultimul an. Constantin Cantemir este prezentat ca un stăpânitor autoritar şi luptător antiotoman. Este evident că Dimitrie Cantemir, atribuind tatălui calități şi idei ce îi aparțineau mai curând lui, încearcă prin această biografie să-şi justifice ascendența domnească, dorința de a fi reprezentantul unei dinastii. Aici apare şi informația fantezistă privind obârşia tătărească a familiei. Lucrarea a fost publicată în latină şi rusă, în 1783; în traducere românească a apărut un secol mai târziu, în 1883.

A doua operă tendențioasă la care ne referim este *Evenimentele Cantacuzinilor şi*

ale Brâncovenilor, redactată în ruseşte pe la 1717-1718 şi publicată la Petersburg în 1772; tot aici a apărut în 1783 şi în limba germană, iar în 1795 a fost tipărită la Viena, în greceşte. În limba română a fost publicată de Mihail Kogălniceanu în „Arhiva românească”, la 1845. Este un istoric al evenimentelor politice din Țara Românească între anii 1688-1716. Scopul urmărit era informarea țarului în sens defavorabil celor două familii muntene, Brâncoveanu şi Cantacuzinii apărând ca inamici ai Rusiei, pedeapsa lor finală fiind considerată astfel meritată. Cantemir urmăreşte şi aici nu atât adevărul istoric, cât un scop politic; el nu încetase să spere că va obține pentru el şi familia sa domnia țărilor române. Pentru aceasta, nu ajungea să-l atragă pe țar într-un nou război cu Turcia; trebuia în plus curățit terenul de eventuali concurenți politici.

Preocupările de orientalist ale lui Dimitrie Cantemir sunt strâns legate în ultimii ani ai vieții sale de politica lui Petru cel Mare. Pregătirile acestuia pentru o expediție în Caucaz – ca, desigur, şi preocuparea, mereu vie, a relațiilor cu Imperiul Otoman – au sporit interesul în societatea rusă pentru aspectele civilizației orientale. În anul 1722, Cantemir publică la Petersburg, în ruseşte, lucrarea *Sistema religiei mahomedane*; este de fapt o prezentare nu numai a religiei, ci a civilizației mahomedane, căci găsim şi capitole despre literatură, filosofie, muzică, legi, obiceiuri, tradiții etc. În româneşte s-a tradus abia în 1927, doar prima parte a monografiei, cea referitoare la Coran. Tot în acest an, Cantemir participă la expediția rusă din Caucaz şi, ca un adevărat om de ştiință, întreprinde aici cercetări arheologice, epigrafice, având intenția să scrie o lucrare cu caracter geografic şi istoric asupra regiunii (”o replică a *Descrierii Moldovei*", după expresia lui P. P. Panaitescu). Murind la scurt timp după terminarea expediției, nu a mai avut timp să redacteze monografia plănuită. Notele lui au fost folosite mai târziu de alți savanți; unul dintre aceştia, T. S. Bayer, preluând notele lui Cantemir referitoare la un zid fortificat din Caucaz pe care acesta îl descoperise, publică în 1726 la Petersburg lucrarea *De muro Caucaseo*.

Rămâne acum să discutăm despre ultima mare operă a lui Cantemir, rămasă din păcate neterminată, cea mai documentată, mai originală şi mai importantă din punctul nostru de vedere. În intenția sa, această lucrare, intitulată *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*, trebuia să cuprindă întreaga istorie a poporului nostru, de la origini până în zilele sale. Nu a reuşit însă să trateze decât epoca veche, până la formarea Țării Româneşti şi Moldovei (în secolul al XIII-lea, după părerea lui). Versiunea inițială în limba latină, *Historia Moldo-Vlachica*, a fost scrisă în 1717, tot pentru Academia din Berlin, ca şi *Descrierea Moldovei*. Curând Cantemir şi-a lărgit planul, hotărând să elaboreze un text mult mai amplu, de data aceasta în limba română. Textul românesc, elaborat între 1719-1722, este de patru ori mai întins decât varianta latină.

În mod cert, *Hronicul romano-moldo-vlahilor* este cea mai informată lucrare a cărturarului moldovean. O lungă listă bibliografică, alcătuită din vreo 150 de lucrări (stolnicul Constantin Cantacuzino citase 26) ne pune în fața unei bogății de izvoare nemaiîntâlnită până atunci şi nici mult timp după aceea în istoriografia noastră. Remarcabil poliglot – cunoştea 9 limbi – Cantemir foloseşte izvoare şi lucrări latine, greceşti, germane, franceze, polone, italiene, turceşti, persane, arabe, sârbeşti, ruseşti. Din toate acestea, el adună informații foarte prețioase pentru istoria românilor în evul mediu; o serie de ştiri descoperite şi folosite de el au fost cu timpul uitate (Hronicul nu se citeşte sau se citeşte superficial de istoricii moderni), unele fiind chiar ignorate de autori recenți. Pe lângă izvoare narative, Cantemir utilizează şi documente, inscripții, apelând uneori chiar la folclor. Deci, nu numai cantitatea, dar şi varietatea izvoarelor

este remarcabilă. De asemenea, Cantemir este primul în istoriografia noastră, care, în această lucrare, citează cu precizie izvoarele folosite. Indicând titlul, volumul şi pagina. El recurge şi la critica textelor, stabilind chiar unele criterii, pe care, este drept, nu le respectă întotdeauna. Consideră astfel că demne de încredere sunt doar izvoarele contemporane evenimentelor, că este necesară pentru stabilirea adevărului o comparaţie între diferite surse şi arată că o singură mărturie rămâne discutabilă.

În ce priveşte conţinutul lucrării, în centrul ei stă marea problemă a originii, unităţii şi continuităţii poporului român. Cantemir este partizan al ideii eronate a dispariţiei dacilor, urmarea fiind deci originea pur latină a românilor. Istoria acestora este o simplă continuare a istoriei romane, expunerea începând cu obârşia romanilor, de la războiul Troiei. Numeroase dovezi aduce el pentru a sublinia continuitatea românilor pe teritoriul Daciei. Această continuitate – potrivit mentalităţii vremii – o vede în primul rând ca o continuitate politică. După retragerea lor, din a doua jumătate a secolului III, romanii s-ar fi întors la nordul Dunării (se face aici o confuzie între Dacia Traiană, de la nordul Dunării, şi Dacia Aureliană din sudul fluviului). „Barbarii” n-ar fi stăpânit Dacia, care continuă să facă parte din Imperiul Roman de Răsărit, apoi din cel Bizantin. Aici a existat timp de secole un stat unitar românesc. Petru şi Asan au coborât de la nordul Dunării, iar Negru-Vodă şi Bogdan sunt urmaşii lui Ioniţă. Fiind vorba de o continuitate statală, este înlăturată astfel ideea retragerii românilor în munţi, sprijinită de Miron Costin. Şi admisă, dintre istoricii mai noi, de Xenopol.

Fireşte, demonstraţia lui Cantemir este depăşită astăzi; istoricii care i-au urmat au renunţat cu timpul la ideea originii pur romane, ca şi la continuitatea politică, statală, în prima fază a evului mediu. Totuşi, Hronicul impresionează şi astăzi prin vastitatea concepţiei şi a informaţiei. Oricare ar fi valoarea sa ştiinţifică, nici această ultimă operă a domnitorului moldovean nu este ruptă de preocupările, lui politice. În fond, a arăta originea nobilă şi străveche a românilor, continuatori ai Imperiului Roman, a dovedi existenţa neîntreruptă, nu numai a poporului dar şi a statului românesc, însemna a justifica pentru neamul său un rol de seamă în prezent şi în viitor. Tratarea problemei originilor, atât de Constantin Cantacuzino, cât şi de Dimitrie Cantemir, nu este întâmplătoare: măreţia trecutului trebuia să fie un argument în sprijinul independenţei politice, pe care o doreau.

Este, desigur, regretabil faptul că Dimitrie Cantemir nu a putut duce până la capăt *Hronicul* său. Credem însă că, aflat departe de Moldova, cu greu ar fi putut găsi suficiente materiale pentru redactarea următorului volum, în care, potrivit planului său, trebuia să urmărească atât istoria Moldovei, cât şi a Ţării Româneşti. Oricum, documentele interne i-ar fi fost inaccesibile (în acest sens s-a făcut observaţia că nu văzuse nicicând documente româneşti din secolul al XIV-lea şi de la începutul secolului al XV-lea, deoarece susţinuse în *Descrierea Moldovei* că scrisul slavon ar fi fost introdus la noi abia după conciliul de la Florenţa, datat greşit de el în timpul lui Alexandru cel Bun).

O lucrare atât de interesantă ar fi meritat o soartă mai bună, asemănătoare celei de care s-au bucurat alte scrieri ale lui Cantemir. Din păcate, versiunea iniţială în limba latină nu s-a publicat până azi, iar textul românesc a fost tipărit abia în 1835-1836 la Iaşi şi, mai târziu, în 1901, sub îngrijirea lui Grigore Tocilescu. După cum arătăm, el nu a fost cercetat cu suficientă atenţie. Este şi vina stilului, căci Cantemir, fiind pus în situaţia de a exprima idei într-o limbă care nu avea încă un vocabular adecvat, încearcă să construiască o nouă limbă literară. Influenţat de limba greacă şi latină, de sintaxa lor, el

se exprimă destul de greoi, într-un stil hibrid.

Dimitrie Cantemir este primul român a cărui operă a cucerit o meritată faimă internațională. Deşi trăit cea mai mare parte a vieții în medii străine, activitatea şi opera lui, concepute la scară europeană, nu au părăsit nicicând punctul de plecare românesc. Aşa se explică faptul că scrierile sale au exercitat o reală influență asupra evoluției culturii româneşti. Pe tărâmul istoriografiei, lucrarea cea mai rodnică s-a dovedit a fi *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, care a inspirat probabil pe reprezentanții Şcolii Ardelene, în dezbaterea principalei probleme ce îi preocupa: originea şi continuitatea românilor. *Hronicul* lui Cantemir este astfel trăsătura de unire care leagă istoriografia noastră veche de începutul celei moderne.

BIBLIOGRAFIE

MIHAI BERZA, *Activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1974, p. 17-39.

I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

VIRGIL CANDEA, *Stolnicul între contemporani*, Editura ştiințifică, Bucureşti, 1971.

MIRON COSTIN, *Opere*, Ediție critică îngrijită şi studiu introductiv de P. P. Panaitescu, 2 vol., Bucureşti, 1965.

CORNELIU DIMA-DRĂGAN, LIVIA BACARU, *Constantin Cantacuzino Stolnicul (un umanist român)*, Bucureşti, 1970.

ION NECULCE, *Letopisețul Țării Moldovei*, precedat de *O samă de cuvinte*, Text stabilit, introducere, note şi glosar de Iorgu Iordan, Editura ştiințifică, Bucureşti, 1968.

P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața şi opera*, Editura Academiei, Bucureşti, 1958.

P. P. PANAITESCU, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii şi materiale de istorie medie”, vol. V, Bucureşti, 1962, p. 195-255.

ENACHE PUIU, *Viața şi opera lui Miron Costin*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1975.

ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU, *Originea, continuitatea şi unitatea poporului român în concepția lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii”, nr. 5/1973, p. 915-921.

GRIGORE URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice şi glosar de P. P. Panaitescu. Ed. a II-a, Bucureşti, 1958 (vezi şi ediția îngrijită de Liviu Onu, Editura ştiințifică, Bucureşti, 1967).

G. G. URSU, *Memorialistica în opera cronicarilor*, Editura Minerva, Bucureşti, 1972.

DUMITRU VELCIU, *Ion Neculce*, Editura Tineretului, Bucureşti, 1968.

DUMITRU VELCIU, *Miron Costin. Interpretări şi comentarii*, Editura Minerva, Bucureşti, 1973.

* * * *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian. Studiu introductiv de Eugen Stănescu, 2 vol., E.P.L., Bucureşti, 1961.

Istoriografia modernă

I. ISTORIOGRAFIA LUMINISTĂ

Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, cultura europeană intră într-o nouă fază. Ea se adaptează în felul acesta evoluției sociale şi noilor structuri politice. Este vremea când pe de-o parte sporeşte mult rolul burgheziei în societate, iar pe de altă parte, trebuind să țină seama de imperativele epocii, organizarea statelor nobiliare se modernizează, sub forma „despotismului luminat". Dezvoltarea tot mai intensă a manufacturilor şi comerțului, sporirea preocupărilor ştiințifice şi tehnice, acordă un rol incomparabil mai mare decât în veacurile trecute păturilor mijlocii ale societății, burgheziei. Un spirit nou, acela al credinței în progres, însoțeşte evoluția economică şi socială. Monarhii luminați ai vremii sunt cei care înțeleg că, pentru evitarea unei revoluții, un compromis cu factorii progresului se impune; pentru a salva în măsura posibilului vechea societate, ei se prezintă ca partizani ai reformelor.

Umanismul secolelor anterioare apăruse în afara bisericii, dar nu o negase. Noua cultură reprezintă un pas înainte pe calea laicizării, mergându-se până la atacarea pe față a dogmelor religioase şi instituțiilor clericale. Singura explicație admisă pentru fenomenele naturale şi sociale este cea rațională. Totul se poate explica, şi totul este supus unor legi naturale. Adevărata religie a promotorilor noii culturi este progresul. Burghezia fiind încă relativ slabă, nesimțindu-se încă în stare să ia întreaga putere în propriile-i mâini, realizarea progresului este văzută nu pe calea revoluției, ci a reformelor, în cadrul monarhiilor luminate.

Ca parte integrantă a culturii, istoriografia capătă la rândul ei trăsături noi. Mai întâi, obiectul ei se lărgeşte. Interesele burgheziei impun o preocupare mai mare pentru istoria comerțului, a industriei, a atâtor aspecte care fuseseră de vechea istoriografie precumpănitor politică. Se tinde spre o sinteză mai largă, spre istorii ale civilizației. Accentul cade mai puțin pe nararea unor întâmplări trecute, cât pe studierea unor probleme istorice. Sporeşte interesul pentru cercetarea cauzelor marilor transformări; explicațiile supranaturale sunt înlăturate, căutându-se în istorie, ca şi în celelalte ştiințe, relațiile raționale, legice, de la cauză la efect. În ultimă analiză, tendința istoriografiei vremii este politică, prezentarea trecutului fiind pusă în serviciul prezentului, justificând necesitatea progresului. Erudiții perioadei anterioare lasă locul unor spirite mai puțin preocupate de descifrarea fiecărui document, cât de descifrarea mersului general al societății. Istoriografia devine mai puțin erudită şi mai filosofică. Ancorarea în prezent este dovedită şi de locul principal ocupat de istoria contemporană în preocupările autorilor. Chiar când scriu despre evul mediu, îl înțeleg prea puțin şi îl minimalizează sau denigrează. Pentru progres şi împotriva spiritului clerical, ei au puțină înțelegere pentru o epocă în care biserica avea un cuvânt atât de important de spus.

Uneori însă, raționalizarea excesivă a fenomenelor istorice duce la o concepție mecanicistă. Omul aproape nu mai are ce căuta în acest mecanism perfect, rolul maselor este neglijat. Abstractizarea exagerată a evoluției istorice a stârnit mai târziu împotrivirea unei noi generații, romantice, care va propune un alt mod de a scrie istoria.

Fondatorul şi principalul reprezentant al istoriografiei luministe sau raționaliste este Voltaire (1694-1778). Lucrarea sa, *Secolul lui Ludovic XIV*, publicată în 1751, poate fi considerată „prima carte modernă de istorie". Ea nu este o povestire a unei domnii, ci prezentarea multilaterală a unei epoci, văzută nu numai sub aspectul ei politic, ci şi economic, ştiințific şi cultural. În 1754 Voltaire publică o încercare de istorie universală

(*Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*) care, de asemenea, aduce o viziune nouă asupra subiectului. Istoria este privită ca un tot, cuprinzând întreg pământul, nu numai câteva state europene, şi toate manifestările vieţii umane. Pe lângă lărgirea conceptului de istorie, Voltaire are meritul de a privi toate subiectele tratate cu un spirit critic neîntrecut, liber de tradiţie şi de prejudecăţi.

Raţionalismul francez a făcut şcoală în special în Anglia, unde pe urmele lui Voltaire, dar nu lipsiţi de originalitate, scriu David Hume (1711-1776), autorul unei istorii a ţării sale, scoţianul William Robertson (1721-1793), care se remarcă printr-o istorie a Scoţiei şi alta a Americii, precum şi Edward Gibbon (1737-1794), cu celebra sa lucrare despre declinul şi căderea Imperiului Roman. În Italia, Gianbattista Vico (1668-1744) pune bazele filosofiei moderne a istoriei. Mai puţin raţionalist decât cel francez sau englez, luminismul german pune accentul mai curând pe continuitatea istoriei, decât pe opoziţia dintre lumea modernă şi evul mediu; influenţaţi mai mult de Rousseau decât de Voltaire, unii istorici şi filosofi germani (Justus Möser, apoi,. În chip hotărât, Herder) anunţă romantismul.

Cultura ţărilor române se încadrează la rândul ei în curentul luminist. Deşi este imposibil să trasăm limite rigide, putem afirma că la noi concepţiile luministe sunt dominante în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea şi în primele trei ale secolului al XIX-lea. Nu este vorba de un împrumut mecanic al unor idei ce nu ne aparţineau. Deşi în comparaţie cu statele Europei Apusene sau Centrale, românii se aflau cu o treaptă mai jos în dezvoltarea societăţii, forţele noi începuseră totuşi să acţioneze. Este o perioadă de certă evoluţie economică, de diferenţiere socială, de dezvoltare, chiar dacă încă la un nivel modest, a burgheziei şi creştere a numărului intelectualilor. Reforme în sens luminist au existat şi la noi, fiind aplicate de habsburgi în Transilvania şi de domnitorii fanarioţi, dintre care mulţi erau receptivi la ideile noi, în Ţara Românească şi Moldova. Ideile luministe au căzut deci pe un teren pregătit, unde au putut încolţi. Societatea românească nefiind însă identică cu societăţile care au generat aceste idei, s-a realizat o sinteză, deosebit de originală, care îmbină strâns elementele vechi şi noi, străine şi autohtone.

Diferenţe sociale, politice şi culturale au marcat însă, chiar în cadrul luminismului românesc, două variante distincte: una în Ţara Românească şi Moldova, cealaltă în Transilvania. În istoriografie cea mai cunoscută rămâne varianta transilvăneană, cunoscută sub numele de Şcoala Ardeleană.

1. ŞCOALA ARDELEANĂ

O scurtă expunere istorică este necesară pentru a înţelege originea şi ideologia Şcolii Ardelene, care depăşeşte cu mult începuturile – după cum am văzut, modeste – ale istoriografiei româneşti din Transilvania.

În timpul războiului cu turcii de la sfârşitul secolului XVII, habsburgii ocupă Transilvania, organizând-o ca provincie imperială prin Diploma Leopoldină din 1691. Căutând să-şi consolideze stăpânirea prin biserici, la scurt timp încep propaganda şi promisiunile pentru a determina trecerea românilor de aici la catolicism. Urmarea intrigilor şi presiunilor a fost scindarea bisericii române transilvănene, o parte a clerului admiţând unirea cu Roma (1698-1699). Situaţia creată astfel în rândul populaţiei, trebuie privită din două puncte de vedere: Pe de o parte sciziunea religioasă şi-a pus amprenta negativ asupra unităţii, atât de necesară, a tuturor românilor în lupta pentru dobândirea unor drepturi politice egale cu ale celorlalte naţionalităţi din Transilvania; acest aspect nu trebuie totuşi exagerat căci, în marile împrejurări ale istoriei lor, indiferent de confesiune, românii transilvăneni au ştiut să fie uniţi. Pe de altă parte, politica oficială de atragere a greco-catolicilor, chiar dacă nu a îmbunătăţit situaţia membrilor de rând ai acestei biserici, a creat pentru intelectuali, în special pentru clerici, posibilităţi de instruire inexistente mai înainte. În câteva decenii s-a format o valoroasă intelectualitate greco-catolică, cu studii atât la şcolile româneşti din Transilvania, tot atunci înfiinţate (vestitele şcoli din Blaj s-au deschis în 1754), cât şi la Viena şi Roma. Studiile clasice i-au pus în contact pe aceşti români – ca mai înainte pe cronicarii din secolul XVII – cu limba, literatura latină, cu izvoarele care glăsuiau despre originile poporului nostru.

Românii care acceptaseră greco-catolicismul procedaseră astfel nu din vreo convingere religioasă, ci cu evidente intenţii politice. Adoptarea unei religii oficiale trebuia, în concepţia lor, să determine recunoaşterea poporului român, ţinut până atunci într-o condiţie inferioară, ca egalul celorlalte. Lupta politică a fost condusă, cu deosebită: strălucire şi cu o rară perseverenţă, de episcopul Inochentie Micu Clain între anii 1728-1751. Printre argumentele sale figurează şi originea latină a români lor, deci vechimea lor pe teritoriul ce îl locuiesc înainte de stabilirea populaţiilor vecine. Acum ideea latinităţii românilor (şi, fireşte, a continuităţii lor neîntrerupte) devine în chip nemijlocit o armă politică. O sursă de inspiraţie istorică pentru Inochentie Micu şi pentru cei care i-au continuat lupta a fost *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir, un manuscris al acestuia fiind achiziţionat la Viena de episcopul greco-catolic. După el s-au efectuat mai multe copii, folosite de reprezentanţii Şcolii Ardelene.

Luminismul românesc transilvănean reprezintă o sinteză originală a unor elemente aparţinând culturii europene a vremii şi a propriilor aspiraţii naţionale. Trăsăturile definitorii ale luminismului de pretutindeni sunt, desigur, prezente astfel, mai întâi, credinţa hotărâtă în progres, iar ca mijloc al acestuia, calea reformelor; de asemenea, încrederea în puterea raţiunii, în existenţa unor legi naturale. Pe plan politic, reprezentanţii Şcolii Ardelene sunt, ca şi înaintaşii sau contemporanii lor occidentali, partizani ai despotismului luminat, aplicat în Austria de Maria Tereza şi de Iosif II, ultimul fiind probabil, dintre monarhi, cel mai îndrăzneţ exponent al acestuia.

Şi totuşi, deosebirile sunt la fel de clare ca asemănările. Principala notă distinctă se

află în caracterul mai întâi de toate național al luminismului Şcolii Ardelene[11]. Raționalismul este pus, în primul rând, în slujba criticii inegalității naționale. Pentru istoricii transilvăneni, istoria nu este o simplă preocupare ştiințifică; ei o folosesc ca armă națională, căci în primul rând prin istorie se putea stabili originea nobilă a poporului român, caracterul său autohton, în fața altor popoare venite mai târziu. Urmarea logică, rațională a expunerii istorice era necesitatea egalității naționale, dreptul românilor ca în propria lor țară să fie cel puțin egali cu toți ceilalți. Şcoala Ardeleană nu împărtăşeşte disprețul multor luminişti occidentali pentru evul mediu. Din punctul de vedere românesc, această epocă, martoră a continuității poporului român, a luptelor eroice pentru păstrarea ființei etnice şi a neatârnării politice, nu putea fi, ca pentru Voltaire, o perioadă întunecată, stăpânită de ignoranță, şi nimic mai mult. În occident, istoria era oarecum dependentă de filosofie, aceasta din urmă fiind de disciplina predilectă a spiritelor luministe. Pentru Şcoala Ardeleană însă, istoria se situează categoric pe primul plan.

Lupta pe acest teren era necesară cu atât mai mult cu cât, adversarii politici ai românilor găsiseră la rândul lor arme din acelaşi arsenal. Doi istorici străini, Sulzer şi Engel[12] încercau să dovedească retragerea întregii populații romanizate din Dacia, odată cu legiunile romane şi revenirea abia după un număr de secole a românilor la nord de Dunăre. Chiar admițând că ei ar fi fost de bună credință, neurmărind scopuri politice, noua teorie „imigraționistă” nu putea în cele din urmă să nu depăşească terenul strict ştiințific. În cazul că ar fi fost ultimii veniți în Transilvania, baza istorică a drepturilor invocate de români devenea mult mai şubredă. Dezbaterea a trecut astfel pe tărâmul politic.

O altă trăsătură a luminismului Şcolii Ardelene este păstrarea legăturii cu biserica. Deşi întâlnim unele critici le adresa acesteia, de o ruptură nu putea fi vorba. Istoricii vremii sunt greco-catolici, cei mai mulți având studii teologice, iar biserica greco-catolică reprezenta o instituție care putea fi folosită de români pentru susținerea drepturilor lor.

Primul istoric al Şcolii Ardelene este Samuil Micu Clain. Născut la 1745 în satul Sad, lângă Sibiu, el devine preot greco-catolic şi studiază la Viena, între 1766-1772, teologia şi filosofia, precum şi alte ştiințe (fizica, mecanica, matematica). Din 1772 predă la Blaj etica şi matematica. În 1777 se reîntoarce la Viena, pentru a deveni prefect de studii la colegiul Sancta Barbara, rămânând aici până în 1782. Între 1782-1 804, Samuil Micu predă din nou la Blaj; este perioada cea mai productivă din viața sa, pe plan literar şi ştiințific. În 1804 devine editor al cărților publicate în limba română de către tipografia Universității din Buda. Spera astfel să-şi poată publica numeroasele opere; moare subit,

---

[11] În general, luminismul occidental este cosmopolit. Un exemplu tipic este cel al francezului Voltaire care îl felicită pe Frederic II cu ocazia victoriei acestuia la Rossbach împotriva francezilor; iar Frederic II, la rândul său, îşi exprimă credința în superioritatea literaturii franceze şi manifestă dispreț față de civilizația germană. Sunt rari istoricii care – mai ales în Germania – susțin un punct de vedere național.

[12] Franz Joseph Sulzer (?-1791), istoric de origine elvețiană, stabilit în 1776 în Țara Românească, autorul lucrării *Geschichte des transalpinischen Daciens*, apărută în 3 vol. La Viena, în 1781-1782; el consideră că românii ar fi venit în nordul Dunării din Peninsula Balcanică, abia în sec. XII-XIII. Johann Christian Engel (1770-1814), istoric austriac, funcționar la cancelaria aulică transilvană din Viena, a publicat în 1794 o lucrare despre originea românilor şi în 1804 o istorie a acestora: *Geschichte der Moldau und der Walachey*; el susține imigrarea românilor la nordul Dunării în sec. IX. Pe lângă opiniile eronate privind originea poporului român, operele lor, mai ales istoria lui Engel, au multe elemente valoroase, fiind folosite în sec. XIX şi de istoriografia română.

nu după mult timp, în 1806.

Samuil Micu a fost un erudit, care s-a remarcat prin cercetări în numeroase domenii. Au rămas în urma sa peste 60 de cărţi (doar 13 tipărite în timpul vieţii), dintre care 47 teologice – majoritatea traduceri –, 5 istorice, 5 filosofice, 3 literare.

Opera sa istorică se caracterizează printr-o largă documentare; cunoscând numeroase limbi (latina, greaca, germana, maghiara, italiana, franceza), a avut posibilitatea să consulte izvoare foarte variate. Pe lângă sursele narative, el recurge la arheologie, folclor, precum şi la argumente lingvistice.

Prima sa lucrare istorică este scrisă în 1774, în limba latină, sub titlul *De ortu, progressu, conversione Valachorum episcopis item arhiepiscopis et metropolitis eorum*. Este o istorie a bisericii române, în cadrul căreia sunt tratate însă şi unele probleme istorice de interes mai larg, în primul rând originea poporului român. El începe, cu prezentarea descendenţei romane a acestuia, o sursă de inspiraţie fiind *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir.

În 1778, Samuil Micu redactează o istorie succintă a românilor tot în limba latină, sub titlul *Brevis historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanae*; aceasta ni s-a păstrat doar prin intermediul unui rezumat în limba română, pe care îl scrie în perioada 1792-1796, intitulat Scurtă cunoştinţă a istoriei românilor. Mai înainte, în 1791, compusese, cu intenţii didactice, *Istoria românilor cu întrebări şi răspunsuri*.

Principala lucrare a lui Samuil Micu, care înglobează întreaga sa concepţie şi cunoştinţele sale istorice, este o operă masivă, în patru volume, numită *Istoria şi lucrurile şi întâmplările românilor*, la care a lucrat vreme de mai mulţi ani, terminând-o în 1805. Exceptând începutul cărţii, tipărit în „Calendarul de la Buda” pe anul 1806, această monumentală istorie a rămas până astăzi inedită. Ea a circulat, fireşte, în manuscris, acordând lui Samuil Micu un loc de seamă printre istoricii români ai vremii. Primul tom prezintă istoria românilor în Dacia, al doilea istoria domnilor Ţării Româneşti (până la 1724), al treilea istoria domnilor Moldovei (până la 1595, cu un scurt adaus până la 1795), iar al patrulea este un istoric al bisericii româneşti din Transilvania.

Ca şi D. Cantemir, Samuil Micu susţine ideea inexactă a exterminării totale a dacilor şi, în consecinţă, a originii pur latine a românilor; totodată, el afirmă cu tărie continuitatea populaţiei româneşti pe teritoriul Daciei. El crede că românii din Transilvania l-au ales pe ungurul Tuhutum, ca prinţ al lor; în consecinţă, stăpânirea maghiară apărea ca rezultatul unui „contract”, care trebuia respectat, prin recunoaşterea populaţiei româneşti ca deplin egală în drepturi cu celelalte. Perioada ce a urmat cuceririi maghiare a însemnat, în concepţia sa, un lung declin pentru populaţia românească, până la instaurarea stăpânirii habsburgice. Autorul se dovedeşte un partizan ferm al despotismului luminat, al reformelor promovate de habsburgi, considerând că acestea vor ameliora situaţia românilor. Cu aceeaşi hotărâre el condamnă orice încercare de revoluţie, având cuvinte grele la adresa răsculaţilor români din 1784 în frunte cu Horea. Aceste limite politice nu sunt ale lui, în general, ale luminismului european, al cărui exponent este.

Partizan al purităţii latine a românilor, Samuil Micu a considerat. Că această origine trebuie dovedită, înainte de toate, prin limbă. Din păcate, forma latină a limbii române fusese coruptă prin tot felul de împrumuturi străine şi, chiar haina în care se prezenta scrisul slavon, nu era potrivită cu originea romană. De aceea, el recurge la un sistem de transcriere latină, nu fonetică, ci etimologică, deoarece sublinia astfel mai bine obârşia latină a cuvintelor. Propunea, de asemenea, adoptarea unor neologisme, mai cu seamă

din limba latină. Astfel, atât aspectul, cât şi fondul limbii urmau să se transforme, în sensul apropierii românei de limba care o generase. Rezultatul acestei tendinţe latinizante este gramatica românească, pe care o publică împreună cu Gheorghe Şincai, în 1780, la Viena, sub titlul *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (a doua ediţie apare în 1805, sub îngrijirea exclusivă a lui Şincai, care renunţă la unele exagerări latiniste). În general, astăzi se cunoaşte mai mult latura exagerată a preocupărilor lingvistice ale Şcolii Ardelene; realitatea este însă că, dacă multe soluţii propuse de ei nu au prins, altele s-au încetăţenit în limba română, modernizând-o şi sporind capacitatea ei de expresie.

Al doilea istoric al Şcolii Ardelene, colaborator al lui Samuil Micu la lucrarea amintită, este Gheorghe Şincai, născut în 1754, la Râciul de Câmpie, în ţinutul Mureşului. Studiază la colegiul reformat din Târgu Mureş şi la cel iezuit din Cluj, apoi la şcoala piariştilor din Bistriţa. În 1773 devine profesor de retorică şi poetică la seminarul din Blaj. Călugărindu-se în 1774, este trimis la Roma, unde studiază la vestitul colegiu „De propaganda fide". Capătă aici, în 1779, titlul de doctor în filosofie şi teologie. În următorii ani, între 1779-1782, continuă studiile la Viena. Anii îndelungaţi petrecuţi în cele două mari oraşe i-a consacrat în mare parte cercetărilor în biblioteci şi arhive, pentru adunarea materialelor privitoare la istoria românilor. Reîntors în este numit în 1782 director al şcolii normale din Blaj şi al tuturor şcolilor elementare greco-catolice, care urmau să se înfiinţeze. Mai puţin docil decât Samuil Micu, deşi departe de a fi un revoluţionar, Gheorghe Şincai se dovedeşte însă pentru superiorii săi o persoană incomodă. Gest semnificativ, în 1784 renunţă la călugărie. În 1791 participă alături de Samuil Micu şi Petru Maior la redactarea importantului document *Supplex libellus Valachorum*, prin care românii cereau – zadarnic – împăratului drepturi egale cu ale celorlalte naţionalităţi. Independenţa purtării sale şi neînţelegerile cu episcopul Bob, îl determină pe acesta din urmă să-l reclame, acuzându-l – fără motiv – de conspiraţie împotriva statului. Chiar neîntemeiate, asemenea acuzaţii, într-o vreme când monarhii Europei se temeau de ideile molipsitoare ale revoluţiei franceze, erau luate în consideraţie. Şincai este închis la Aiud (1794), petrecând acolo zece luni, după care este eliberat. Pierduse însă postul şi nu îl va mai putea recăpăta. Urmează o perioadă dificilă pentru el, găsindu-şi până la urmă refugiu pe moşia contelui Daniel Vaş, pe ai cărui fii îi învaţă carte. Între 1804-1808 reuşeşte să ocupe modestul post de corector la tipografia Universităţii din Buda; neputând însă avansa ca cenzor şi revizor, post ocupat de Petru Maior în 1808, se retrage din nou pe moşia familiei Vaş, unde rămâne cu unele întreruperi până la moartea sa, în 1816. Viaţa lui Şincai este dramatică; după o strălucită carieră în tinereţe este lăsat pe drumuri, iar după o viaţă întreagă în care lucrase la istoria poporului său, cenzura îi interzice publicarea cărţii, sub motiv că ar cuprinde idei subversive. S-a păstrat în amintirea oamenilor imaginea patetică a bătrânului Şincai, rătăcind fără nicio speranţă, cu manuscrisele de la care nu mai aştepta nimic. În cadrul culturii noastre, viaţa lui Şincai este poate cea mai tipică întruchipare a renunţării la tot pentru o idee, a urmăririi acesteia până la capăt, în ciuda obstacolelor şi loviturilor primite. Marea idee a lui Şincai a fost realizarea unei istorii a poporului său, la o scară cum încă nu se mai scrisese.

La Roma, Viena sau Buda, oriunde avea posibilitatea, Şincai nu şi-a precupeţit timpul şi energia pentru a strânge izvoarele ce trebuiau să stea la baza operei sale. Unele dintre acestea au fost adunate în trei volume de documente, alcătuite pe baza colecţiei sale – păstrată şi astăzi – de 27 tomuri manuscrise. Opera principală este însă

Hronica românilor şi a mai multor neamuri, cea care i-a absorbit aproape întreaga energie. După cum am văzut, cu toate eforturile întreprinse, nu a reuşit să o publice; doar partea de început a fost tipărită în „Calendarul de la Buda”, în anii 1808 şi 1809. Prima ediţie completă – urmând unora parţiale (Iaşi 1843, Buda 1844) – va fi cea publicată la Iaşi, în trei volume, în 1853-1854[13]. Niciun istoric român înainte de Şincai şi multă vreme după el, nu folosise o asemenea documentaţie, care pur şi simplu uluieşte. Dacă în *Hronicul* său Cantemir apelase la 150 de izvoare, Şincai utilizează mii. În afara cronicilor româneşti, a lucrărilor lui Dimitrie Cantemir, el îi cunoaşte pe antici, greci şi latini, pe istoricii bizantini, poloni, unguri, ruşi, germani, italieni, francezi (dintre ultimii îl consultă de pildă pe Mignot, *Histoire de l'empire ottoman, 1771*). Pe lângă izvoarele narative, pentru prima oară în istoriografia română el foloseşte în chip masiv documente de arhivă, găsite la Viena, Roma, Buda şi Pesta. Toate aceste materiale sunt tratate cu un spirit critic destul de ascuţit.

Hronica lui Şincai este de fapt prima istorie completă şi unitară a poporului român. Contemporanul său Samuil Micu procedase la o juxtapunere a istoriei românilor din diferite provincii, după cum intenţionase şi Cantemir. Acum, la Şincai, graniţele politice sunt depăşite, românii fiind priviţi ca un corp unic. Singurul criteriu rămâne cel cronologic. Aşa se explică şi titlul – puţin neobişnuit pentru vremea sa – de cronică; evenimentele sunt într-adevăr narate în cea mai strictă ordine cronologică, procedeu exagerat, căci minimalizează semnificaţia raporturilor cauzale. Fireşte, oricum ar fi titlul, prin critica izvoarelor şi interpretarea evenimentelor, opera lui Şincai nu este o cronică, ci o lucrare istorică propriu-zisă. Astfel concepută, ea merge de la anul 86 e.n., când se consemnează începutul războaielor daco-romane, până la 1739; autorul ar fi dorit să ajungă până în zilele sale, la 1808, dar nu a mai avut răgaz pentru terminarea lucrării. După cum rezultă tot din titlu, românii sunt prezentaţi şi în raport cu evoluţia popoarelor vecine, orizontul istoric al lui Şincai dovedindu-se deosebit de larg.

Problemele esenţiale ale istoriei românilor nu sunt văzute diferit în comparaţie cu lucrarea lui Micu. Ca şi acesta, Şincai consideră că dacii au fost exterminaţi, că românii sunt latini puri, care au vieţuit neîntrerupt pe teritoriul Daciei; şi el arată că românii s-au supus de bunăvoie năvălitorilor unguri, existând deci toate motivele să fie bine trataţi de aceştia. Spre deosebire de Micu, manifestă o atitudine mai înţelegătoare faţă de mişcările ţărăneşti, de pildă faţă de răscoala din 1514 (nu ştim ce a gândit despre răscoala lui Horea din 1784). Rezolvarea o vede însă tot în reformele luminate ale Curţii din Viena. Întâlnim şi unele critici la adresa clerului; deşi rămâne religios, considerând că Dumnezeu se află la originea lucrurilor, el nu justifică fiecare eveniment prin prezenţa divinităţii, preferând explicaţiile raţionale.

Sub raportul stilului, lucrarea lui Şincai este mai puţin reuşită. O anumită ariditate şi lipsă de căldură, slabul interes pentru compoziţia literară, sunt cauze care o fac să fie puţin citită. Nicolae Iorga o considera „o carte rece, o carte învăţată, o carte folositoare, dar moartă”. Lipsa culorii locale şi participării sufleteşti caracterizează însă şi alte opere istorice ale secolului luminilor. Şincai este desigur un luminist dar, prin metoda de lucru şi marele accent pus pe izvoare, aminteşte şi de perioada anterioară, a erudiţiei. Edgard Quinet îl compara cu Muratori şi cu savanţii benedictini francezi (Mabillon, Montfaucon etc.).

Mai puţin erudit decât Micu şi Şincai, Petru Maior a fost un temperament de luptător,

---

[13] Există şi o versiune latină realizată de Şincai (*Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum*), cuprinzând perioada 86-1152.

care a ştiut să--şi deschidă un drum în viaţă, asigurând şi operei sale o soartă mai bună. S-a născut la Târgu Mureş, în 1760 sau 1761. A studiat în oraşul natal şi la Blaj, fiind trimis în 1774, împreună cu Gheorghe Şincai – deşi simţitor mai tânăr decât el – să înveţe la „De propaganda fide” din Roma; la fel ca Şincai a continuat apoi, în 1779-1780, studiile la Viena. În 1780 devine profesor de logică şi metafizică la Blaj, iar în 1784 paroh la Reghin, unde rămâne până în 1809. În 1809 ajunge cenzor şi revizor la tipografia Universităţii din Buda; moare în 1821 aici.

Dacă scopul principal urmărit de Maior este acelaşi ca la Micu şi Şincai: demonstrarea latinităţii şi continuităţii români lor, în vederea afirmării drepturilor lor politice, în rest opera sa diferă sensibil de a înaintaşilor. Mai puţin învăţat decât aceştia, Maior este în schimb un spirit sintetic şi polemic, două calităţi care atrag întotdeauna cititori. Prin aceste calităţi şi prin împrejurarea că, lucrând multă vreme la tipografia din Buda, şi-a putut publica principalele lucrări, opera sa istorică s-a bucurat de o circulaţie mult mai mare decât cea a lui Şincai şi Micu, de o influenţă superioară.

Istoria pentru începutul românilor în Dachia a fost publicată la Buda în 1812, fiind de fapt prima lucrare românească importantă de istorie publicată în limba noastră. Pentru a înţelege însemnătatea ei şi aprecierea contemporanilor, trebuie să amintim că tot ce se scrisese până atunci la noi referitor la originea şi istoria românilor, circula în manuscris; aşa erau cunoscute operele cu subiect asemănător ale lui Miron Costin, stolnicului Cantacuzino, Cantemir, Micu, Cartea lui Maior nu este, desigur, cea mai documentată dar a fost prima tipărită şi, trebuie subliniată această calitate, cea mai modernă ca structură. El nu îşi propune să povestească toate evenimentele unei epoci istorice; îl interesează o singură problemă, formarea poporului român, şi pe aceasta urmăreşte să o rezolve. În istoriografia noastră, Maior este primul care renunţă categoric la istoria predominant narativă. Doar câţiva ani despart lucrarea sa de *Hronica* lui Şincai, dar spiritual distanţa este mult mai mare. Între timp apăruseră calomniile lui Sulzer şi Engel, susţinute de istoricul sas Eder, aşa că, demonstraţia se transformă uneori în polemici, temperamentul autorului potrivindu-se perfect acestui mod de expunere. Şi stilul este mai viu, mai plastic.

Concluziile lucrării sunt cele deja cunoscute. Dacii au fost stârpiţi sau alungaţi, românii fiind deci urmaşi puri ai coloniştilor romani, aşezaţi pe un pământ nelocuit. Chiar în ipoteza (pe care, de altfel, Maior nu o crede) a supravieţuirii unor femei dace, romanii nu s-ar fi amestecat cu ele[14]. El se referă apoi la retragerea din secolul III numai a armatei şi a administraţiei romane, majoritatea coloniştilor rămânând pe loc. După trecerea anilor, Dacia rămâne pentru un timp liberă, la venirea ungurilor românii încheind un „pact” cu ei, deci nefiind supuşi prin forţă. Ultimele evenimente prezentate cele privind Imperiul româno-bulgar. Într-o interesantă anexă, *Pentru începutul limbei româneşti*, el arată că limba română se trage din latina populară, nu din cea clasică, aşa cum credeau greşit înaintaşii săi. Greşeşte însă când consideră – mergând pe urmele lui Dimitrie Cantemir – că românii au scris cu litere latine până în secolul XV. Bucurându-se de o mare influenţă în istoriografia română a secolului XIX, lucrarea lui Maior a fost republicată în 1834 şi apoi în 1883. Susţinerea fără nuanţe a latinităţii depline a românilor este, desigur, partea cea mai slabă a lucrării. Încă în 1813

[14] El crede că, în urma războiului, „aşa s-au dezrădăcinat sămânţa dachilor din toată Dachia, cât necum vre unii bărbaţi, ci nici muieri, nici prunci nu au mai rămas în Dachia. De unde urmează că atunci când intrară romanii cei trimişi de Traian în Dachia, spre a moşteni satele şi oraşele, necum multe, ci nici vreunele muieri dache nu se mai afla în Dachia”.

remarcabilul slavist austriac de origine slovacă Bartolomeu Kopitar (1780-1844) arăta într-o recenzie că nu poate fi vorba de o exterminare a dacilor, ci de o contopire a lor cu coloniştii romani, limba dacă având un anumit rol şi în formarea limbii române. Disputa dintre cei doi oameni de ştiinţă a continuat până în 1816. Unele idei exprimate de Kopitar vor fi preluate de istoriografia noastră, în primul rând de B. P. Haşdeu.

Petru Maior a mai scris *Istoria bisericii românilor*, publicată la Buda în 1813; este prima monografie care tratează independent şi complet această problemă. El se referă la întreg teritoriul locuit de români, prezentând mai întâi originea latină a creştinismului românesc. Expunerea merge până în zilele sale, acordând un loc important istoricului bisericii greco-catolice din Transilvania. Documentarea este mult superioară lucrării anterioare, bazându-se atât pe izvoare narative, cât şi pe documente şi chiar pe folclor. Scopul politic, naţional este şi aici prezent, prin sublinierea vechimii creştinismului românilor şi accentuarea rolului politic al bisericii lor.

Petru Maior este iniţiatorul şi autorul unei părţi (până la litera H) al *Lexiconului de la Buda*, un dicţionar român-latin maghiar-german, continuat de alţii şi publicat în 1825. Prefaţa lucrării – *Dialog pentru începutul limbii române între nepot şi unchi* – este scrisă tot de el şi subliniază din nou originea limbii noastre din latina vulgară. Limba română are o bază pur latină, în timp ce limbile latine occidentale, franceza de pildă, au fost influenţate şi de elementul autohton. În concluzie deci, limba noastră este mult mai apropiată decât celelalte de graiul latin, consideră istoricul.

Cel mai interesant reprezentant al Şcolii Ardelene este Ion Budai Deleanu. Până nu de mult era şi cel mai puţin cunoscut, privit aproape exclusiv ca poet, deşi nu a fost cu nimic mai prejos decât înaintaşii săi pe planul lingvisticii şi istoriei. Despre viaţa lui ştim şi astăzi destul de puţin, nu îi cunoaştem nici măcar înfăţişarea. De fapt, a publicat atât de puţin, în timpul vieţii, încât gloria a urmat la multe decenii după moartea sa.

Ion Budai Deleanu s-a născut în aceeaşi vreme cu Petru Maior, în 1760 sau 1761. A învăţat la seminarul din Blaj, iar în 1777 îl întâlnim la Universitatea din Viena, unde studiază filosofia, teologia şi dreptul. În capitala Austriei, unde rămâne până la 1786, el se familiarizează cu cultura europeană a vremii, citind din literatura italiană, franceză, engleză, germană, fără a neglija studiile clasice. Este cu siguranţă, cel mai cultivat reprezentant al Şcolii Ardelene, nu numai un erudit, dar şi un cunoscător al celor mai recente scrieri ale vremii. Întorcându-se în Transilvania în 1786, este pentru scurt timp profesor la Blaj, dar în anul următor, reuşind la un concurs devine secretar al tribunalului provincial din Lwow. În acest oraş polonez îşi va petrece Ion Budai Deleanu tot restul vieţii, vizitând fireşte, din când în când, provincia natală. În 1796 este avansat consilier la Curtea de Apel. Moare în 1820.

Ion Budai Deleanu a publicat puţin în timpul vieţii, toate scrierile sale istorice şi multe altele văzând mult mai târziu lumina tiparului. La moartea sa lăsase 20 de volume manuscrise, rămase într-o familie poloneză, prin căsătoria fiicei sale Suzana cu Ludovic Lewandowski. De la acesta din urmă le-a achiziţionat statul român, prin intermediul lui Gheorghe Asachi, abia după o jumătate de veac, în 1868. Primul care a cercetat manuscrisele a fost Alexandru Papiu Ilarian; pe baza lor a prezentat în 1870 o comunicare publicată în 1871 în „Analele Societăţii Academice Române”, prin care făcea cunoscută valoarea deosebită a operei marelui înaintaş. În 1875-1877 s-a publicat epopeea „Ţiganiada”, în prima variantă; în forma definitivă a apărut abia în 1925. Lucrările ştiinţifice au fost analizate cu grijă abia mai târziu, chiar şi astăzi multe rămânând inedite. Viitorul va limpezi multe aspecte necunoscute ale vieţii şi operei lui

Budai Deleanu.

Principala sa lucrare istorică, scrisă în limba latină, încă nepublicată, îşi propunea să cerceteze originea naţionalităţilor Transilvaniei. Poartă titlul De originibus populorum Transylvaniae comentatiuncula cum observationes historico-criticis şi a rămas neterminată, unele capitole fiind abia schiţate. Partea întâia este o prezentare succintă a istoriei românilor până la 1699. Partea a doua, cea care corespunde de fapt titlului lucrării, dezbate problema originii diferitelor popoare care au trăit sau au trecut în decursul timpului pe teritoriul Transilvaniei. Autorul vorbeşte despre daci, romani, goţi, huni, bulgari, slavi, unguri, saşi. Chestiunea originii tuturor acestor popoare era departe de a fi clară în vremea când scria Budai Deleanu, aşa că unele concluzii ce par astăzi fanteziste sunt oarecum explicabile. Autorul consideră că dacii nu au fost exterminaţi: retrăgându-se spre nord, ei au devenit strămoşii polonezilor. Unii şi lingvişti credeau, într-adevăr, că limba dacilor aparţinea familiei slave. În spiritul teoriei sale, Budai Deleanu aduce şi argumente lingvistice, arătând că terminaţia tipic dacică „dava” s-ar întâlni în numele oraşelor Varşovia (Warszawa) şi Poltava. Dacă dacii stau la originea polonezilor, atunci, fireşte, românii sunt descendenţi puri ai latinilor. Lucrarea aduce argumente noi în sprijinul continuităţii, de pildă nume de persoane, de râuri şi oraşe. În concepţia autorului, secuii ar fi urmaşi ai sciţilor, iar saşii ar putea reprezenta o populaţie germană stabilită în Dacia încă în antichitate (ipoteză alături de care este prezentată şi cea reală, a venirii lor în evul mediu). Întâlnim în cadrul lucrării şi unele dizertaţii, care depăşesc scopul iniţial, referindu-se la probleme mai actuale. Una dintre ele se intitulează *De unione trium nationum et constitutiones approbatae Transylvaniae*, fiind o pledoarie pentru înlăturarea asupririi naţionale.

O lucrare interesantă, amintind „Descrierea Moldovei” lui Dimitrie Cantemir, este şi cea intitulată *Scurte note asupra Bucovinei*, redactată în limba germană pe la 1805 (a rămas multă vreme în manuscris, fiind tradusă în româneşte de G. Bogdan-Duică şi publicată în 1894 în „Gazeta Bucovinei”; textul german a fost publicat abia în 1915 de către Ion Nistor, în lucrarea Românii şi rutenii în Bucovina). Budai Deleanu se referă la aspectele administrative, economice, sociale ale provinciei, denunţând exploatarea locuitorilor, mai ales a ţărănimii, de către regimul habsburgic, instaurat în 1775. Ca şi Cantemir, încearcă şi un portret psihologic al poporului român, realizat în spirit patriotic, combătându-se afirmaţiile ostile ale lui Sulzer şi ale francezului Carra. Se întâlnesc consideraţii interesante şi asupra limbii române, înaintea lui Maior, Budai Deleanu socotind că la baza acesteia stă latina populară; el admite şi faptul că 1/3 din cuvinte derivă din alte limbi.

Se presupune că Budai Deleanu ar fi redactat, de asemenea, tot în limba germană, Combaterea notelor publicate la Cluj în 1791 cu privire la petiţia naţiunii române[15]. Notele la care se referă autorul fuseseră întocmite de istoricul sas Eder, ca răspuns la Supplex-ul alcătuit de români în 1791; Eder nega continuitatea românilor la nordul Dunării, pronunţându-se în favoarea tezei imigraţioniste şi, pe plan politic, milita împotriva egalităţii acestora în drepturi cu celelalte naţionalităţi ale Transilvaniei. În răspunsul lui Budai Deleanu observăm, pe lângă ideile curente ale Şcolii Ardelene, unele puncte de vedere noi, mai înaintate. El are o concepţie mai largă asupra naţiunii, văzând în ea totalitatea claselor sociale, inclusiv ţărănimea, a cărei reprezentare în Dietă o cere; atât de departe nu îndrăzniseră să meargă ceilalţi reprezentanţi ai Şcolii

[15] Ipoteza aparţine lui Iosif Pervain (vezi Ion Budai Deleanu, *Scrieri inedite*, Cluj, 1970). Alţii i-au considerat autori pe Samuil Micu sau pe Gheorghe Şincai.

Ardelene, partizanii reformelor limitate ale despotismului luminat. La Budai Deleanu aspectul social al exploatării românilor este mai puternic subliniat. Interesant şi faptul că autorul nu mai pune un accent atât de apăsat pe puritatea latină a românilor, considerând că, oricum, aceştia, chiar de origine amestecată să fie, sunt cei mai vechi locuitori ai țării, ceea ce le justifică drepturile[16]. Egalitatea în drepturi este văzută pe toate planurile: politic, social, economic, precum şi cultural[17]. Budai Deleanu este mai modern decât ceilalți reprezentanți ai Şcolii Ardelene, nu numai prin concepția sa, dar şi prin metoda de cercetare, prin critica izvoarelor. Pentru el, un document trebuie să fie nu numai autentic, dar şi credibil. „Este o exigență recunoscută a criticii, arată el, ca la cercetarea autenticității unei dovezi istorice să se aibă în vedere nu numai dacă martorul este demn de crezare, ci şi dacă evenimentul povestit este credibil. A fost oare posibil? A putut avea loc cu adevărat în cutare împrejurări sau în altele?... Dacă o istorie este neverosimilă în sine sau improbabilă în raport cu cursul obişnuit al lucrurilor, atunci mărturia unui singur om e absolut neîndestulătoare, chiar dacă e de tot limpede, sigură şi demnă de crezare şi chiar dacă povestitorul e contemporan cu faptul istorisit”.

O ultimă sinteză a ideilor lui Budai Deleanu relativă la formarea poporului şi limbii române întâlnim în *Introducerea istoricească*, alcătuită în 1818, ca prefață la Lexiconul român-nemțesc, pe care nu a mai reuşit să-l publice. Chiar dacă autorul nu îndrăzneşte să rupă complet cu tradiția Şcolii Ardelene şi să admită deschis originea mixtă, a poporului român, el face totuşi un mare pas înainte. Nu se referă la o contopire etnică, dar recunoaşte o convietuire şi amestecul lingvistic. Budai Deleanu crede că în limba română cuvintele nelatine sunt de origine dacă; în această categorie sunt incluse şi cele mai multe cuvinte slave căci, după cum am văzut, el credea în slavismul dacilor. Nu numai majoritatea cuvintelor slave, dar şi cele de factură grecească, germană, albaneză, în general „cea mai mare parte de cuvinte străine în limba românească se trag de la daci”, cu care, romanii din Dacia mai multe veacuri au trăit împreună". Cu toată exagerarea, noutatea concepției este evidentă şi reprezintă un mare progres față de purismul Şcolii Ardelene. Ca lingvist, Budai Deleanu intuieşte semnificația valorii de circulație a cuvintelor, care va fi pe deplin lămurită de B. P. Haşdeu; el este un latinizant moderat, considerând că atunci când un cuvânt este cunoscut de toți românii, având o largă circulație, trebuie menținut în limbă, chiar dacă nu este de origine latină.

Opera istorică a lui Budai Deleanu nu a fost cunoscută de contemporani, nici de generațiile următoare. Sub raportul influenței ea nu poate fi deci discutată. În momentul când ne referim însă la valoarea ei intrinsecă, superioritatea autorului „Țiganiadei” apare într-o lumină clară. El duce până la capăt ceea ce începuse Petru Maior: detaşarea de

---

[16] „Faptul că romanii, la cucerirea acestei provincii nu au exterminat pe băştinaşi, ori nu i-au mutat în altă parte, ne dă oare dreptul să contestăm că românii sunt, dintre locuitorii de azi ai Transilvaniei, cei mai vechi? Chiar dacă românii s-au născut din amestecul coloniştilor romani cu vechii geți sau daci, ce contează? Oricum, ei tot sunt mai vechi locuitori ai țării decât ungurii, secuii şi saşii”.

[17] „Eu cred că românii sunt pe deplin îndreptățiți să ceară: 1. Ca nobilii români din comitate să fie tratați în toate privințele la fel cu nobilii maghiari; 2. Ca un român liber care locuieşte între saşi sau secui să se bucure de drepturi şi imunități egale cu ale acestora, după cum suportă fel de fel de sarcini; că, prin urmare, dacă îndeplineşte condițiile necesare, să aibă acces la toate funcțiile municipale, să aibă voie a se stabili în oraşe şi târguri, să exercite meserii şi să nu poată fi exclus din nicio breaslă; 3. Ca să se ia măsuri în vederea reprezentării țăranului sărac în Dietă; 4. Ca tineretul român să aibă acces în orice fel de şcoală; 5. Ca religia română neunită să aibă drepturi egale cu ale celor patru religii recepte…”.

istoria evenimențială şi abordarea unor probleme istorice. Îl interesează nu numai istoria politică dar şi aspectele etnice, economice, sociale, culturale. Erudiția sa este uimitoare: cunoaşte autorii vechi la fel de bine ca Şincai, dar mult mai bine pe cei contemporani. Citează, de pildă, pe istoricii englezi Robertson şi Gibbon. Are un spirit critic superior şi o gândire de mare originalitate. Prin îndrăzneala concluziilor sale, prin amestecul de intuiții juste şi fantezie, Budai Deleanu îl anunță pe Haşdeu. După cum am văzut, şi gândirea sa politică este mai radicală decât a contemporanilor, depăşind uneori cadrul despotismului luminat. Prin interesul pentru poporul de rând, prin spiritul în care cercetează originile neclare ale națiuni lor, în general prin concepțiile sale mai avansate, Budai Deleanu este la noi un precursor al romantismului.

în afara celor patru mari istorici reprezentativi, şi alți transilvăneni s-au interesat în această epocă de studiul istoriei. Astfel, medicul oculist Ioan Molnar Piuariu (1749-1815), una dintre cele mai interesante şi multilaterale personalități ale epocii, a publicat în 1800 la Buda traducerea primului volum din *Eléments d'histoire générale ancienne et moderne* de Claude Millot, sub titlul *Istorie universală, adecă de obşte, care cuprinde în sine întâmplările veacurilor vechi*. Mai târziu, Damaschin Bojinca (1802-1869), mergând pe urmele lui Petru Maior, îl combate pe un critic al acestuia, Sava Tökölyi (care nega romanitatea românilor), într-o scriere latinească *Animadversio în Dissertationem Hallensem*, apărută la Pesta în 1827 şi tradusă în româneşte în 1828, sub titlul *Răspundere desgurzătoare la cârtirea cea din Halle*; este o expunere, fără originalitate, a ideilor lui Petru Maior, folosindu-se chiar fraze ale acestuia. Bojinca a fost un istoric productiv; mergând pe liniile Şcolii Ardelene, el a început să publice în 1827-1830 o istorie a românilor, iar în 1832-1 833 a tipărit la Buda *Anticele romanilor*, în care dovedea originea latină a credințelor şi obiceiurilor româneşti. A scris, de asemenea, despre Ioan Corvin şi Mihai Viteazul.

Influențat în anumită măsură de Şcoala Ardeleană, dar scriind mai curând în vechea tradiție cronicărească, bănățeanul Nicolae Stoica de Haţeg (1751-1833), protopop la Mehadia, a lăsat o *Cronică a Banatului*, alcătuită în anii 1826-1827. Începând cu „facerea lumii" şi prezentând destul de succint evenimentele istoriei româneşti până la începutul secolului XVIII, lucrarea expune mai detaliat perioada 1716-1825, insistând cu deosebire asupra războiului din 1788-1791 la care autorul însuşi participase. Puțin cunoscută, această cronică a fost valorificată recent, prin ediția îngrijită de D. Mioc, apărută în 1969.

2. LUMINISMUL ÎN ȚARA ROMANEASCĂ ŞI MOLDOVA

Istoriografia luministă din Transilvania, oricare ar fi fost nuanța proprie a operelor aparținând unor autori cu temperamente diferite, se remarcă înainte de toate prin unitatea ei. Toți istoricii abordează cu predilecție o anumită tematică şi o rezolvă în spirit asemănător. Ei se aflau în slujba unei societăți încă puțin diferențiate; erau în general intelectuali de obârşie rurală, cu solide studii clasice, legați încă de biserică, angajați în mişcarea națională românească. Când ne referim însă la dezvoltarea istoriografiei în Țara Românească şi Moldova, situația devine mult mai complexă. Sub toate aspectele, epoca fanariotă, care cuprinde aproape întreg secolul XVIII şi primele două decenii din secolul XIX, se remarcă printr-o împletire originală de elemente vechi şi noi, româneşti şi străine. În consecință, şi lucrările istorice se caracterizează printr-o mare diversitate. Autorii lor aparțin unor clase sociale diferite: unii sunt boieri, alții clerici, alții orăşeni, burghezi, căci dezvoltarea economică a secolului XVIII a sporit ponderea acestei clase în societatea românească. Din acest punct de vedere ne aflăm departe de anii 1650 sau 1700, când toți cronicarii sau istoricii însemnați aparțineau marii boierimi şi scriau în interesul acesteia. La această diferențiere se adaugă un nou element de varietate: întrepătrunderea a două culturi şi a două limbi, românească şi grecească, Domnitorii epocii fanariote, fiind în general greci, istoricii lor oficiali sunt de asemenea străini şi scriu în greceşte. Sunt şi români care scriu uneori greceşte, după cum unii greci stabiliți la noi, chiar dacă nu renunță la limba lor, sunt puternic influențați de spiritualitatea locală şi de idealurile politice româneşti. Mentalitatea autorilor este în linii mari luministă, păstrând însă şi elemente mai vechi, de pildă ataşamentul față de religie şi biserică. Ideea monarhiei luministe este prezentă şi la noi – unii domnitori fanarioți au încercat să o aplice –, dar cu limitările impuse de exploatarea otomană şi autonomia îngrădită de care dispuneau țările române. Istoricii sunt în general partizani ai progresului; exceptând istoriografii oficiali, ei văd posibilitatea acestui progres prin revenirea la o cârmuire autohtonă şi respectarea autonomiei. Ca şi în Transilvania, se remarcă deci o tendință națională în politica şi cultura românească din cele două principate. Aria investigației istorice este însă ceva mai largă, preocupările de istorie economică şi socială fiind mai intense decât în Transilvania. Unele opere nu depăşesc stadiul cronicăresc; altele sunt însă mai moderne prin stil şi concepție, decât multe lucrări ale Şcolii Ardelene. Legăturile cu luminismul european sunt mai numeroase şi mai variate ca în Transilvania; ideile epocii sunt asimilate fie prin filieră grecească, fie prin contactul direct cu cultura occidentală. Fiii boierilor luau lecții cu profesori francezi, germani, italieni şi pătura cultă de la sfârşitul secolului XVIII folosea aceste limbi şi cunoştea operele de seamă ale secolului luminilor. Cu deosebire, Voltaire era citit şi prețuit. Tot acest amestec de elemente diferite, unele contradictorii, a generat o istoriografie dintre cele mai interesante, pe nedrept eclipsată de operele Şcolii Ardelene.

Nu facem decât să-i amintim pe acei istorici greci, care scriu din ordinul domnitorilor lucrări cu caracter oficial. Nici prin limbă, nici prin spirit, ei nu aparțin de fapt societății şi culturii româneşti; unii dintre ei au trăit destul de puțin timp în țările române. Constantin Daponte (1713-1784), secretar al domnitorului Constantin Mavrocordat, scrie în *Efemeridele dace* despre războiul din anii 1736-1739, desfăşurat în parte pe teritoriul nostru. Tot el a compus o *Cronică*, în care prezintă evenimentele petrecute în lumea greacă între 1648-1704, cu unele referiri la țările române. Petre Depasta (mort în 1770)

scrie, cu multe laude, despre domniile, în Ţara Românească şi Moldova, ale lui Constantin Mavrocordat. Manolachi Persiano este autorul unei cronici versificate despre domnia lui Nicolae Mavrogheni (1786-1790), iar Atanasie Comnen Ipsilanti alcătuieşte o istorie grecească de la 1453 până spre sfârşitul secolului XVIII, în care-şi găsesc locul şi informaţii politice, statistice despre Principatele Române.

Dintre români[18], se remarcă mai întâi stolnicul Dumitrache, care scrie prin 1775 o lucrare despre războiul încheiat cu puţin timp înainte*: Istoria evenimentelor din Orient, cu referinţă la Principatele Moldova şi Valahia din anii 1769-1774* (titlul a fost adăugat mai târziu, în 1887-1888, de editorul cronicii, V. A. Urechia). Găsim aici informaţii preţioase, cu caracter memorialistic, privind situaţia ţărilor române în timpul războiului ruso-turc, desfăşurat în mare parte pe teritoriul nostru.

Un istoric mult mai complex este Mihai Cantacuzino. Născut în 1723, mare ban, el militează în anii 1769-1774 pentru o strânsă colaborare cu Rusia. Continua astfel politica lui Dimitrie Cantemir, considerând că o victorie decisivă a Rusiei împotriva Imperiului Otoman avea să aducă eliberarea ţărilor române. Pacea încheiată la Kuciuk-Kainargi în 1774, deşi a însemnat un pas spre limitarea abuzurilor Porţii, era însă departe de a duce la libertatea visată. Compromis definitiv în ochii turcilor, Mihai Cantacuzino a socotit că este mai bine să se refugieze în Rusia; a fost bine primit acolo, căpătând moşii şi gradul de general maior în armata ţaristă. Nu se cunoaşte precis data morţii; în 1790 trăia încă, iar în 1793 nu îl mai întâlnim în viaţă.

Mihai Cantacuzino este autorul a două lucrări importante, originale, care îi conferă un loc însemnat în istoriografia românească a vremii. Prima este *Istoria Ţării Româneşti politică şi geografică*, publicată sub acest titlu de George Sion în 1863. Autorul o redactase după refugierea în Rusia, între 1774-1776, în limba greacă (după unii cercetători prima variantă ar fi fost românească, istoricul traducând-o ulterior în greceşte). În limba greacă a fost publicată la Viena, în 1806, de fraţii Tunusli, fără indicarea numelui autorului, multă vreme fiind considerată ca lucrarea lor. Mult mai târziu s-a stabilit paternitatea reală. Expunerea evenimentelor merge din secolul XIII până în vremea autorului. Pentru partea mai veche, lucrarea nu prezintă importanţă deosebită, în schimb este foarte preţioasă pentru cunoaşterea epocii mai recente, atât pe planul evenimentelor politice, la care autorul a participat, cât mai ales, prin numeroasele informaţii economice şi sociale. Se întâlnesc în istoria lui Cantacuzino date geografice, liste de moşii, de venituri şi cheltuieli, păreri asupra reformelor întreprinse în epoca sa etc. Nicolae Iorga o considera „un repertoriu din cele mai îmbelşugate şi mai preţioase". În istoriografia noastră Mihai Cantacuzino este primul care acordă o asemenea importanţă faptelor economice şi sociale, semn al unei evoluţii în concepţia istorică, în sensul ideologiei luministe.

A doua lucrare reprezintă de asemenea o „premieră" în istoriografia română. Se intitulează Genealogia Cantacuzinilor şi a fost scrisă în anul 1787; este prima noastră lucrare de genealogie. Bine întocmită, deşi nu lipsită de exagerări atunci când se caută originea Cantacuzinilor[19], această lucrare este preţioasă atât pentru cunoaşterea istoriei

---

[18] Exceptând pe Alexandru Beldiman şi pe istoricul de origine greacă Dimitrie Philippide, stabilit în Moldova, toţi istoricii vremii sunt din Ţara Românească. Este o schimbare evidentă în raport cu epoca anterioară, când istoriografia fusese mult mai bine reprezentată în Moldova.

[19] Nesatisfăcându-l descendenţa imperială bizantină din secolul XIV, istoricul găseşte originea neamului său în familia franceză Valois, cu mult înainte de urcarea sa pe tronul Franţei, şi anume la anul 800! Acest început fantastic nu scade însă valoarea restului lucrării.

unei familii importante, cât şi pentru informaţiile ce le dă în general despre evenimentele petrecute în ţările române. Ultima parte (perioada 1750-1776) are un pronunţat caracter memorialistic, fiind o prezentare detaliată a evenimentelor trăite de autor.

Un om politic important a fost şi Ienăchiţă Văcărescu (aprox. 1740-1797), spătar, vistier şi mare ban, unul dintre cei mai culţi şi talentaţi români ai vremii sale, înaintaş al poeziei româneşti. O prezentare a vieţii şi activităţii sale pe toate planurile depăşeşte cadrul prezentării noastre. Istoriografia română îi datorează lucrarea intitulată *Istoria prea puternicilor împăraţi otomani*, scrisă între anii 1788-1794. A început să scrie lucrarea într-un moment de răgaz, exilat la Nicopole din pricina neînţelegerilor cu domnul Nicolae Mavrogheni. Scopul său era să elaboreze o „adunare istorică a puternicilor împăraţi otomani, pe scurt alcătuită, arătând de când şi cu ce mijloc au luat această stăpânire începerea ei, şi creşterea, şi starea, şi urmările celelalte, până astăzi”. Informaţia este bogată, pentru partea mai veche superioară celei folosite de Cantemir. Cunoscând diferite limbi, Văcărescu utilizează mai mulţi cronicari otomani, confruntându-i cu lucrări greceşti, franceze (de pildă, Voltaire, *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*), italiene, germane. Pentru evenimentele contemporane recurge la documente proprii şi amintiri personale. Cu toată documentaţia, expunerea evenimentelor până la mijlocul secolului XVIII este schematică şi nu prezintă un interes deosebit. Cu totul altfel stau lucrurile pentru partea a doua, cu caracter predominant memorialistic care, după cum scria George Călinescu, „cuprinde momente vii, superior notate... adevărate pagini de roman”. De fapt, în contrast cu schematismul primei părţi, sunt relatate acum pe larg şi evenimente ce depăşesc istoria otomană; amintim descrierea, cu mult talent, a celor două întrevederi ale lui Ienăchiţă Văcărescu cu împăratul Iosif II, la Braşov în 1773 şi la Viena în 1782. Interesantă prin asemenea pagini, lucrarea suferă însă de un dezechilibru al compoziţiei (cu cât ar fi, fost mai interesant dacă Văcărescu s-ar fi mulţumit să-şi scrie exclusiv memoriile!) şi de unele deficienţe stilistice.

Istoricii prezentaţi până acum sunt toţi mari boieri, având o cunoaştere directă a semnificaţiei evenimentelor politice, în desfăşurarea cărora jucaseră uneori un rol important. Spre deosebire de ei, Dionisie Eclesiarhul, născut în 1759, a fost un om simplu, un călugăr oarecare; eclesiarh (mai mare peste cântăreţi şi paracliseri) este funcţia pe care a îndeplinit-o la Râmnic, pe timpul mitropolitului Filaret. Fiind protejatul acestuia din urmă, a mers împreună cu el, prin anii 1789-1791, în Banat, Ungaria, vizitând, se pare, şi Buda. A fost singura lui experienţă mai deosebită. A stat un timp şi în Bucureşti, dar cea mai mare parte a vremii şi-a petrecut-o în Râmnic, alcătuind condici ale diferitelor mânăstiri (inclusiv condica episcopiei Râmnicului, scrisă de el în 1786). După 1814, retras la Craiova, alcătuieşte *Cronograful Ţării Româneşti*. Moare în 1820.

Cronograful lui Dionisie Eclesiarhul, prin calităţile şi defectele sale, este o lucrare ieşită din comun, poate singura istorie a vremii care se poate citi nu numai cu interes dar şi cu plăcere, astăzi. Autorul şi-a propus să-l continue pe stolnicul Dumitrache, începând deci cu anul 1774 (după o scurtă introducere privind războiul din 1769-1774). Î n bună parte are un caracter memorialistic; de o documentare propriu-zisă nu poate fi vorba, Dionisie scriind lucruri cunoscute direct de el sau auzite de la alţii. Sunt preţioase datele referitoare la situaţia internă a Ţării Româneşti; printre domniile descrise pe larg se numără cele ale lui Alexandru Ipsilanti (1774-1780), apreciată în chip deosebit pentru ieftinătatea vieţii, Nicolae Mavrogheni şi Constantin Hangerli (1797-1799), ultimele două

terminate tragic etc. Nu trebuie să-i pretindem autorului cunoaşterea precisă a marilor evenimente politice; nu aici stă meritul lucrării sale, ci în viziunea, adesea deformată, a evenimentelor, aşa cum erau ele văzute şi înțelese de un om simplu pe la anul 1800. Din acest punct de vedere *Cronograful* este un document psihologic şi istoric foarte prețios, poate unic în literatura noastră. Într-un stil simplu, fără pretenții (dar mai sugestiv decât în oricare altă lucrare a istoricilor sau cronicarilor munteni), Eclesiarhul ne povesteşte despre viața de fiecare zi, despre istorie, aşa cum o trăiau şi o înțelegeau oamenii obişnuiți. Când încearcă să se ridice din sfera sa de activitate şi înțelegere, autorul intră în domeniul fantasticului, în locul istoriei reale punând în fața cititorului un spectacol în genul basmelor orientale. Scrise astăzi, asemenea pagini ar fi de un ridicol absolut; criticul cel mai sever este însă dezarmat în fața unei naivități greu de imaginat în zilele noastre. Paginile referitoare la războaiele ruso-austro-turce (istoricul e partizan al ruşilor şi nu îi simpatizează pe austrieci) şi mai ales la revoluția franceză şi la războaiele napoleoniene ating culmea absurdității: sunt însă deosebit de interesante, căci ne arată cum se reflectau marile evenimente ale vremii în spiritul unor oameni de cultură şi stare socială modeste[20]. Cronica lui Dionisie Eclesiarhul merge până la anul 1815.

Aceleiaşi categorii sociale îi aparține şi Naum Râmniceanu, şi el un cleric modest, cu ranguri mici în ierarhia bisericească, născut la 1764, dintr-o familie de origine transilvăneană, trecută în Țara Românească. Cultura lui este însă evident superioară cunoştințelor modeste ale lui Dionisie Eclesiarhul. Luat prizonier de austrieci în 1789, a cunoscut şi el Ungaria, a vizitat Transilvania. Apoi, şi-a desfăşurat activitatea de cleric mărunt la Râmnic şi Buzău. Moare prin 1838.

Principala lucrare a lui Naum Râmniceanu, alcătuită între 1800-1834, este *Adunarea hronologiei domnilor țării noastre*, o compilație de factură veche, începând de la facerea lumii şi continuând până în prima jumătate a secolului XIX. Mai interesantă decât cronica propriu-zisă este introducerea, în care se încearcă o prezentare a originii poporului român. Această problemă, discutată pe larg de Şcoala Ardeleană, fusese mai puțin tratată de istoricii din Țara Românească. Autorul susține teza contopirii coloniştilor romani cu dacii, dovedindu-se astfel mai realist decât contemporanii săi transilvăneni. Limba dacilor (asemănătoare cu a tătarilor, crede el) s-a pierdut, deci originea limbii române este latină, însă cu multe influențe slave, în urma conviețuirii cu ei. Autorul subliniază şi continuitatea populației româneşti la nord de Dunăre. Mai multe lucrări în limba greacă i-au fost de asemenea atribuite. Printre ele, o disertație despre originea românilor, în care rezumă astfel formarea poporului român şi limbii române: „Avem adevărata dovadă că neamul nostru se derivă din două neamuri, şi din latini şi din itali, ceea ce se socoteşte un singur neam, şi din daci, din vechime ereditari ai Daciei. Iar limba dacilor celor de acum, divizată în zece părți, prin o observare scrupuloasă aflăm că patru părți ale limbii sunt latine, două părți italiene, deşi corupte, două părți ale vechilor daci, corupte şi acestea prin cele de mai sus; o parte şi jumătate din limba bulgarilor şi sârbilor, din o continuă învățătură a cărților şi a contactului, coruptă şi

---

[20] Iată câteva date biografice despre Napoleon: "Bonaparte spun unii că a fost fecior de neam greco-romeos, şi în copilăria lui a trecut în legea papistăşească şi făcându-se ostaş a ajuns ofițer la împărăția nemților, şi apoi căpitan mare, şi fiind isteț s-a purtat bine în oştire, deci căutând a i se da mai mare ofichie, într-aceeaşi dată nu i s-a dat. El, scârbindu-se, s-a dus la francezi şi primindu-l francezii, şi peste puțină vreme a ajuns din treaptă în treaptă prin istețimea lui de l-au făcut obârster, adică cum e la muscali polcovnic mare".

aceasta, iar jumătate de parte constând din diferite limbi, mai ales în numirile străine ale comerţului”. Suntem deci departe de purismul Şcolii Ardelene. Naum Râmniceanu este un patriot, care consideră că „lucrul cel mai desfătător este Patria”, socotind că în înflorirea acesteia toţi, de la boieri până la meşteşugari şi ţărani, îşi au rolul lor. I se atribuie şi o cronică a Ţării Româneşti între 1768-1800, tot în limba greacă şi, în aceeaşi limbă, *Istoricul zaverei în Valahia*, în care se arată adversar al fanarioţilor, dar şi al lui Tudor Vladimirescu.

Doi istorici greci trebuie să fie trataţi separat de cronicarii oficiali amintiţi, căci prin spiritul operei lor, dacă nu prin naştere şi limbă, aparţin culturii noastre. Aceştia sunt Dimitrie Philippide şi Dionisie Fotino.

Viaţa lui Dimitrie Philippide, nu îndeajuns de bine cunoscută, este a unui erudit însetat de cunoaştere, care nu stă închis în cabinetul său, ci peregrinează prin întreaga Europă. Născut în Tessalia, la 1770 sau, după o altă ipoteză, mai plauzibilă, cu 10-20 ani înainte, el învaţă în Grecia, se călugăreşte (sub numele Daniel) şi apoi îşi desăvârşeşte studiile în Italia şi Franţa, înnodând relaţii cu savanţi de seamă ai vremii. În 1791 publică la Viena, în greceşte, un manual de geografie: *Geografia modernă*. Călătoreşte prin multe ţări europene, iar în 1796 îl întâlnim în Moldova, stabilindu-se la Iaşi ca profesor, mai întâi al fiilor marelui vistier Gheorghe Balş, apoi, din 1803, la Şcoala Domnească din Iaşi, unde preda matematica şi fizica. Vizitează şi Transilvania, Banatul, Muntenia, devenind un foarte bun cunoscător al ţinuturilor locuite de români. Cu unele întreruperi (stă la Paris între 1808-1812 şi la Leipzig între 1815-1818) rămâne în Moldova până la sfârşitul vieţii, petrecut după unii pe la 1832, după alţii înainte de 1826. Philippide este autorul a zece cărţi originale şi traduceri, de istorie, geografie, filologie şi filosofie. Dintre ele merită a fi menţionată, ca o curiozitate, lucrarea cunoscută sub numele *Pasigrafia* (titlul real: *Încercarea unei analize a gândirii, deosebită de cele de până acum*), în care încearcă să elaboreze o limbă universală, după precise criterii ştiinţifice.

Pentru cultura românească rămân însă importante cele două lucrări publicate laolaltă, în 1816, la Leipzig, sub titlul *Istoria României* şi *Geografia României*. În prima, autorul prezintă istoria veche a întregului teritoriu locuit de români. Deşi scrisă în limba greacă, spiritul lucrării este românesc, autorul subliniind originea mixtă daco-romană şi continuitatea poporului nostru şi considerând că obârşia latină este un motiv de mândrie. Geografia nu reprezintă de fapt o lucrare independentă, ci este un fel de anexă la partea istorică; se află aici adunat un întins material, de mare preţ, privind diferitele aspecte ale pământului românesc, inclusiv numeroase date statistice, cu ştiri despre locuitori, împărţire administrativă, venituri, comerţ etc. Din păcate, stilul este cam complicat, uneori confuz, cu multe digresiuni. Merită a fi subliniată folosirea numelui România, autorul fiind un adept al unităţii poporului român, în graniţele sale naturale[21].

Dacă Dimitrie Philippide nu reuşise să compună decât partea veche a istoriei noastre, lui Dionisie Fotino îi revine meritul de a fi realizat, la scurtă vreme, o sinteză completă. Născut în oraşul Patras din Peloponez la 1777 (după alte ştiri la 1769), Dionisie Fotino se stabileşte în Ţara Românească pe la 1800, dând un timp lecţii de muzică la Bucureşti. Deşi grec, se integrează pe deplin în societatea românească, fiind

---

[21] Se consideră, în general, în istoriografia noastră că Dimitrie Philippide este primul autor care utilizează termenul România. Recent, Adolf Armbruster, a arătat (În *Romanitatea românilor, Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972) că termenul a fost folosit înainte de istoricul sas Martin Felmer (1720-1767), într-o lucrare despre originea românilor, publicată însă abia în 1867.

protejatul şi partizanul marelui ban Constantin Filipescu (1751-1817), conducător al unei mişcări care urmărea readucerea domniilor pământene. Îi simpatizează sincer pe români şi este antifanariot, lucru explicabil prin consideraţia că în Grecia chiar, fanarioţii din Constantinopol nu erau bine văzuţi (Fotino îi descrie ca: „oameni ticăloşi, destrămaţi şi fără saţiu, necugetând decât numai cum să se îmbogăţească cu dezbrăcarea săracilor"). Moare la 1821.

Lucrarea principală a lui Dionisie Fotino, la care a muncit vreme de zece ani (1807-1817) este *Istoria vechii Dacii*, scrisă în greceşte şi publicată în trei volume, la Viena, în anii 1818-1819. Mai târziu, în 1859, George Sion a editat o traducere românească, intitulată *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Ţării Munteneşti şi a Moldovei*. Primul volum cuprinde epoca veche, până la întemeierea principatelor, al doilea istoria Ţării Româneşti din secolul XIII până în vremea autorului (inclusiv domnia lui Caragea, 1812-1818), iar al treilea istoria Moldovei în aceeaşi perioadă, precum şi o descriere geografică şi politică a teritoriului românesc. Această descriere, cu multe date administrative, economice şi statistice – unele preluate din lucrarea lui Philippide – este un izvor de mare preţ pentru cunoaşterea situaţiei ţărilor române (mai ales a Ţării Româneşti, pentru care datele sunt mai complete), la începutul secolului XIX. Cartea lui Fotino este bine documentată, bazându-se atât pe cronici interne, cât şi pe izvoare antice, bizantine, sud-slave, polone, ungare, turceşti, iar pentru perioada contemporană pe amintirile autorului. Originea poporului român este văzută prin contopirea dacilor cu romanii; autorul susţine ideea continuităţii, mai ales în regiunea de munte, unde s-ar fi refugiat locuitorii, de teama invaziilor, după retragerea aureliană din secolul III. O altă lucrare a lui D. Fotino, probabil anterioară acesteia, dar neterminată şi rămasă în manuscris, este *Vieţile sultanilor*, o sinteză a istoriei imperiului otoman, văzută prin biografiile conducătorilor săi. Bazată pe izvoare turceşti, bizantine, italiene, opera este axată pe ideea măririi şi decăderii imperiului, evoluţie reflectată şi în vieţile sultanilor, primii dintre ei plini de calităţi, iar următorii slabi şi vicioşi.

Nu putem încheia trecerea în revistă a istoriografiei româneşti din această epocă, fără a consemna şi marea răspândire a cronicilor versificate. Ele erau la modă în literatura grecească a vremii, deşi modele se puteau găsi şi în Occident (Voltaire scrisese Henriada, pornind de la domnia lui Henric IV). Desigur, în special domniile cu desfăşurare sau sfârşit tragic i-au atras pe versificatori. Există astfel un poem anonim despre uciderea domnului Moldovei Grigore Ghica, în 1777, precum şi trei cronici greceşti în versuri referitoare la domnia, tot cu încheiere tragică, a lui Mavrogheni; despre aceasta povesteşte şi o cronică rimată în limba română: *Istoria anonimă despre Mavrogheni*, ca şi opera, tot versificată, a pitarului Hristache: *Istoria faptelor lui Mavrogheni-vodă şi a răsmiriţii din timpul lui, pe la 1790*. Naivitatea şi prospeţimea stilului acestuia din urmă amintesc uneori de Dionisie Eclesiarhul. După cum se vede, domnia lui Mavrogheni, amestec de spirit novator şi tiranie orientală, interpretată diferit de istorici până în zilele noastre, a fost o temă predilectă pentru istoriografia vremii. O altă cronică versificată, referitoare la alt sfârşit tragic, este Cântecul lui *Constantin Hangerli*.

Din noianul versificatorilor se detaşează doi „specialişti" ai genului, un muntean şi un moldovean: Zilot Românul şi Alexandru Beldiman. Nu se ştie încă cine se ascundea sub pseudonimul Zilot Românul (Românul zelos); în orice caz, un personaj de obârşie destul de modestă, născut pe la 1780 şi mort după 1850. El a scris în versuri aproape întreaga istorie a vremii sale, începând cu o cronică a lui Constantin Hangerli, compusă la 1800,

continuând cu o alta, parte în versuri, parte în proză, referitoare la anii 1796-1812, apoi scriind despre *Domnia lui Ion Vodă Caragea*, despre revoluția lui Tudor Vladimirescu din 1821 şi, în sfârşit, spre sfârşitul vieții, despre revoluția din 1848 (*Leatul 1848*). Progresist inițial, antifanariot, acest burghez, a cărui ambiție era să intre în tagma boierească, îl critică apoi pe Tudor, în care vede un uzurpator şi apără Regulamentul organic, împotriva revoluționarilor de la 1848. Nici nu putea fi altfel decât reacționar un om care, la mijlocul secolului XIX, continua netulburat să scrie cronici versificate, după modelul veacului anterior.

Alexandru Beldiman (1760-1826), de obârşie boierească, ajuns vornic, îi este superior prin cultură şi talent. Cronica sa versificată prezintă evenimentele de la 1821, sub titlul *Tragodia, sau mai bine a zice jalnica Moldovei întâmplare după răzvrătirea grecilor, 1821*. Poziția sa politică este asemănătoare cu a lui Zilot, el pronunțându-se atât contra Eteriei, cât şi a lui Tudor.

Prezentarea istoriografiei luministe româneşti ne pune în fața unei mari varietăți de teme şi idei. Oricât de diferite ar fi, lucrările amintite au totuşi anumite tendințe comune. Cu puține excepții, ele sunt străbătute de credința în progres şi reforme, specifică secolului luminilor. Înaintarea poporului român nu se putea realiza însă fără emanciparea sa națională, atât în Transilvania, unde apăsarea habsburgică devenea tot mai grea, cât şi în Țara Românească şi Moldova, dominate de regimul turco-fanariot. Aspectul național – fie prin sublinierea originilor noastre, fie prin revendicări politice directe – este prezent în aproape întreaga producție istoriografică a vremii; el este strâns legat de preocupările economice, sociale, evidente la unii autori, care duc la o lărgire a cadrului expunerii istorice. Preocupările naționale, specifice luminismului românesc, îl apropie de generația romantică de la 1848. Dacă în Occident impresia este oarecum a unei rupturi între ideologia luministă şi cea romantică, la noi continuitatea apare firească, ambele curente, oricare ar fi influențele exterioare, bazându-se înainte de toate pe realitățile interne.

BIBLIOGRAFIE

NICOLAE BĂNESCU, *Viața şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, în „Anuarul Institutului de istorie națională”, Cluj, 1923, p. 119-204.

ION BUDAI-DELEANU, *Scrieri inedite*, ediție îngrijită şi studiu introductiv de Iosif Pervain, Editura Dacia, Cluj, 1970.

AL. CIORANESCU, *Opera istorică a lui Budai-Deleanu*, în „Cercetări literare”, II (1936), p. 102-128; *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J. D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, Thessalonic, 1965.

CORNEL CIRSTOIU, *Ianache Văcărescu. Viața şi opera*, Editura Minerva, Bucureşti, 1974.

VLAD GEORGESCU, *Idées sociales et politiques dans la littérature historique des Principautés Roumaines pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle et au debut du XIXe siècle*, în „Revue des Etudes Sud-Est Europèenes”, nr. 1-2/1967, p. 167-191.

ION GHEȚIE*, Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1966.

DUMITRU GHIŞE, POMPILIU TEODOR, *Fragmentarium iluminist*, Editura Dacia, Cluj, 1972.

KEITH HITCHINS, *Samuil Micu Clain şi iluminismul românesc din Transilvania*, în idem, Cultură şi naționalitate în Transilvania, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 7-29.

MANOLE NEAGOE, *Viața şi activitatea lui Gheorghe Şincai*, în "Studii", nr. 6/1966, p. 1167-1178.

DAVID PRODAN, *Gheorghe Şincai*, în „Revue roumaine d’histoire”, nr. 2/1967, p. 165-180.

MARIA PROTASE, *Petru Maior*, Editura Minerva, Bucureşti, 1973.

LUCIA PROTOPOPESCU, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai Deleanu*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1967.

MIRCEA TOMUŞ, *Gheorghe Şincai – viața şi opera (1754-1816)*, Bucureşti, 1965.

II. ISTORIOGRAFIA ROMANTICA

Marile transformări sociale şi politice – revoluția franceză, războaiele napoleoniene – petrecute în Europa la sfârşitul secolului XVIII şi începutul secolului XIX au determinat şi profunde schimbări în mentalitatea oamenilor. Pe primul plan trec preocupările sociale şi naționale; ideologia luministă este înlăturată de romantism.

Istoriografia romantică din prima jumătate a secolului XIX este dominată mai întâi de ideea națională. Dezvoltarea economică, afirmarea progresivă a burgheziei şi războaiele ce au frământat Europa au dat un puternic impuls conştiinței naționale; este vremea când aproape în toate țările continentului mişcările naționale se intensifică, se organizează, libertatea şi unitatea națională devenind unul din imperativele epocii. Istoricii vor fi susținători activi ai acestei idei, renunțând complet la cosmopolitismul secolului luminilor. Pe primul plan în preocupările lor trece istoria fiecărui popor, a cărui evoluție încearcă să o explice prin trăsături proprii, specifice. Dacă raționaliştii au preferat istoria universală, romanticii se pleacă mai curând asupra istoriei națiunilor lor. Disprețuit cu câteva decenii înainte, evul mediu – martor al formării şi afirmării popoarelor europene – este cercetat în amănunt şi privit cu înțelegere. Văzută în chip abstract de autorii secolului XVIII, istoria se umanizează, poporul apare pe primul plan şi mulți istorici afirmă rolul însemnat al maselor, unii intuind chiar semnificația luptei de clasă.

Schimbări importante intervin şi în stil. Mai curând analitic şi abstract în lucrările luminiştilor, acesta devine descriptiv la romantici. Există acum o preocupare pentru fraza colorată, plastică, pentru redarea cât mai concretă a vieții din trecut, mergându-se chiar până la descrierea amănunțită a locurilor, costumelor, personajelor. Se caută redarea atmosferei, vieții reale din fiecare epocă istorică. Semnificativ este faptul că marele model al istoriografiei vremii nu este vreun istoric, ci marele romancier Walter Scott (el însuşi a scris şi istorie, de valoare discutabilă, dar nu aceste lucrări, ci romanele lui pline de sevă şi culoare sunt admirate şi imitate).

Desigur, curentul romantic nu este unitar, se încadrează în el atât democrați, revoluționari, cât şi monarhişti, conservatori. În general însă, cu toții sunt pătrunşi de ideea națională şi de necesitatea unui stil viu, care în locul vechilor abstractizări să aducă viața reală în fața ochilor cititorului.

Dintre istoricii romantici, se remarcă în Franța Augustin Thierry (1795-1856), autor al unor lucrări privind cucerirea Angliei de normanzi, epoca merovingiană şi „starea a treia”; cel mai renumit este însă Jules Michelet (1798-1874), istoric al Franței şi al revoluției franceze, adept convins al democrației şi al rolului poporului în istorie. Atât Thierry, cât şi Michelet au influențat istoriografia românească a vremii. Varianta germană a romantismului este reprezentată cu strălucire de Leopold von Ranke (1795-1886), autor al unui număr impresionant de lucrări, privind mai ales Europa Occidentală în evul mediu. Ranke şi discipolii săi au o concepție politică mai conservatoare decât contemporanii lor francezi, fiind susținători ai statului prusac; în schimb, metoda lor de lucru este superioară, ei bazându-se pe documente de prima mână şi procedând la o critică ascuțită a izvoarelor. Prin activitatea lui Ranke şi a altora, romantismul a adus nu numai o nouă viziune asupra istoriei, ci a realizat un pas înainte în domeniul metodologiei, prin accentul pus pe surse şi interpretarea lor realistă.

1. ÎNCEPUTURILE ROMANTISMULUI. MIHAIL KOGĂLNICEANU

Istoriografia romantică românească, oricare ar fi influenţele suferite (în primul rând franceze şi germane) este în primul rând legată de realităţile naţionale. Am văzut de fapt că luminismul românesc, prin accentul pus pe problemele naţionale, depăşea sfera luminismului european, prefigurând romantismul. Nu există deci la noi o ruptură între cele două curente. Romantismul accentuează însă trăsăturile naţionale şi se remarcă, incomparabil mai mult decât istoriografia epocii precedente, prin fondul său social. O asemenea tratare a istoriei era impusă de realităţile vremii.

Evoluţia economică şi socială, creşterea conştiinţei naţionale, au generat marile evenimente ale istoriei noastre de la mijlocul secolului trecut: revoluţia de la 1848, unirea Moldovei şi Ţării Româneşti în 1859, reformele din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, crearea şi consolidarea statului român modern. Istoricii au fost participanţi activi la toate aceste evenimente şi transformări, atât prin scrisul lor, profund înrădăcinat în realităţile epocii, cât şi prin acţiunea lor directă. Aproape toţi reprezentanţii istoriografiei noastre din această vreme au fost şi importanţi oameni politici. Istoria, prezentul şi viitorul nu erau pentru ei noţiuni separate, ci legate organic.

Un precursor al romantismului, care face legătura cu Şcoala Ardeleană, este Aaron Florian, născut la 1805 lângă Sibiu; a studiat la Sibiu, Blaj şi Pesta, iar apoi, chemat de Dinicu Golescu, a trecut în Ţara Românească (1827), fiind profesor la Goleşti, Craiova şi în sfârşit, la liceul Sfântul Sava din Bucureşti. A participat la revoluţia din 1848 în Ţara Românească şi în Transilvania. Mai târziu, înfiinţându-se Universitatea din Bucureşti, a fost numit acolo profesor de istorie universală între 1863-1865. Moare la 1887, retras de mult din activitatea didactică şi politică. Aaron Florian nu a fost un adevărat cercetător; i se datorează lucrări de sinteză, concepute ca manuale de şcoală. Prima şi cea mai importantă, *Idee repede de istoria principatului Ţării Româneşti*, a apărut în trei volume, la Bucureşti, între 1835-1838. Documentarea este destul de slabă, autorul urmând îndeaproape pe Engel şi pe Gebhardi (ultimul publicase, în limba germană, o istorie a Transilvaniei, în 1781 şi alta a Ţării Româneşti şi Moldovei în 1782). Există un dezechilibru şi în structura lucrării; concepută iniţial ca o sinteză, expunerea se amplifică treptat şi autorul nu mai reuşeşte să ducă opera până la sfârşit. Dacă primul volum merge de la origini până în secolul XVI, al doilea, prezentând perioada 1529-1601, se concentrează în mare parte asupra domniei lui Mihai Viteazul, iar al treilea expune primii ani ai secolului XVII (1601-1615). O asemenea schimbare de plan făcea, într-adevăr, imposibilă terminarea lucrării. Oricare ar fi lipsurile, sunt însă interesante ideile expuse în introducerea istoriei, prin sublinierea – tipic romantică – a rolului poporului, naţiunii. O altă lucrare, foarte sintetică, publicată în 1845 (cu noi ediţii în 1846 şi 1847) este *Elemente de istoria lumii*, un bun manual de istorie universală, clar scris, fireşte fără vreun merit ştiinţific deosebit.

În 1839 a publicat un *Manual de istoria Principatului României* (de remarcat termenul *România*), sinteză a istoriei Ţării Româneşti. Pe urmele Şcolii Ardelene, Aaron Florian susţinea ideea exterminării dacilor şi a originii pur latine a poporului român.

Primul istoric romantic însemnat este marele revoluţionar şi om politic Mihail Kogălniceanu, unul dintre întemeietorii României moderne. Născut în 1817 la Iaşi, fiu al vornicului Ilie Kogălniceanu, el studiază mai întâi în familie (împreună cu viitorul poet Vasile Alecsandri), luând lecţii cu călugărul maramureşean Gherman Vida, adept al

Şcolii Ardelene, care adusese cu sine în Moldova cronica lui Şincai. Copil fiind, Kogălniceanu citeşte cu pasiune operele cronicarilor, care circulau în manuscris, devenind un mare colecționar de cronici. În anul 1834 pleacă la studii în Occident, împreună cu Grigore şi Dimitrie Sturdza, fiii domnului Moldovei Mihail Sturdza. Învață timp de un an în Franța, la Luneville, însă sunt mutați la Berlin, desigur din motive politice; mediul german era mai conservator, deci mai puțin primejdios din punctul de vedere al domnitorului, decât cel francez. La Berlin învață în particular, iar în 1837 se înscrie la Universitatea de aici, – una din cele mai bune din Europa – audiind (timp de numai un semestru însă) cursurile lui Ranke, ale vestitului istoric al dreptului Savigny şi ale lui Alexander von Humboldt. S-a vorbit de influența lui Ranke asupra lui Kogălniceanu ca istoric; credem însă că ea a fost de modestă, marele nostru om politic fiind mai curând un autodidact decât un istoric cu studii sistematice şi o metodă severă, aşa cum s-ar fi cuvenit unui discipol al lui Ranke.

Ceea ce uimeşte la Kogălniceanu este precocitatea ştiințifică. Ştiința istorică presupune o anumită acumulare cantitativă, aşa încât e un lucru rar ca un istoric – oricât de talentat - să se afirme la o vârstă foarte tânără. Kogălniceanu este o excepție. Avea numai 17 ani când părăsea țara, dar îşi adusese cu el tot felul de cronici şi lucrări istorice privitoare la români, căci avea ambiția de a scrie o istorie, a poporului său. În 1837 publică, la numai 20 de ani, trei lucrări. Primele două sunt rezultatul discuțiilor sale cu Humboldt, care se arătase interesat, pe de o parte de literatura română, pe de alta de situația țiganilor de la noi. Astfel publică Kogălniceanu studiul *Romänische oder wallachische Sprache und Literatur (Limba şi literatura română sau valahă)*, în care încearcă să dovedească străinătății că există o literatură română destul de veche. A doua lucrare a scris-o în limba franceză, sub titlul *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains*; prima parte, o prezentare generală a țiganilor şi istoria lor, nu este originală; în schimb, sunt prețioase informațiile ce le dă apoi despre țiganii din țările române. Lucrarea s-a bucurat de un anumit succes, fiind tradusă în germană şi mai târziu, în 1910, în română.

Opera principală, asupra căreia şi-a concentrat toată atenția în anii petrecuți la Berlin, este însă sinteza de istorie a românilor. Scopul său era de a scrie o asemenea lucrare, în primul rând pentru a face cunoscută în străinătate istoria şi civilizația noastră. Îşi propunea să organizeze materialul în cinci părți: prima trata istoria Daciei, a doua Țara Românească până la sfârşitul secolului XVIII, a treia Moldova în aceeaşi perioadă, a patra ambele principate între 1782-1894 şi în sfârşit, ultima parte, ar fi cuprins prezentarea diferitelor aspecte ale civilizației noastre (obiceiuri, legi, comerț, literatură etc.). Kogălniceanu nu a reuşit să realizeze decât primele două părți, publicându-le în 1837, la Berlin, în limba franceză cu titlul *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, volumul I având ca subtitlu *Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie*. Într-un volum masiv, de aproape 500 pagini, el prezintă istoria noastră veche, precum şi Țara Românească până la sfârşitul secolului XVIII. În 1854 s-a publicat o altă ediție (de fapt nu s-a tipărit din nou, ci exemplarele rămase au fost legate în coperte noi). Bibliografia este destul de consistentă; în lista bibliografică sunt înşirate 78 lucrări: româneşti (în primul rând cronicile), latine, franceze, germane, italiene, greceşti. Lucrarea nu aduce date noi; îşi propunea să fie o interpretare românească, pentru uzul străinătății, a unor fapte cunoscute. Însuşi Kogălniceanu mărturiseşte că a urmat pe diferiți istorici, în primul rând pe Engel şi Gebhardi. Materia culeasă de la ei o tratează însă în spirit național. Spre deosebire de

Engel e partizan al continuităţii românilor la nord de Dunăre; tributar încă Şcolii Ardelene admite şi exterminarea aproape totală a dacilor. Ideea naţională care stă la baza lucrării este subliniată şi de ponderea însemnată ce o are prezentarea domniei lui Mihai Viteazul. Pornind de la Aaron Florian şi Kogălniceanu, interesul pentru personalitatea celui care a reuşit temporar să unifice ţările române, caracterizează întreaga noastră istoriografie romantică. Luptători pentru unire, istoricii vremii vedeau în Mihai un mare înaintaş. Întreaga lucrare insistă asupra ideii unităţii poporului român (deşi o prezentare mai adecvată ar fi fost expunerea simultană a evenimentelor din cele trei ţări, cum făcuse Şincai, nu împărţirea pe provincii).

Pe lângă ideea naţională, se degajă din lucrare şi simpatia pentru mase, mai ales pentru ţărănime – o caracteristică a romantismului şi o preocupare permanentă a istoricului şi omului politic Kogălniceanu. El justifică revoltele ţărăneşti, ca şi revoluţia lui Tudor Vladimirescu din 1821.

Kogălniceanu arată că intenţia sa nu este de a face o biografie a prinţilor, ci de a prezenta evoluţia civilizaţiei româneşti. Programul său este foarte just, dar aplicarea lui rămâne în urma principiilor. Deşi apar capitole de istorie a civilizaţiei, cea mai mare parte a lucrării are tot aspect politic. O critică prea severă ar fi însă deplasată, dacă ne amintim că autorul a scris-o înainte de a împlini 20 ani, având puţine exemple anterioare după care să se ghideze. Problema este de ce nu a continuat Kogălniceanu lucrarea, întregind-o cu istoria Moldovei şi a ambelor principate în epoca mai recentă? Se pot deduce două motive principale, unul de natură ştiinţifică, altul politic. Motivul politic este împotrivirea domnitorului Mihail Sturdza – care îşi manifestase neliniştea şi în legătură cu primul volum – la continuarea operei; el se temea că expunerea evenimentelor mai recente, în special privind Moldova, putea provoca nemulţumirea puterilor suzerană şi protectoare. Continuarea operei se lovea însă şi de alte piedici, obiective. Kogălniceanu era conştient de lipsurile primului volum şi ar fi dorit ca cel puţin expunând istoria Moldovei să folosească o gamă mai largă de informaţii. A amânat continuarea lucrării şi îl vom vedea în următorii ani interesându-se în chip deosebit de adunarea şi cercetarea izvoarelor. Din păcate, la sinteza de istorie a românilor nu a mai revenit niciodată.

Întors în Moldova în 1838, devine aghiotant şi secretar al domnului, dar relaţiile cu acesta se vor deteriora repede, căci nu se puteau împăca ideile conservatoare ale unuia cu concepţiile liberale şi democrate ale celuilalt. După ce în 1840 editează „Dacia literară”, Kogălniceanu se preocupă iar de cercetarea istorică, de data aceasta hotărât să înceapă cu începutul: valorificarea izvoarelor. Editează în 1841 „Arhiva românească”, prima noastră publicaţie istorică. Au apărut doar două volume, ambele la Iaşi, în 1841 şi 1845. El publică aici diferite documente (hrisoave domneşti, corespondenţă), de pildă un grupaj interesant privind relaţiile ţărilor române cu Rusia între 1769-1774, sau actul pentru dezrobirea vecinilor din 1749; pe lângă acestea, apar vechi lucrări cu caracter istoric (pentru prima dată e publicată în româneşte lucrarea lui Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor şi ale Brâncovenilor*), precum şi unele articole; însuşi Kogălniceanu scrie despre bătălia de la Războieni – un fragment din plănuita istorie a Moldovei.

Realizările sale istoriografice impun chemarea lui ca profesor de istoria românilor la Academia Mihăileană din Iaşi, întemeiată în 1835 de Mihail Sturdza. Nu ni s-au păstrat prelegerile sale, ţinute până în aprilie 1844, în schimb este bine cunoscut şi publicat în repetate rânduri *Cuvântul pentru deschiderea cursului de istorie naţională*, rostit la 24 noiembrie 1843, un adevărat manifest al istoriografiei noastre romantice. O întreagă generaţie de istorici români a luptat pentru realizarea ideilor admirabil sintetizate de

Kogălniceanu în discursul său introductiv. El înțelege istoria ca o „carte de căpetenie", fiind vorba în primul rând de istoria națională, considerată mai importantă ca cea universală (trăsătură tipic romantică). Pe lângă însemnătatea ce o are pentru noi, istoria românească ajută şi la lămurirea unor aspecte ale istoriei universale; fără cunoaşterea ei nu pot fi bine înțelese anumite epoci şi evenimente, cum ar fi: imperiul roman, migrația popoarelor, istoria ungurilor, polonilor, turcilor, războaiele ruso-turce etc. Pentru realizarea unei istorii naționale, dificultățile sunt mari (fapt cunoscut din proprie experiență): documentele lipsesc sau sunt împrăştiate, în lipsa lor trebuie folosite cronicile şi izvoare străine. Scopul istoriei este stabilirea adevărului („răul şi minciuna nu vor găsi niciodată în mine un apărător şi totdeauna mă voi sili a vă spune adevărul, caracterul principal al istoriei; iară când nu-l voi putea spune voi tăcea şi Dumneavoastră veți înțelege pentru ce"). Tot în spiritul adevărului, se pronunță contra „romano-maniei" urmaşilor Şcolii Ardelene, care considerau istoria românilor urmarea directă şi firească a istoriei romane. O idee prețioasă este aceea că poporul român trebuie privit ca un tot unitar: „Eu privesc ca patria mea toată acea întindere de loc unde se vorbeşte româneşte şi ca istorie națională, istoria Moldovei întregi înainte de sfâşierea ei, a Valahiei şi a fraților din Transilvania". Pe primul plan nu va fi biografia domnilor, ci poporul, „izvorul a tuturor mişcărilor şi isprăvilor". Deci, o istorie națională şi socială, în spiritul celor mai generoase tradiții romantice. Pe lângă istoria politică, îşi propune să înfățişeze şi evoluția civilizației. Periodizarea istoriei noastre, Kogălniceanu o face astfel: epoca veche până la formarea principatelor, medie până la 1716 (instaurarea domniilor fanariote), modernă până la 1821 când, prin revoluția lui Tudor, s-a deşteptat „duhul național".

În 1844, Kogălniceanu editează o nouă revistă, „Propăşirea" (titlul a fost interzis de cenzură, aşa că a apărut cu subtitlul „Foaie ştiințifică şi literară"). Publică aici şi unele materiale istorice, despre Petru Rareş, Veniamin Costache, mânăstirea Putna şi nuvela istorică, referitoare la moartea tragică a lui Grigore Ghica, *Trei zile din istoria Moldovei*.

Principala operă istorică a lui Kogălniceanu este însă publicarea cronicilor moldovene, aflate până atunci în manuscris. El considera, pe drept cuvânt, editarea izvoarelor ca o condiție indispensabilă pentru scrierea istoriei. A publicat cronicile în trei volume, sub titlul *Letopisețele Țării Moldovei*, mai întâi apărând volumul II, la Iaşi, în 1846, apoi volumul III în 1847 şi în sfârşit, primul în 1852. Acesta cuprinde cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin şi Nicolae Costin, în volumul II e publicată, printre altele, cronica lui Ion Neculce, iar în volumul III diferite cronici mai puțin însemnate, din secolul XVIII. În 1872-1874 el a reeditat lucrarea, sub titlul *Cronicele României sau letopisețele Moldovei şi Valahiei*; avea intenția ca, în cinci volume, să cuprindă şi cronicile munteneşti, publicate anterior în „Magazin istoric pentru Dacia". Nu a realizat însă decât primele trei volume, o reeditare cu unele completări a volumelor din 1846-1852. Cu toate lipsurile ce se manifestă în transcrierea textului cronicilor moldoveneşti – inerente oricărui început – Kogălniceanu a făcut o operă cu totul remarcabilă, deschizând calea folosirii şi interpretării izvoarelor narative româneşti din secolele XVII-XVIII. Convins de însemnătatea istoriei noastre pentru înțelegerea unor aspecte ale istoriei universale, el a realizat, chiar înainte de ediția românească, o antologie, în două volume, publicată la Iaşi în 1845, sub titlul *Fragments tirés des Chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, Charles XII, Stanislas Leszezynski, Démètre Cantemir et Constantin Brancovan*. Sunt cuprinse aici extrase din operele lui Neculce, N. Costin, Cantemir, Radu Popescu etc. În introducere, autorul încearcă să stabilească rolul

românilor în cadrul civilizației europene şi afirmă că nu numai cunoaşterea istoriei, dar şi a limbii române, este necesară celor care se interesează de istoria Europei Răsăritene.

Preocupări de istorie universală se întâlnesc şi în alte scrieri ale lui Kogălniceanu, mai ales în remarcabilele *Notes sur l'Espagne*, – scrise în urma unei călătorii întreprinse în 1846-1847 –, cu multe considerații originale asupra istoriei şi civilizației spaniole.

După publicarea cronicilor, Kogălniceanu a avut prea puțin răgaz pentru istorie, aruncându-se în vâltoarea luptei politice. Rolul său în revoluția de la 1848, în unirea principatelor, în timpul domniei lui Cuza şi al războiului pentru independență este prea cunoscut pentru a mai fi prezentat aici. Preocupările pentru istorie, sporadice, se leagă tot mai strâns de activitatea sa politică. Este interesant studiul publicat în 1853, sub titlul *Ochire istorică asupra sclaviei*; el face aici un succint istoric al celor două forme de dependență: sclavia şi şerbia, considerând că desființarea acesteia din urmă e o necesitate socială. Această idee va fi aplicată de însuşi Kogălniceanu când, în 1864, alături de Cuza, va legifera emanciparea şi împroprietărirea țăranilor. În 1875 a publicat, cu sprijinul lui Ioan Slavici (nu se cunoaşte exact partea fiecăruia) broşura intitulată *Răpirea Bucovinei după documente autentice*. Se împlineau 100 de ani de la anexarea Bucovinei de habsburgi, aşa că tonul lucrării – care foloseşte documentele colecției Hurmuzaki – este polemic, denunțând exploatarea austriacă.

Ultima manifestare a lui Kogălniceanu care are o anumită legătură cu istoria este *Discursul rostit la jubileul de 25 ani al Academiei Române*, în 1891, de fapt o autobiografie, în care se referă mai întâi la educația sa (subliniind, probabil exagerat, influența germană), iar apoi trece în revistă unele aspecte ale timpului său. Semnificativ faptul că acest om care trăise, ca participant direct, toate marile evenimente ale istoriei României în secolul XIX, inclusiv Unirea şi câştigarea independenței, atunci când alege trei momente decisive pentru a le discuta, niciunul dintre acestea nu e politic, ci toate sociale. El se referă la dezrobirea țiganilor, abolirea privilegiilor boiereşti, împroprietărirea țăranilor. În viziunea sa, aspectul cel mai caracteristic şi mai lăudabil al secolului pe care îl trăise a fost evoluția socială, lupta pentru dreptate şi pentru egalitatea tuturor oamenilor. Discursul din 1891 încheie logic atât opera sa de om politic, cât şi de istoric. La scurt timp, în 1891, înceta din viață.

2. NICOLAE BALCESCU

Cel mai original şi mai interesant istoric al generației sale, cel mai modern prin structura operei este Nicolae Bălcescu, marele revoluționar. Născut în 1819 la Bucureşti, ca fiu al pitarului Barbu Bălcescu, el studiază mai întâi în casa părintească cu un dascăl grec, apoi la colegiul Sfântul Sava. Ca elev, citeşte cu pasiune operele cronicarilor, istoria lui Maior, a lui Fotino. În 1838, intră în armată cu gradul de iuncăr; mulți tineri patrioți se angajau atunci în armata românească renăscută prin prevederile Regulamentului Organic. Participând la mişcarea revoluționară din 1840, condusă de Dimitrie Filipescu, este închis la Mărgineni între 1840-1843. De aici înainte viața sa se va contopi cu lupta revoluționară a poporului român pentru dreptate socială şi națională. Înființează în 1843, alături de Ion Ghica şi Cristian Tell, societatea secretă revoluționară „Frăția". În anii 1846-1848 îl întâlnim la Paris, unde adună materiale istorice, dar acționează şi în vederea pregătirii marilor evenimente din 1848; în februarie 1848 participă la insurecția din Paris. Rolul său în revoluția română de la 1848 este prea cunoscut pentru a-l expune aici în detaliu; el a fost promotorul celor mai îndrăznețe revendicări ale programului revoluționar din Țara Românească, în primul rând emanciparea şi împroprietărirea țăranilor (vestitul articol 13) şi votul universal. A fost cel mai pur şi mai consecvent dintre luptătorii de la 1848. După înfrângerea revoluției îşi desfăşoară activitatea în exil, mai întâi încercând stabilirea unei colaborări româno-maghiare – care ar fi fost ultima şansă a revoluției est-europene –, apoi stabilindu-se la Paris. Aici începe în 1850 editarea revistei „România viitoare", din care apare însă un singur număr. Măcinat de boală, moare în 1852 la Palermo, fără a avea fericirea să vadă realizarea marilor visuri pentru care a luptat.

Istoriografia românească este în general solid legată de aspirațiile politice ale poporului nostru. Puțini istorici au reuşit totuşi să îmbine, aşa cum a ştiut Bălcescu, activitatea ştiințifică şi lupta politică. La el, cele două aspecte se contopesc armonios, istoricul folosindu-şi opera ca armă de luptă, iar revoluționarul găsind argumente în istoria de veacuri a poporului. La baza lucrărilor sale stă ideea națională şi cea socială (în primul rând necesitatea emancipării țărănimii, care forma imensa majoritate a populației). Legătura cu viața l-a ridicat pe Bălcescu deasupra simplelor date şi evenimente istorice, conducându-l spre o serie de strălucite generalizări. El este un istoric de idei, poate primul de acest fel în istoriografia noastră. Desigur, multe dintre ideile susținute de el circulau în epocă, mai ales în istoriografia franceză, căreia Bălcescu îi este în mare măsură dator. A avut mult de învățat de la Thierry (istoria claselor sociale, a „stării a treia"), de la Michelet, (rolul maselor), de la Lamennais. El sintetizează însă ideile primite într-un chip original şi le aplică, modificându-le la nevoie, realităților româneşti. Bălcescu este primul nostru istoric care înțelege necesitatea unei anumite legități în evoluția omenirii, primul care cercetează amănunțit structura socială, care tratează semnificația revoluției în istorie. Este primul nostru istoric al instituțiilor şi al claselor sociale, cel dintâi care se îndepărtează hotărât – nu numai teoretic – de istoria predominant politică.

Prima sa lucrare istorică, publicată în 1844 în revista „Propăşirea", apărută tot atunci şi în broşură separată, este *Puterea armată şi arta militară de la întemeierea principatului Valahiei până acum*. Această primă monografie de istorie militară din istoriografia noastră se bazează pe o bună documentație, autorul folosind cronici

româneşti, diferite lucrări străine, hrisoave domneşti. Întreaga expunere dovedeşte rolul însemnat al armatei în viața statului. Bălcescu explică puterea Țării Româneşti în primele sale secole de existență, prin prezența unei solide forțe militare (exagerează însă, afirmând: „armata românească a fost cea dintâi armată permanentă în Europa”). Partea întâi a lucrării tratează epoca de glorie, 1290-1716; a doua, se referă la decăderea țării sub domniile fanariote, după 1716, o cauză esențială a declinului fiind diminuarea forței armate, care a avut urmări negative şi pe plan politic. Expunerea merge până la anul 1834 când, prin refacerea armatei naționale, speranța reînvierii politice apărea iar. Este evident că, oricare ar fi calitățile ştiințifice ale studiului, *Puterea armată* nu se prezenta ca o simplă lucrare istorică, ci urmărea în primul rând scopuri actuale, condiționând renaşterea politico-națională de întărirea capacității militare a țării.

În 1845 Bălcescu începe să editeze, împreună cu August Treboniu Laurian, revista „Magazin istoric pentru Dacia”. Au apărut cinci volume, între 1845-1848, publicația bucurându-se de un mare succes. Dacă „Arhiva românească” a lui Kogălniceanu era tipărită în 100 exemplare, „Magazin istoric pentru Dacia” a avut la început un tiraj de 1000, apoi de 1500, ceea ce însemna foarte mult în vremea aceea pentru o publicație ştiințifică. Este o dovadă a interesului societății româneşti din ajunul revoluției de la 1848 pentru istorie, disciplină cu profund caracter național şi politic.

În *Prospect pentru Magazin istoric*, Bălcescu şi Laurian arătau că istoriile scrise până atunci nu puteau satisface pe deplin, căci le lipsise baza documentară. Pentru a acoperi această lacună, revista îşi propunea în primul rând să fie o colecție de documente, împărțindu-şi paginile în şase rubrici: I. Cronicul românesc, II. Diplomaticul românesc, III. Memoratoriul Dacian (documente străine despre istoria noastră), IV. Înscriptoriul Dacian, V. Disertatoriul istoric (articole şi dezbateri istorice), VI. Buletinul bibliografic. Revista avea deci să publice în primul rând izvoare de diferite categorii, dar şi studii bazate pe acestea. Problema izvoarelor este dezbătută de Bălcescu într-un articol publicat aici, în 1845, sub titlul *Cuvânt preliminariu despre izvoarele istoriei românilor*. După părerea sa, izvoarele se pot împărți în următoarele categorii:

1. *Poeziile şi tradițiile populare* (romantismul pune mare preț pe aceste surse; în revistă însă nu se va publica nimic din această categorie);
2. *Legile şi actele oficiale* („hrisoavele sau uricele sunt izvorul cel mai însemnat al istoriei românilor”);
3. *Cronicile*, atât cele străine, cât şi cele naționale, autorul făcând o trecere în revistă a lor;
4. Inscripțiile şi monumentele („inscripțiile romane sunt singurul izvor istoric ce avem pentru petrecerea coloniilor romane în Dacia”);
5. Scrierile ce zugrăvesc obiceiurile, de pildă lucrarea lui Cantemir, *Descriptio Moldaviae*. De remarcat, pe lângă prezentarea cronicilor, accentul deosebit pus pe documentele de arhivă, precum şi pe inscripții, pentru epoca veche.

În „Magazin istoric pentru Dacia” s-au publicat numeroase hrisoave şi alte documente. Principala contribuție a lui Bălcescu stă însă în editarea cronicilor muntene. Alături de August Treboniu Laurian, el a adus istoriografiei Țării Româneşti serviciul pe care în aceeaşi vreme îl făcea, în Moldova, Mihail Kogălniceanu. Nu este prea bine lămurit ce a publicat fiecare din cei doi colaboratori. Se pare că Bălcescu a pregătit pentru tipar presupusa cronică a lui Constantin Căpitanul Filipescu (cuprinzând anii 1290-1688, mai târziu atribuită lui Radu Popescu), cronica lui Radu Greceanu, precum şi cea moldovenească, atribuită lui Nicolae Muste; Laurian a editat cronicile lui Stoica

Ludescu şi Radu Popescu (partea după 1688). Patru dintre ele – exceptând pe Stoica Ludescu – au fost publicate de cei doi istorici şi separat, sub titlul *Cronicarii Țării Româneşti*, în două volume, apărute la Bucureşti în 1846 şi 1847.

Pe lângă izvoare, Bălcescu mai publică în 1845 unele mici articole: *Românii şi fanarioții* (domnia acestora este descrisă exclusiv în termeni negativi) şi scurte biografii despre Ioan Tăutul, Miron Costin, Spătarul Ioan Cantacuzino, Postelnicul Constantin Cantacuzino. Acestea din urmă ar fi trebuit sa-şi găsească locul într-un plănuit *Dicționar biografic*, pe care dorea să-l editeze împreună cu Kogălniceanu.

În anul 1846 îi apar două studii mai importante. Unul dintre ele, *Puterea armată şi arta militară la moldoveni în timpul măririi lor*, era de fapt o completare a lucrării din 1844, referitoare la Țara Românească. Al doilea reprezintă o piatră de hotar în istoriografia românească, fiind prima cercetare independentă de istorie socială; sub titlul *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele române în deosebite timpuri*, Bălcescu a realizat cea dintâi istorie a țărănimii româneşti. Inițial, consideră el, țăranii au fost liberi şi proprietari: „tot locuitorul a trebuit să-şi aibă moşia sa"; formându-se Țara Românească şi Moldova, primii domni nu au introdus feudalitatea. Cei dintâi iobagi au fost românii aduşi din afară, de pildă de la sudul Dunării. Au fost apoi deposedați şi răzeşii, din trei motive principale: „interesul, nevoia şi sila"; cu alte cuvinte, având nevoie de protecția cuiva mai puternic, fiind sărăciți de războaie şi în cele din urmă siliți prin forță, foştii țărani liberi şi-au pierdut pământul, devenind dependenți. S-a ajuns astfel la acea „monstruozitate socială, ca o țară întreagă să robească la vreo câtiva particulari". Mai ales de la Mihai Viteazul, țara s-a împărțit în „două tabere vrăjmaşe, având interesuri împotrivite". Bălcescu intuieşte aici lupta de clasă. Dezbinarea a avut ca urmare decăderea țării; reforma lui Constantin Mavrocordat din 1746- schimbând iobăgia cu clăcăşia – nu a dus la o schimbare în bine, dimpotrivă exploatarea a sporit. Acestea sunt ideile de bază ale studiului lui Bălcescu. Unele dintre ele au fost depăşite de ştiința istorică; nu se mai poate de pildă admite că, înainte de întemeierea principatelor, şi chiar un timp după aceea, nu au existat la noi relații feudale. Valoarea lucrării rămâne însă deosebită, mai întâi prin noutatea subiectului şi prin ponderea însemnată acordată evoluției proprietății şi raporturilor sociale pentru explicarea istoriei noastre. Realizare ştiințifică remarcabilă, *Starea socială a muncitorilor plugari* reprezenta totodată şi un manifest politic, la fel ca studiul anterior despre armată. Decăderea țării a fost rezultatul deposedării şi exploatării țăranilor; în consecință, numai rezolvarea problemei agrare putea redresa, pe toate planurile, națiunea română.

În anul 1847, Bălcescu mai publică în „Magazin istoric pentru Dacia" un articol referitor la *Campania românilor în contra turcilor la anul 1595*, folosit apoi în monografia despre Mihai Viteazul, şi un *Buletin despre portretele principilor Țării Româneşti şi ai Moldovei, ce se află în cabinetul de stampe de la Biblioteca regală din Paris* (portrete ale lui Mihai Viteazul, Matei Basarab, Vasile Lupu, Gheorghe Ştefan, Constantin Şerban etc.).

Exilul nu l-a îndepărtat de cercetarea istorică, dimpotrivă. Aproape întreaga energie o îndreaptă, după 1849, pentru realizarea istoriei lui Mihai Viteazul. Îl preocupă însă şi problemele mai generale al istoriei, aspectele sociale şi legitatea evoluției istorice. În 1850 îi apare la Paris, în limba franceză, lucrarea *Question économique des Principautés Danubiennes*; numele său nu figurează, căci scrierea se prezenta ca un memoriu adresat Porții, trebuind deci să apară ca emanație a emigrației române în general. Bălcescu reia aici argumentația din *Starea socială...,* în parte lucrarea fiind o

traducere a acestui studiu mai vechi. Denunță luxul şi mizeria care împart țara în „caste" (clase sociale); analizează şi condamnă Regulamentul Organic, justificând astfel revoluția de la 1848. Referindu-se la evenimentele acestui an, se opreşte mai ales asupra problemei agrare, a cărei rezolvare o consideră esențială, susținând revendicările țărăneşti împotriva boierimii. Expunere clară şi temeinică a istoriei şi situației economice a țărilor române, această lucrare a fost mult folosită de istoricii străini, care doreau să cunoască situația românilor. Michelet a apreciat-o în chip deosebit, iar un alt istoric francez, Elias Regnault, a inclus-o într-o lucrare publicată în 1855, sub titlul *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*; prin intermediul lui Regnault a preluat Marx unele date, folosindu-le în *Capitalul*.

Tot în 1850, Bălcescu publică în „România viitoare" un alt studiu fundamental: *Mersul revoluției în istoria românilor*. Este o meditație atât asupra revoluției româneşti cât şi, în general, asupra semnificației revoluției în evoluția istorică. Bălcescu ajunge la concluzia că „revoluția generală fu ocazia, iar nu cauza revoluției române. Cauza ei se pierde în zilele veacurilor". O „evoluție istorică naturală, neapărată" trebuie să ducă la saltul revoluționar. Revoluția este deci urmarea unor anumite transformări sociale şi ea apare ca o lege a înaintării omenirii spre progres. Bălcescu nu este însă un materialist consecvent; el se pronunță în favoarea unei legități istorice, dar aceasta, în ultimă instanță, este determinată, după părerea sa, de providență. În ce priveşte aspectul politic al studiului, este interesantă aprecierea că, dacă revoluția română de la 1848 a fost mai ales socială, următoarea revoluție avea să fie şi națională, scopul său fiind deci independența şi realizarea statului unitar român.

Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul, pentru care Bălcescu s-a documentat vreme îndelungată şi la care lucrează intens în anii 1850-1852, fără a o putea termina, a fost considerată de el, şi de alții, principala sa operă. Curmată brusc prin moartea autorului şi rămasă în manuscris, este publicată parțial în 1861 şi integral abia în 1878, sub îngrijirea lui Alexandru Odobescu. Lucrarea impresionează prin masivitatea ei; documentarea bogată (deşi nu exhaustivă) şi stilul avântat, de epopee. Într-o perioadă când una din misiunile principale ce stăteau în fața poporului român era desăvârşirea unității naționale, prezentarea domniei lui Mihai Viteazul cu unirea temporară a celor trei țări române, avea desigur o mare influență asupra opiniei publice. De remarcat faptul că Bălcescu nu face o biografie a eroului, ci descrie istoria românilor, sub domnia acestuia. În centrul expunerii se află deci poporul. Din cele şase părți plănuite, doar patru (I Libertatea națională, II Călugărenii, III Robirea țăranului, IV Unitatea Națională) şi o parte din a cincea (Mirăslău) au fost scrise, ultima (Gorăslău) nefiind nici începută. Se simte o oarecare contemporaneizare a evenimentelor, expunerea fiind axată pe cele două probleme fundamentale: națională şi socială. Vorbind despre „unitatea națională" la 1600 autorul gândea la problemele timpului său. Cauza căderii lui Mihai este văzută în celebra „legătură" a acestuia, „robirea țăranului", dar în fond (fără a nega înrăutățirea situației țărănimii sub Mihai), iobăgia era un fenomen mai vechi, de care nu poate fi făcută responsabilă o singură persoană. Şi aici îl simțim pe Bălcescu gândind la problemele sociale ale vremii lui. Cu calitățile şi defectele amintite, *Istoria românilor sub Mihai Viteazul*, este o lucrare remarcabilă, dar în fond mai puțin importantă, din punctul nostru de vedere, decât studiile anterioare de istorie socială, economică şi instituțională care ne pun în fața unui mare precursor, nedepăşit timp de mai multe decenii în istoriografia românească.

Om politic şi istoric, Bălcescu înnoieşte fundamental atât viața noastră politică, cât şi

istoriografia. În ambele el aduce o înțelegere superioară a marilor forțe economice şi sociale care guvernează viața oamenilor. Poate că cel mai prețios omagiu este cel adus de un alt istoric, Jules Michelet, care în 1854 îl caracteriza astfel: „Era un erudit de prim ordin şi totuşi un spirit practic foarte net, foarte luminos. Ar fi fost marele istoric al țării sale, şi fără îndoială, unul din cei mai înțelepți şefi ai săi”.

3. ALȚI ISTORICI ROMANTICI

Colaboratorul lui Bălcescu la „Magazin istoric pentru Dacia”, August Treboniu Laurian, s-a născut în anul 1810 la Fofeldea, lângă Sibiu. După studii primare şi liceale la Sibiu a urmat, între 1831-1833, cursurile superioare (de filosofie) ale colegiului catolic din Cluj. În anii 1835-1842 studiază la Viena, audiind atât cursurile Universității, cât ale Institutului Politehnic. A fost un om de vastă unul din cei mai erudiți intelectuali români ai secolului XIX. Spirit romantic, el dezvoltă în acelaşi timp ideile Şcolii Ardelene, ducându-le uneori la extrem, ceea ce, după cum vom vedea, a dăunat reputației sale de om de ştiință. La Viena publică, în 1840, *Tentamen criticum în originem, derivationem et formam linguae romanae* (Încercare critică asupra originii, derivării şi formei limbii române), în care apar exagerările latiniste, ce îi vor străbate întreaga operă.

În 1842, Laurian se stabileşte la Bucureşti, devenind profesor de filosofie la colegiul Sfântul Sava; rămâne în această funcție până la 1848. Acum editează împreună cu Bălcescu „Magazin istoric pentru Dacia”. Acesta din urmă plecând în 1846 la Paris, el se ocupă în continuare singur de publicarea revistei. Deşi posteritatea a reținut în primul rând numele lui Bălcescu, se pare că rolul lui Laurian, al cărui nume apare de fapt primul pe pagina de titlu, a fost mai însemnat. În primul volum al revistei – în 1845 –, el publică un *Discurs introductiv în istoria românilor*, în realitate o sinteză a istoriei noastre, accentuând ideea latinității şi a unității teritoriale; în acest sens, este remarcabil faptul că autorul se referă mereu la Dacia, chiar pentru timpurile noi. Cu unele modificări, în 1846, el a publicat această scurtă istorie a românilor, în broşură separată, în limbile latină, franceză şi germană.

În 1845, Laurian întreprinde, împreună cu Cezar Bolliac şi Dimitrie Bolintineanu, o călătorie arheologică pe Dunăre. Urmarea este publicarea în 1846, în „Magazin istoric pentru Dacia”, a unui amplu studiu intitulat Istriana. Această lucrare a lui Laurian, în care sunt prezentate pe larg mărturiile arheologice descoperite, inclusiv textele inscripțiilor romane, poate fi considerata primul studiu de arheologie românească. În volumul III al revistei, apărut tot în 1846, el mai publică o întinsă lucrare (studiu şi documente) despre *Starea politică şi religioasă a românilor din Transilvania*, o adevărată sinteză a istoriei poporului român din această provincie. În sfârşit, în volumul V, din 1847, publică *Temişana sau scurtă istorie a Banatului*. În felul acesta, pe baza unei vaste informații, Laurian a trecut în revistă aproape întreaga istorie a românilor, din epoca veche, până aproape de vremea sa. Pe lângă studiile amintite, a mai publicat în paginile revistei şi un mare număr de documente şi inscripții. În bună parte tot datorită activității lui, „Magazin istoric pentru Dacia” s-a răspândit pe întreg teritoriul locuit de români, mai ales în Transilvania.

În 1848, Laurian trece în Transilvania, fiind participant activ la evenimentele revoluționare. În anii 1849-1852 se află la Viena; aici reia publicarea „Magazinului istoric”, editând volumul VI (1850), care cuprinde vestitul discurs al lui Simion Bărnuțiu[22], rostit în ajunul adunării de la Blaj, la 2/14 mai 1848, şi volumul VII (1851), cu acte ale

---

[22] Discursul lui Simion Bărnuțiu (1808-1864) care, în tinerețe, a predat un timp, la Blaj, istoria universală, este, în parte, o expunere istorică a situației românilor din Transilvania. Autorul se împotriveşte alipirii Transilvaniei la Ungaria. Ideea de bază care străbate întreaga cuvântare este forța naționalității: „Fără naționalitate nu e libertate, nici lumină nicăierea, ci pretutindeni numai lanțuri, întuneric şi amorțire”.

mişcării naționale româneşti din Transilvania în 1849-1850. Tot în această perioadă publică, în trei volume, apărute în 1849, 1850 şi 1851, importanta culegere de documente *Die Romänen der Österreichischen Monarchie*, referitoare la revoluția de la 1848 din Transilvania. Publicate în limba germană, pentru a face cunoscute cercurilor politice austriece revendicările româneşti, materialele cuprinse în aceste volume constituie până astăzi o sursă de prim ordin pentru cercetarea revoluției românilor transilvăneni.

În 1852, Laurian se stabileşte la Iaşi, devenind inspector general al învățământului din Moldova, funcție pe care o va ocupa până în 1858. În această vreme el pregăteşte (împreună cu M. Kogălniceanu), editarea cronicii lui Şincai, care apare în trei volume, la Iaşi, în 1853-1854. A fost un important eveniment editorial, căci până atunci lucrarea – de mare importanță istorică şi națională – fusese tipărită doar parțial, în întregime circulând în manuscris. În 1853 Laurian publică, tot la Iaşi, o *Istorie a românilor*, în trei volume. Aici apar cu deosebită claritate acele exagerări latiniste care i-au compromis – în parte, pe nedrept, – întreaga activitate în ochii generațiilor următoare. Laurian concepe istoria românilor ca o simplă continuare a istoriei romane; în consecință, începe expunerea cu fondarea Romei, la anul 753 î.e.n. Cele trei volume corespund următoarei periodizări: perioada „clasicității" între 753 î.e.n.-476 e.n., perioada întunecării între 476-1453 şi perioada „revărsării de ziuă" după 1453. Cum lesne se poate vedea, primul volum tratează exclusiv istoria romană, iar al doilea continuarea bizantină a acesteia, doar în mică măsură ocupându-se de români. Abia partea a treia este pur românească. Temperamentul romantic al lui Laurian a adus exagerarea latinistă până la punctul unde reprezentanții Şcolii Ardelene, mai ponderați, nu ar fi ajuns. Fireşte, el e un partizan al latinității pure a poporului român. Ciudățenia lucrării este amplificată prin cronologia sui generis folosită. Laurian calculează anii de la întemeierea Romei, aşa încât, de pildă, revoluția lui Tudor nu s-a petrecut în 1821, ci la 2574. Şi totuşi, lucrarea – de fapt un manual de şcoală – s-a bucurat de interes, apărând în mai multe ediții până la 1873. Explicația trebuie căutată în aspectul național şi politic al ei. Într-o vreme în care românii luptau pentru formarea unui stat național, pentru unirea întregului popor român, Laurian a avut meritul de a realiza o prezentare unitară a istoriei noastre, de a insista ca nimeni altul asupra unității Daciei.

Doctrina „daco-românismului" îi datorează mult. El a publicat şi alte manuale de istorie şi geografie, iar în 1867 a realizat o *Hartă a Daciei moderne*, cu elemente atât geografice cât şi istorice, în care întreg teritoriul locuit de români era cuprins într-un tot, ignorându-se granițele ce îi separau.

Între timp, Laurian, care se întorsese în 1859 la Sfântul Sava, ca profesor de latină, devenise odată cu înființarea Universității din Bucureşti, profesor şi primul decan al facultății de litere şi filosofie (1864-1878), precum şi membru al Academiei Române. În această ultimă calitate, a realizat, împreună cu I. Massim, în anii 1871-1876, Dicționarul limbii române, în două volume şi un „glosar", prin care încerca să-şi impună concepțiile latiniste. Limba propusă de Laurian, după purificarea ei de elementele nelatine (grupate în glosar, în vederea eliminării lor) şi adoptarea unui sistem ortografic etimologic, nu mai semăna decât foarte vag cu limba română reală. În loc de a un serviciu cauzei apărate, *Dicționarul* a stârnit ilaritate şi a discreditat definitiv şcoala latinistă[23]. Discreditul şi apoi

---

[23] Un alt latinist întârziat este istoricul Vasile Maniu (1824-1901), care a publicat în 1857, la Timişoara, o Disertațiune istorica critică şi literară tratând despre originea românilor din Dacia Traiană, volum masiv în care încearcă să demonstreze puritatea originii latine.

uitarea care au acoperit opera lui Laurian sunt însă doar în parte drepte. Mai ales prin studiile din tinerețe, prin publicarea unor izvoare importante şi editarea „Magazinului istoric pentru Dacia" el rămâne un istoric interesant şi însemnat.

Mult mai realist şi mai cumpătat în aprecieri este alt transilvănean, Alexandru Papiu Ilarian, născut în 1827 la Bezded. A studiat la Târgu Mureş, Blaj şi Cluj, în ultima localitate urmând filosofia şi ştiințele juridice, până în 1847. A participat activ la revoluția de la 1848 din Transilvania, fiind unul dintre conducătorii ei. După înfrângerea revoluției, se stabileşte la Viena, unde studiază ştiințele juridice între 1849-1852, continuându-le între 1852-1854 la Padova, unde îşi ia şi doctoratul. Între 1855-1858 este profesor de drept la Academia Mihăileană din Iaşi; mai târziu, după o şedere de doi ani la Berlin (1858-1860), unde întreprinde cercetări istorice, ocupă funcții importante în aparatul judecătoresc şi de stat, fiind jurisconsult al Moldovei (1860-1862), procuror şi procuror general la Curtea de Casație (1862-1868), ministru al justiției (1863-1864) în guvernul Kogălniceanu. A fost ales membru al Societății Academice în 1868. Îmbolnăvindu-se grav în 1874, încetează orice activitate şi moare încă tânăr, în 1877, la Sibiu.

Opera istorică a lui Al. Papiu Ilarian cuprinde două lucrări importante. Prima este *Istoria românilor din Dacia Superioară*, concepută în şase volume, din care au apărut doar două, la Viena, în 1852. Lucrarea trebuia să fie o istorie a revoluției de la 1848 din Transilvania. Primul volum este o introducere la acest subiect, autorul schițând un istoric al românilor transilvăneni până la sfârşitul anului 1847, încercând să găsească izvoarele mai adânci ale revoluției. El subliniază permanenta luptă dintre iobagi şi feudali, precum şi mişcarea națională a românilor, văzând just dublul caracter: social şi național al revendicărilor româneşti. Preocuparea pentru istoria socială îl apropie de Bălcescu. Volumul al doilea prezintă desfăşurarea revoluției până la adunarea de la Blaj din 3/15 mai 1848. Întâlnim multe date prețioase, cu atât mai mult cu cât autorul a fost unul din animatorii evenimentelor revoluționare din această perioadă. Din al treilea volum, care urma să ajungă până la octombrie 1848, ni s-a păstrat doar o schiță, publicată de Ştefan Pascu în 1943.

A doua lucrare însemnată a lui Al. Papiu Ilarian este colecția de izvoare intitulată *Tezaur de monumente istorice pentru România*, apărută în trei volume, la Bucureşti, în 1862-1864. Mai târziu, N. Iorga o caracteriza drept „cea mai frumoasă lucrare istorică ce apăruse până atunci la noi, cea mai modernă, mai desăvârşit executată, un adevărat model". Autorul a adunat aici numeroase izvoare, mai ales străine, în general tipărite, dar şi documente de arhivă sau alte manuscrise. Un prim grupaj – care ocupă cea mai mare pante a volumului I – se referă la domnia lui Mihai Viteazul, al doilea volum cuprinde ştiri despre Movileşti, cronica lui Dionisie Eclesiarhul şi istoria otomană a lui Ienăchiță Văcărescu (ambele publicate aici pentru întâia dată), documente privind domniile lui Constantin Ipsilanti şi Caragea. În volumul III sunt incluse documente găsite de autor în arhivele din Berlin (referitoare la Petru Rareş – printre care şi tratatul cu Ioachim de Brandenburg din 1542 –, Mihai Viteazul etc.), diferite scrieri privind țările române în secolele: XVI-XVII, lucrări şi izvoare referitoare la Ioan Vodă şi la răscoala lui Horia. Toate aceste materiale sunt editate ştiințific, cu textul original şi traduceri, cu explicații şi studii introductive.

Alexandru Papiu Ilarian este şi unul din primii istorici ai Şcolii Ardelene. A publicat în 1869 un studiu (de fapt, discursul său de recepție la Academie) despre *Viața, operele şi ideile lui Georgiu Şincai din Şinca*. Tot el este cel dintâi care a cercetat manuscrisele lui Ion Budai Deleanu, achiziționate de statul român în 1868 şi a prezentat prima

comunicare pe marginea lor. Şi, în sfârşit, s-a ocupat şi de editarea operei lui Dimitrie Cantemir, publicând în 1872, sub egida Academiei Române, *Descriptio Moldaviae*.

Un romantic întârziat este George Bariţiu. Deşi mai vârstnic decât majoritatea istoricilor noştri romantici, îşi scrie opera istorică mult mai târziu, spre sfârşitul secolului. Născut la 1812 lângă Cluj, el studiază la Blaj (1824-1827) şi apoi la Cluj (1827-1831). Ne mărturiseşte că, citind în 1829 *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* a lui Petru Maior, a fost profund impresionat şi s-a grăbit să o traducă în ungureşte, în 1830, fără a o publica însă. Între 1831-1835, face studii de teologie la Blaj, devenind profesor aici între 1835-1836, iar apoi la Braşov (1836-1845). În 1836 vizitează Bucureştii, împreună cu T. Cipariu; vizita celor doi intelectuali de frunte transilvăneni a avut o mare importanţă pentru strângerea legăturilor culturale între cele două provincii româneşti. Din 1838, Bariţiu editează două publicaţii de mare răsunet: „Gazeta de Transilvania” şi „Foaie pentru minte, inimă şi literatură”, pe care le va conduce până în 1850. De fapt, toată viaţa el a fost în primul rând gazetar, poate cel mai însemnat ziarist al nostru din secolul XIX. Ideologia sa politică este a unui liberal burghez; el admiră mai cu seamă sistemul politic britanic. Participă – deşi cu prudentă – la revoluţia din 1848. După 1867 devine şeful „pasiviştilor” din Transilvania, acel curent al mişcării naţionale româneşti care, protestând împotriva dualismului austro-ungar, se opunea participării la alegeri şi la viaţa parlamentară. În 1884 a devenit, pentru câţiva ani, preşedinte al Partidului Naţional Român din Transilvania. Membru al Academiei Române de la înfiinţarea ei (1866), a fost ales, spre sfârşitul vieţii, în 1893, preşedinte al ei. În acelaşi an a încetat din viaţă.

Bariţiu a manifestat un anumit interes pentru istorie şi în tinereţe, dar realizările sale în acest domeniu nu depăşesc la început caracterul de popularizare. În gazetele ce le conducea, a publicat numeroase evocări istorice, biografii (Napoleon, Iosif II, Maria Stuart, Richelieu etc.), care au avut, desigur, rolul lor în răspândirea cunoştinţelor istorice. Activitatea cu adevărat valoroasă pe acest teren o desfăşoară însă în a doua parte a vieţii, mai ales după ce devine, în 1868, redactor al revistei „Transilvania”, organul Astrei (Asociaţia Transilvană pentru literatura română şi cultura poporului român). El a transformat această revistă – care trebuia, desigur, să aibă o tematică mult mai largă – aproape într-o publicaţie de istorie. Publică el însuşi un lung şir de articole şi studii, dintre care amintim: *Despre bellul civil transilvan din anii 1437-1438*, *Ioan Corvin de Hunedoara. Originea, genealogia, faptele sale imortale*, *Bătălia de la Varna din 1444*, *Horia, Cloşca şi Crişan* etc. Este de subliniat interesul său pentru istoria socială, mai ales pentru evoluţia raporturilor agrare; în legătură cu această temă a publicat în 1876 un interesant studiu, sub titlul *Iobăgie veche şi iobăgie nouă*, prin iobăgie nouă înţelegând situaţia precară a ţărănimii transilvănene după 1848 şi mai ales după reforma agrară din 1854. Prefigurează astfel conceptul de „neoiobăgie”, folosit mai târziu de C. Dobrogeanu-Gherea. O lucrare interesantă este şi *Istoria regimentului al II-lea românesc grănicer transilvan*, publicată la Braşov, în 1874, temeinică monografie de istorie militară.

Încununarea activităţii sale de istoric a fost publicarea lucrării. *Părţi alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, apărută în trei volume, la Sibiu, în 1889-1891. Este prezentată aici istoria Transilvaniei între 1683-1883 (volumul I: 1683-1848; volumul II: 1848-1860; volumul III: 1860-1883). Valoarea acestei opere stă mai curând în documentarea minuţioasă şi bogăţia informaţiei, decât în concepţie şi stil, căci sub aceste ultime aspecte lucrarea este categoric deficitară. Biografiile monarhilor, generalilor şi oamenilor politici ocupă un loc excesiv de important, iar evenimentele

sunt înşirate fără vreo idee călăuzitoare. Şi totuşi opera este rezultatul unei documentări excepţionale (unele izvoare sunt publicate la sfârşitul volumelor) şi, cel puţin pentru această calitate, trebuie consultată şi astăzi de cei care cercetează istoria modernă a Transilvaniei. Sunt preţioase mai ales volumele II şi III, care relatează evenimente contemporane – după 1848, la care însuşi autorul a participat.

Un alt reprezentant al istoriografiei romantice este Constantin D. Aricescu, născut în 1823, la Câmpulung Muscel. A fost cunoscut în epocă mai ales ca poet. A participat la revoluţia din 1848, la lupta pentru Unire, fiind şi deputat în Adunarea ad-hoc. Moare în 1886. Mai puţin cunoscut ca istoric, C. D. Aricescu a lăsat însă opere interesante în acest domeniu. A tratat istoria în spirit romantic, progresist şi patriotic, fiind un admirator al lui Bălcescu. În 1855-1856 a publicat, în două volume, *Istoria Câmpulungului*, bazată pe o bogată informaţie inedită, prima monografie de acest gen din istoriografia noastră. Aricescu este, de asemenea, primul care realizează o monografie despre revoluţia lui Tudor Vladimirescu; a apărut în 1874, la Craiova, sub titlul *Istoria revoluţiunii române din 1821*. Susţinută de o bună documentaţie, lucrarea subliniază caracterul naţional al acţiunii lui Tudor, în care autorul vede un premergător al revoluţiei de la 1848 şi al reformelor lui Cuza. Tot el publică *Acte justificative la istoria revoluţiunii române de la 1821*, cea dintâi colecţie de documente asupra acestui eveniment (din păcate, cu unele regretabile erori şi modificări intenţionate ale textelor). Aricescu a editat şi documente privind revoluţia de la 1848 (*Corespondenţa secretă şi acte inedite ale capilor revoluţiei de la 1848* etc.). El a scris şi memorii, mergând până la anul 1859, încă inedite.

Generaţiei de la 1848 îi aparţine şi întemeierea memorialisticii, ca gen de sine stătător. Desigur, elemente de memorialistică existaseră şi înainte, în cuprinsul cronicilor sau lucrărilor de istorie (Ion Neculce, Ienăchiţă Văcărescu etc.), dar abia în secolul XIX genul se cristalizează. Cel mai în semnat reprezentant al său este Ion Ghica (1817-1897), personalitate ieşită din comun, revoluţionar şi om de lume, diplomat, economist şi scriitor, perfect cunoscător al epocii lui. La bătrâneţe I. Ghica a redactat cunoscutele *Scrisori către V. Alecsandri*, publicate în „Convorbiri literare”, începând din 1880 şi unite în volum în 1884 şi, într-o ediţie lărgită, în 1887. „Scrisorile” cuprind o întreagă epocă, de la ultimele domnii fanariote (*Din vremea lui Caragea*), până în perioada post-revoluţionară, când timp de câţiva ani (1854-1858), Ghica a cârmuit ca bei de Samos. În scrisori cum sunt *Ion Câmpineanu, Teodor Diamant, Nicu Bălcescu*, întâlnim date preţioase despre mişcările naţionale şi sociale, culminând cu revoluţia din 1848. Nu trebuie să-i pretindem lui I. Ghica, care scrie din amintire, la o jumătate de veac după desfăşurarea evenimentelor, o relatare precisă a acestora. Istoricul trebuie deci să-l folosească cu grijă, dar nu se poate lipsi de sprijinul său, căci Ghica i-a cunoscut ca nimeni altul pe contemporanii lui. Era un om cu o vastă experienţă de viaţă, care se simţea la fel de bine în cercurile revoluţionare, ca şi în saloanele aristocratice. Citirea „Scrisorilor” sale este o foarte bună introducere în atmosfera şi modul de viaţă al epocii la care se referă. După Scrisori, I. Ghica şi-a continuat activitatea memorialistică, printr-o lucrare de factură diferită, *Amintiri din pribegia după 1848*, apărută în 1889; aici materialul documentar ocupă un loc mai important decât naraţiunea, activitatea revoluţionarilor în emigraţie fiind reconstituită mai ales pe baza corespondenţei lor şi a altor izvoare (I. Ghica publică, de pildă, numeroasele scrisori ce i le adresase N. Bălcescu).

Memorii foarte personale, vehement partizane, a publicat şi Ion Eliade Rădulescu (1802-1872), mare personalitate culturală, conducător al aripei moderate a revoluţiei de

la 1848. El a căutat să-şi justifice propria atitudine la 1848 şi a lovit necruţător, cu cuvinte grele, în adversarii săi politici. Memoriile au fost publicate mai întâi în limba franceză: *Souvenirs et impressions d'un proscrit (Amintirile şi impresiile unui proscris)*, în 1850 şi *Memoires sur l'histoire de la régéneration roumaine (Amintiri asupra istoriei regenerării române)*, în 1851. Cu tot subiectivismul, fiind scrise nu numai de un martor ocular, dar de unul din autorii principali ai evenimentelor, memoriile lui Eliade sunt preţioase pentru cunoaşterea revoluţiei române[24].

Un memorialist talentat este moldoveanul George Sion (1822-1892), participant şi el la revoluţia din 1848. Opera sa cea mai durabilă, *Suvenire contemporane*, publicată în 1888, se remarcă printr-un deosebit talent al povestirii şi putere de evocare; folosită cu precauţie, căci Sion, ca şi Ghica, are o puternică imaginaţie, care uneori deformează evenimentele, lucrarea poate fi utilizată pentru studierea unor aspecte ale secolului trecut, de pildă revoluţia din 1848.

Memorialiştii amintiţi până acum au fost, la 1848, revoluţionari, moderaţi sau radicali. O excepţie face Grigore Lăcusteanu (1813-1883); maior la 1848, el se opune din răsputeri revoluţiei, alături de coloneii Odobescu şi Solomon. Spre sfârşitul vieţii îşi scrie memoriile, publicate abia în 1935 sub titlul *Amintirile colonelului Lăcusteanu*. Concepţia politică a autorului este în cel mai înalt grad reacţionară; totuşi nu i se poate nega un anumit talent în redarea faptelor. Scriind fără vreo preocupare pentru stil, nici cel puţin pentru gramatică, el reuşeşte, poate tocmai de aceea, mai fidel decât alţi autori să învie atmosfera vremii sale. Amintirile sunt foarte preţioase pentru cunoaşterea epocii Regulamentului Organic cu amănunte privind organizarea militară şi diplomaţia vremii – şi mai ales a revoluţiei din 1848, descrisă pe larg, într-o viziune personală. Complet opac la ideea progresului, autorul explică astfel evenimentul: "În anul 1847 se coalizară dăscăleţii, avocaţii şi ciocoii rapaci, aspirând la o răsturnare generală a ţării, cu scop de a se urca peste ruinele boierilor şi a celor avuţi".

Istoriografia noastră romantică a lăsat o moştenire preţioasă istoricilor de mai târziu. Reamintim câteva din principalele ei realizări: editarea unui număr însemnat de izvoare istorice şi lucrări ale istoricilor mai vechi, rămase până atunci în manuscris; un progres evident în domeniul criticii izvoarelor; primele reviste româneşti de istorie; realizarea primelor studii de istorie socială şi instituţională; folosirea, cu succes, a istoriei pentru susţinerea drepturilor noastre politice şi naţionale. Sub acest ultim aspect, ajunge să amintim frecvenţa termenului Dacia, istoricii impunând doctrina *dacoromânismului*, care preconiza unirea tuturor românilor de pe teritoriul vechii Dacii. La fel de frecventă este şi evocarea personalităţii lui Mihai Viteazul, un alt simbol al unităţii româneşti.

Romantismul marchează deci, pe de o parte, o evoluţie în tehnica cercetării istorice, printr-o utilizare superioară a surselor documentare şi prin lărgirea sferei sale de cuprindere şi, pe de altă parte, o mai strânsă îmbinare a ştiinţei istorice cu aspiraţiile politice, sociale şi naţionale ale vremii.

---

[24] I. Eliade Rădulescu a scris şi lucrări de istorie, dintre care amintim *Prescurtare de istoria românilor sau Dacia şi România*, Bucureşti, 1861 (ediţia a II-a în 1869 sub titlul Elemente de istoria românilor). Pe lângă câteva idei interesante, întâlnim aici un exces de fantezie, ce nu i se poate scuza unui istoric.

BIBLIOGRAFIE

DAN BERINDEI, *Bălcescu*, Editura Tineretului, Bucureşti, 1969.

V. CRISTIAN, *L'idéologie de l'année revolutionnaire 1848 et la diffusion des connaissances historiques*, în „Nouvelles études d'histoire", IV/1970, p. 185-195; *Premizele şi trăsăturile istoriografiei paşoptiste*, în „Cercetări istorice", 1971, p. 173-181.

VASILE MACIU, *Activitatea istoriografică a lui N. Bălcescu*, în „Studii şi articole de istorie", 1956, p. 188-224.

VASILE MACIU, *Activitatea istoriografică a lui C. D. Aricescu (1823-1886)*, în „Studii şi articole de istorie", 1957, p. 495-550.

VASILE NETEA, *Alexandru Papiu Ilarian şi locul său în dezvoltarea istoriografiei române*, în „Studii", nr. 6/1964, p. 1371-1389.

VASILE NETEA, *George Bariţiu. Viaţa şi activitatea sa*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1966.

ANDREI OŢETEA, *Mihail Kogălniceanu, istoric şi om de stat*, în „Studii", nr. 5/1966, p. 849-862.

ILIE POPESCU TEIUŞAN, VASILE NETEA, *August Treboniu Laurian*, Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1970.

POMPILIU TEODOR, *Contribuţia lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naţionale*, în „Acta Musei Napocensis", nr. 5/1968, p. 577-586.

G. ZANE, *N. Bălcescu. Opera. Omul. Epoca*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1975.

AL. ZUB, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Editura Junimea, Iaşi, 1974.

III. DE LA ROMANTISM LA ŞCOALA CRITICA

1. ASPECTE GENERALE

În a doua jumătate a secolului XIX, istoriografia intră într-o nouă fază de dezvoltare. Evoluția generală a ştiințelor, ducând la un mod mai precis şi mai concret de abordare a realităților, a influențat în chip firesc metoda de lucru şi concepția istoricilor. Economia şi societatea, cauzele mai adânci ale fenomenelor, legitatea istorică – sunt probleme care interesează mai mult pe istorici în această nouă etapă decât de scrierea cât mai amănunțită şi mai plastică, după modelul romantic, a evenimentelor trecutului. Încercând să se ridice deasupra puzderiei de fapte, istoria tinde să îmbrățişeze aspectele mai generale ale dezvoltării omenirii, să devină cu adevărat o ştiință a societății.

Noul mod de a privi evoluția socială este evidențiat mai întâi de filosofia pozitivistă. Întemeietorul acesteia, Auguste Comte (1798-1857), a încercat, în celebrul *Cours de philosophie positive (1830-1842)*, să definească şi obiectul ştiinței istorice. În concepția sa, sociologia cuprinde două ramuri: *statica* (cuprinzând cercetarea factorilor constanți) şi *dinamica* socială, cu alte cuvinte studiul evoluției societății. Aceasta din urmă este de fapt istoria care, uşurată de tot balastul unor date şi evenimente inutile, devine în filosofia lui Comte, un compartiment al sociologiei. Astfel pusă problema, descoperirea unor legi ale evoluției sociale devenea mai simplă, iar istoria se putea transforma într-o adevărată ştiință. Comte considera că factorii determinanți ai progresului istorie sunt ideile, perfecționarea continuă a spiritului uman. Un continuator al său, englezul John Stuart Mill (1806-1873) a împărțit ştiințele în două categorii: ştiințe ale naturii şi ştiințe ale spiritului, printre cele din urmă figurând şi istoria. Dincolo de concepția idealistă şi destul de rigidă a pozitivismului, important rămâne faptul că reprezentanții săi au fost primii care au încercat să trateze istoria ca o disciplină pur ştiințifică, guvernată nu de întâmplare, ci, după părerea lor, de o legitate la fel de precisă ca în oricare altă ştiință.

Despre istoricii care au aplicat preceptele pozitiviste, cel mai cunoscut şi mai controversat a fost Henry Thomas Buckle (1821-1862), autorul *Istoriei civilizației în Anglia*. Din această plănuită operă, nu a reuşit să scrie decât primele două volume – apărute în 1857 şi 1861 –, de fapt o introducere în subiect, în care încearcă să trateze în spirit ştiințific, strict sociologic, unele probleme ale istoriei Angliei, Franței, Spaniei. Şi el porneşte de la premisa că istoria trebuie să aibă legi exacte, la fel ca şi ştiințele naturii; acestea trebuie căutate în influența mediului asupra omului şi, mai ales, în reacția omului față de mediu, strâns legată de evoluția gândirii sale. Factorul principal rămâne la Buckle, ca şi la Comte, progresul intelectual al omenirii. În Franța, Hippolyte Taine (1828-1893), studiind *Istoria literaturii engleze* sau *Originile Franței contemporane*, a încercat, de asemenea, o abordare pozitivistă a istoriei, căutând să explice ştiințific fenomenele sociale, prin tripla influență a rasei, mediului şi momentului istoric.

Pozitivismul a influențat şi gândirea istorică românească. Operele reprezentative ale curentului – şi mai ales lucrarea lui Buckle – au fost studiate cu atenție la noi; de pildă, o adevărată „modă Buckle” a existat, timp de mai mulți ani, în cadrul societății „Junimea”.

Chiar dacă niciunul dintre istoricii români nu se poate încadra strict în şcoala pozitivistă[25], în operele multora întâlnim influenţe puternice ale acestei filosofii. Un interes sporit pentru istoria civilizaţiei, pentru problemele social-economice, unele apropieri de ştiinţele naturii (evidenţierea influenţei mediului geografic, de pildă), în general o istorie mai explicativă, mai problematizată, mai filosofică, sunt roade ale şcolii pozitiviste. Acest curent – care a crezut, în mod exagerat, că legile societăţii sunt la fel de stricte, de riguroase ca legile naturii, uitând că societatea e mult mai complexă decât fizica sau biologia – a întâmpinat însă, curând, şi o puternică opoziţie. Unii oponenţi au exagerat la rândul lor, vrând să dovedească inexistenţa unei legităţi istorice, rolul istoriei rămânând studierea unor fapte concrete, individuale. Disputa, începută acum un veac, continuă şi astăzi în istoriografia occidentală.

Nu multă vreme după contactul cu ideile istoriografiei pozitiviste, ştiinţa noastră istorică ia cunoştinţă şi cu concepţia istorică marxistă, cu materialismul dialectic şi istoric. *Manifestul Partidului Comunist* a apărut în 1848, primul volum din *Capitalul* lui Karl Marx în 1867. Fără a fi scris lucrări speciale de istorie, Marx este un mare istoric, căci asupra tuturor fenomenelor cercetate aplică o metodă istorică, dialectică, văzând totul nu static, ci în devenire, în permanentă schimbare şi evoluţie. Ca şi pozitivismul, materialismul dialectic vede în istorie o ştiinţă, dar punctul de plecare şi concluziile sunt diferite.

Pozitiviştii n-au reuşit să depăşească un materialism destul de rigid şi mecanicist, nepotrivit cu forma superioară de existenţă care e societatea, grefat pe o concepţie de ansamblu în fond idealistă, care punea principalul accent pe evoluţia intelectului uman. Marxismul a fixat legile dezvoltării istorice pornind de la baza economică, de la dezvoltarea forţelor de producţie, pe care se sprijină un anumit fel de societate.

Deci, gândirea umană nu este independentă, ci se încadrează într-un anumit context economic şi social. Pornind de la această concepţie consecvent materialistă, marxismul a explicat evoluţia societăţii prin necesitatea concordanţei dintre forţele de producţie aflate în continuă dezvoltare şi caracterul relaţiilor de producţie, prin existenţa claselor sociale şi a luptei de clasă. Pentru prima dată marxismul a dat o explicaţie clară orânduirilor sociale – formaţiuni social-economice – şi modului de trecere, prin revoluţia socială, de la una la alta[26].

Ideile materialismului dialectic şi istoric au pătruns destul de repede şi în România, mai ales odată cu dezvoltarea mişcării muncitoreşti. Un prim articol despre Karl Marx întâlnim în revista „Familia", la 19/31 decembrie 1871.

În 1883, pe lângă un număr de articole referitoare la personalitatea sa, apare şi o primă traducere, în revista „Emanciparea": textul prescurtat al *Capitalului*, în tălmăcirea lui Anton Bacalbaşa. În 1892 se publică *Manifestul Partidului Comunist*. Totodată, din 1885, revista" Contemporanul" începe să publice lucrări ale lui Friedrich Engels.

---

[25] Pentru a nu exista confuzii, subliniem că, după cum s-a văzut, prin pozitivism înţelegem o anumită concepţie filosofică. Unii autori folosesc termenul în sens mult mai larg, pentru a desemna preocuparea generală a istoriografiei epocii pentru cercetarea metodică, precisă, în spiritul criticii izvoarelor. Pentru a desemna acest aspect, am preferat termenul „şcoala critică".

[26] Karl Marx s-a interesat şi de istoria românilor. Extrasele sale din diferiţi autori (în primul rând din cartea lui Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*), precum şi unele consideraţii proprii, au fost reunite în volumul K. Marx, *În semnări despre români*, Bucureşti, 1964. El s-a pronunţat în favoarea drepturilor politice ale Principatelor române şi a analizat exploatarea ţărănimii, criticând mai ales Regulamentul Organic (caracterizat ca un „Cod al muncii de clacă").

Continuând propriile sale tradiţii, dar în acelaşi timp influenţată de concepţiile predominante ale epocii – pozitivismul, reacţia antipozitivistă şi marxismul[27] – istoriografia românească a înregistrat o remarcabilă evoluţie în ultimele decenii ale secolului XIX şi începutul secolului XX. Nu numai preocuparea pentru ideile generale, pentru o filosofie a istoriei, dar şi perfecţionarea mijloacelor şi condiţiilor de lucru merită o analiză. Istoricul este acum mai bine încadrat în societate, în viaţa culturală, ideile sale se transmit mai repede şi într-un cerc mai larg, stârnind adeziuni sau polemici. Studiul istoriografiei acestei noi etape nu se mai poate mulţumi cu consemnarea unor realizări individuale; chiar dacă acestea rămân însemnate, munca istoricilor capătă şi un caracter colectiv. Un număr mare de publicaţii, grupări şi societăţi, activitatea istoricilor la Universităţile din Iaşi (1860) şi Bucureşti (1864), ca şi la Academia Română (înfiinţată sub numele de Societatea Literară Română, în 1866, şi numită între 1867-1879 Societatea Academică) sunt elemente care ne dovedesc existenţa unei „vieţi istoriografice”, aşa cum exista o viaţă politică sau literară. Începe să dispară tipul istoricului autodidact, liber profesionist. Istoria devine o profesiune, cu metode şi reguli precise de muncă, la fel ca oricare altă meserie. Considerăm că această „profesionalizare” a istoriei, prin înarmarea sa cu o metodă sigură de lucru, este un proces încheiat în ultimii ani ai secolului XIX. De aceea stabilim ca hotar – desigur aproximativ, dar nu convenţional – al acestui capitol anul 1900.

O răspândire remarcabilă au cunoscut periodicele culturale. În acest domeniu, un mare animator a fost B. P. Haşdeu, care editează în 1859 la Iaşi, „Foaia de istorie română”, devenită anul următor „Foiţa de istorie şi literatură”, şi mai târziu, la Bucureşti, „Traian” (1869-1870) şi „Columna lui Traian” (1870-1877 şi 1882-1883). Ultima a fost o realizare deosebit de importantă pentru evoluţia ştiinţei istorice, la ea colaborând, pe lângă Haşdeu, Alexandru Odobescu, Grigore Tocilescu, A. D. Xenopol, D. A. Sturdza şi alţii. Mai înainte, în „Revista română” (1861-1863), condusă de Al. Odobescu, se publicaseră, de asemenea, multe materiale istorice, inclusiv o parte a lucrării lui Bălcescu despre *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul*. „Trompeta Carpaţilor”, condusă de Cezar Bolliac, a publicat la rândul său articole de istorie, printre colaboratori aflându-se B. P. Haşdeu.

De multe ori în polemică cu grupările din Bucureşti, mai ales cu B. P. Haşdeu, la Iaşi, „Convorbiri literare”, revista societăţii „Junimea”, editată din 1867, cuprinde unele studii istorice interesante, în prima fază fiind de amintit cele semnate de A. D. Xenopol şi George Panu, mai târziu de Dimitrie Onciul şi Ioan Bogdan. Dacă la început materialele istorice publicate în „Convorbiri literare” sunt mai rare, în jurul anului 1900 revista capătă aproape aspectul unei publicaţii de istorie, la conducerea ei aflându-se între 1902-1906 I. Bogdan. Tendinţa revistei constă în studiul critic al izvoarelor şi interpretarea obiectivă, ştiinţifică, fără denaturări romantice şi naţionaliste a faptelor.

În timp ce la Blaj apare, între 1867-1870, „Archivu pentru filologie şi istorie”, redactat de T. Cipariu, la Sibiu, revista „Transilvania” (1868-1945), condusă de George Bariţiu, avea să se transforme, după cum am văzut, de asemenea într-o publicaţie cu precumpănitor conţinut istoric. „Analele Academiei Române” (din 1869), în seria intitulată „Memorii şi note” cuprind, la rândul lor, un mare număr de studii istorice, publicate de membrii secţiei istorice a Academiei.

---

[27] Unele lucrări de istorie scrise în spirit marxist apar încă înainte de 1900. Le vom trata totuşi în capitolul privitor la dezvoltarea istoriografiei între 1900-1944, pentru a înfăţişa unitar evoluţia gândirii istorice materialist-dialectice în România.

Spre sfârşitul secolului XIX se impun două mari publicaţii. Prima, apărută la Bucureşti în 1882, sub conducerea lui Grigore Tocilescu, poartă titlul „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie"; printre colaboratorii săi se numără A. D. Xenopol, M. Kogălniceanu, AL Odobescu, C. Esarcu, numismatul M. C. Sutzu, D. Onciul, V. A. Urechia, B. P. Haşdeu, N. Densuşianu etc. În jurul revistei, s-a constituit în 1901 o „societate istorică română", cu 150 membri. Revista a apărut până în 1922. La Iaşi s-a editat, începând cu 1889, „Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare", care, condusă de A. D. Xenopol, a fost, în primul rând, o revistă istorică; la ea şi-a făcut debutul şi Nicolae Iorga.

După 1900 apar multe alte reviste, unele cu caracter special, de pildă „Buletinul Societăţii numismatice române" (1904), „Buletinul comisiunii monumentelor istorice" (1908) etc. Articole numeroase de istorie se publică, în continuare, şi în revistele caracter general cultural, mai ales în „Luceafărul" (Sibiu, 1902), „Sămănătorul" (Bucureşti, 1901), „Viaţa românească" (Iaşi, 1905).

A sporit considerabil interesul pentru valorificarea izvoarelor istorice. Munca începută de Bălcescu, Laurian şi Kogălniceanu a fost continuată la o scară mult mai mare şi, în general, cu un spirit critic superior. Am amintit remarcabilul *Tezaur de monumente istorice* al lui Al. Papiu Ilarian şi ne vom referi, analizând opera lui B. P. Haşdeu, la Arhiva istorică a României, publicată între 1864-1867. Cea mai strălucită realizare rămâne însă colecţia Hurmuzaki.

Eudoxiu Hurmuzaki (1812-1874), având ambiţia de a scrie o mare istorie a românilor, a lucrat, mai ales în arhivele austriece, vreme de nouă ani (1846-1848 şi 1852-1858), rezultatul fiind copierea a circa 6.000 documente, unele inedite, altele reproduse din diferite lucrări, acoperind perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului XIV şi sfârşitul epocii fanarioţilor. Ele se referă în special la politica externă a ţărilor române, dar aduc şi numeroase mărturii străine referitoare la dezvoltarea lor internă. Cele inedite provin în cea mai mare parte din arhivele aflate pe teritoriul de atunci al Austriei (Viena, Budapesta, Cracovia, Lwow, Innsbruck, Veneţia, Milano), dar unele şi din Germania (München), Suedia (Stockholm), Franţa (Paris), Italia (Roma). Tot materialul rămăsese în manuscris la moartea lui Hurmuzaki, misiunea de a-l publica revenind Academiei Române[28]. Între 1876-1899, documentele sunt publicate în 12 volume, sub titlul *Documente privitoare la istoria românilor*. Ele nu au apărut în ordine cronologică. Iniţial s-au publicat izvoarele mai recente; primul volum apărut în 1876, de fapt volumul VII, se referea la anii 1750-1818, iar al doilea (VI), tipărit în 1878, la perioada 1700-1750.

Munca nu s-a oprit însă aici. Colecţia a fost continuată de alţi istorici români, care au cules din arhivele străine documente privind trecutul nostru. Dintre ei se remarcă Nicolae Densuşianu, care editează 6 noi volume (1887-1897), C. Esarcu, cu un volum de documente din arhivele italiene, publicat în 1884, Nicolae Iorga, editor a 8 volume între 1897-1918, Nerva Hodoş (3 volume între 1912-1916), Gr. Tocilescu, Al Odobescu, D. A Sturdza, C. Colescu-Vartic, I. Bogdan etc. Marea colecţie Hurmuzaki – care continuă şi astăzi – constituie deci o imensă operă colectivă, un bogat tezaur de izvoare străine referitoare la istoria românilor. Documentele au fost editate cu deosebită grijă, cu tot aparatul critic necesar. Având meritul de a fi iniţiat această întreprindere, deşi nu poate fi considerat un mare istoric, E. Hurmuzaki ocupă totuşi un loc însemnat în

[28] În 1874 s-a înfiinţat o comisie pentru publicarea documentelor. Era alcătuită din M. Kogălniceanu, Al. Odobescu, D. A. Sturdza, Th. Rosetti, secretar fiind Ioan Slavici.

istoriografia noastră modernă[29].

Sub nivelul lucrărilor amintite este vasta colecție Uricariul, editată de Theodor Codrescu (1819-1894); au apărut, fără un plan bine stabilit, 26 de volume între 1852-1895.

Un mare editor de documente, care şi-a adus contribuția şi la colecția Hurmuzaki, a fost Dimitrie A. Sturdza (1833-1914), cunoscutul om politic, organizator al Academiei Române (la a cărei dotare cu cărți, manuscrise, documente, monede a contribuit substanțial) şi, de asemenea, istoric, mai ales numismat (a publicat în 1878 *Numismatica română*). El a condus, mai întâi împreună cu D. C. Sturdza şi. Cu episcopul Ghenadie Petrescu, apoi cu C. Colescu-Vartic şi cu I. Skupiewski, colecția *Acte şi documente relative la istoria renaşterii României*, în 10 volume, apărute între 1889 şi 1909. Este adunat aici un material deosebit de bogat privind perioada Unirii Principatelor, indispensabil şi astăzi cercetătorului acestei epoci. Muncitor neobosit, Sturdza a inițiat şi publicarea unei alte colecții, *Anul 1848 în Principatele Române*, apărută în 6 volume, între 1902-1910; editarea acestor documente, sursă inepuizabilă pentru studierea revoluției române de la 1848, a fost îngrijită de colaboratorul lui Sturdza, Septimiu Albini.

În ultimele decenii ale secolului XIX se înregistrează deci, în istoriografia noastră, progrese pe mai multe planuri. Preocuparea sporită pentru marile probleme ale evoluției omenirii, pentru filosofia istoriei, se îmbină cu un intens efort pentru punerea în valoare a surselor documentare, prin publicarea şi interpretarea lor critică. Încă predominant politică în viziunea unora, dar tinzând tot mai mult spre o cercetare aprofundată a civilizației materiale şi spirituale în concepția spiritelor mai avansate, istoria, în timp ce îşi ascute instrumentele de lucru, îşi lărgeşte şi înțelesul.

---

[29] Pentru Hurmuzaki, adunarea izvoarelor nu a fost un scop în sine. El a încercat ca pe baza lor să scrie o vastă istorie a românilor. Activitatea politică (a fost între 1864-1874 căpitan al Bucovinei) şi moartea timpurie l-au împiedicat să-şi definitiveze opera. Părțile redactate au fost publicate după moartea sa, în limba germană, sub titlul Fragmente zur Geschichte der Rumänen (5 volume, apărute în 1878, 1881, 1884, 1886). În traducere românească apar doar primele 3, în 1879 şi 1900. Neterminată, realizată într-un spirit romantic, este inferioară colecției de documente. Primul volum se referă la secolele XII-XV, al doilea – cel mai valoros – este un istoric al bisericii române din Transilvania. Volumele III, IV şi V tratează istoria politică a țărilor române de la 1600 la 1782, fiind oarecum un comentariu al documentelor adunate de Hurmuzaki.

2. BOGDAN PETRICEICU HAŞDEU

Influențat de pozitivism, dar romantic prin temperament, Bogdan Petriceicu Haşdeu este o personalitate de excepție, şi nu numai în cadrul culturii româneşti. S-a născut în 1838 în Basarabia, la Cristineşti, lângă Hotin, într-o familie boierească ale cărei origini nu sunt prea clare. De pe la sfârşitul secolului XVII strămoşii săi sunt pribegi în Polonia, iar Tadeu Haşdeu (1769-1835), bunicul istoricului, este chiar poet de limbă polonă. Fiul acestuia, Alexandru Haşdeu (1811-1872), membru de onoare al Societății Academice Române, a avut o cultură enciclopedică, publicând în diferite reviste ruseşti articole din cele mai diverse domenii: istorie, folclor, ştiințe naturale etc. Fiul său, B. P. Haşdeu îi va moşteni setea de cunoaştere, interesul pentru întreaga gamă a cunoştințelor omeneşti.

B. P. Haşdeu a învățat mai întâi la liceul din Chişinău, dovedind o precocitate deosebită, mai ales în studierea limbilor străine şi cercetarea izvoarelor istorice. În 1852 se înscrie la Universitatea din Harkov, unde urmează dreptul – fără să-l termine –, dar se interesează şi de alte discipline: filologie, slavistică. Mai târziu avea să scrie, cu dreptate, că s-a format „independent de şcoală şi de orice magistru". În 1854 este iunker în armata țaristă şi îl întâlnim, pentru scurt timp, pe front, în timpul războiului Crimeii.

Părăseşte Rusia, stabilindu-se în Moldova, în februarie 1857. Chiar pe meleaguri străine, familia Haşdeu se remarcase întotdeauna printr-un profund patriotism românesc. În 1858 este pentru scurt timp judecător la Cahul, iar în noiembrie al aceluiaşi an editează ziarul unionist „România" (1858-1859), deşi foarte tânăr, aducându-şi din plin contribuția la campania pentru unirea Moldovei şi Țării Româneşti într-un singur stat. Publică apoi revistele amintite: „Foaia de istorie română" (1859), în care adună mai ales documente istorice şi „Foița de istorie şi literatură" (1860). În cea de a doua publică în 1860 un important studiu, intitulat. *Pierit-au dacii?* Împotriva curentului latinist, pe atunci foarte puternic în istoriografia noastră, tânărul Haşdeu îndrăzneşte să afirme, folosind autori contemporani evenimentelor: Pausanias, Appian, Dio Cassius, că dacii nu au fost exterminați, iar rolul lor în formarea poporului român este însemnat. În ce priveşte cunoscutele texte din Eutropiu pe a căror interpretare îşi construiseră întregul eşafodaj reprezentanții Şcolii Arde lene, Haşdeu arată că lectura acestora a fost greşită. Nu poate fi vorba de stârpirea dacilor (ci de „împuținarea bărbaților"), nici de colonizarea unor romani puri (ci aduşi din tot imperiul). Dar, oricum l-am interpreta – arată cu dreptate Haşdeu – Eutropiu este o sursă târzie şi nu pe el trebuie să ne bazăm în primul rând. Studiul lui Haşdeu este un model de folosire critică a izvoarelor; el are meritul de a fi deschis calea unor interpretări realiste în problema etnogenezei româneşti. Însuşi Haşdeu, după cum vom vedea, avea să fie în permanență preocupat de această problemă, în special de persistența elementului dacic.

În 1860-1861, Haşdeu este profesor de istorie, statistică şi geografie la Şcoala reală din Iaşi, iar în 1862 la Colegiul Național. În 1861 efectuează o călătorie de studii în Polonia, cercetând în arhivele din Cracovia şi Lwow. În 1862 editează revista „Din Moldova" – în care publică, printre altele, articole istorice şi documente –, schimbându-i numele în 1863 în „Lumina". Se remarcă aici un studiu despre *Deșțărarea lui Petru Vodă Rareş (1538-1541)*. Cariera sa la Iaşi se sfârşeşte însă brusc în urma unui proces de presă ce îi este intentat în 1863, datorită publicării nuvelei *Duduca Mamuca*, considerată imorală. Deşi achitat, Haşdeu îşi pierde postul din învățământ. În acelaşi an

se stabileşte la Bucureşti, devenind membru al Comisiei pentru documentele mânăstirilor pământene.

Se remarcă de la bun început ca editor de reviste, unele umoristice – „Aghiuţă" (1863-1864), „Satirul" (1866) –, altele culturale – „Traian" (1869-1870), „Columna lui Traian" (1870-1877, 1882-1883), ultima ilustrându-se printr-o deosebită ţinută intelectuală. Se manifestă ca un democrat, continuator al generaţiei de la 1848, susţinător al ideii naţionale, pronunţându-se împotriva cosmopolitismului şi, după 1866, contra domnitorului străin (mai târziu însă va înceta opoziţia). De remarcat şi colaborarea sa la ziarul liberalilor radicali „Românul", unde publică în 1867 semnificativul articol *Părţile României*, în care arată că nu există Moldova, Transilvania, Muntenia, ci „o singură Românie". În 1867 este ales şi deputat, dar activitatea sa politică va fi de scurtă durată.

În 1864, din însărcinarea Ministerului Instrucţiunii Publice, Haşdeu începe să editeze *Arhiva istorică a României*, o colecţie de documente în care îşi propunea „a reproduce cu timpul, treptat, unul câte unul, toate documentele inedite sau publicate, pământene sau străine, privitoare la istoria română, de la epoca cea mai veche şi până la anul 1800 inclusiv". Planul era grandios – aşa cum vor fi toate proiectele lui Haşdeu – şi imposibil de realizat, în întregime, de o singură persoană. Nu au apărut până la urmă decât patru volume, între 1864-1867, conţinând izvoare interne şi externe în medio-bulgară, sârbă, polonă, latină etc. Colecţia este alcătuită în mod remarcabil, documentele fiind editate critic, în original şi traducere, însoţite de note şi studii. N. Iorga o caracteriza drept „o minune de artă... unică la noi până atunci". Haşdeu are, mai ales, meritul deosebit de a fi iniţiat publicarea izvoarelor slave, interne şi externe, fără utilizarea cărora nu putea fi cunoscută şi scrisă istoria noastră medievală. El este de fapt primul nostru istoric care cunoaşte temeinic limbile slave[30]. Format în mediul polonez şi rusesc, vorbea perfect aceste două limbi, care i-au uşurat apoi studierea celorlalte limbi slave. Cunoştea apoi, pe lângă latină şi greacă, totalitatea limbilor neolatine, o bună parte a celor germanice şi multe altele. Poliglot desăvârşit, cum probabil nu a mai fost nimeni în cultura noastră (s-a afirmat că ar fi ştiut 26 de limbi), Haşdeu are meritul de a fi folosit întinsele sale cunoştinţe lingvistice în studiul istoriei, lărgind într-un chip nebănuit până la el atât aria de informare, cât şi interpretarea unor probleme istorice.

În 1865, Haşdeu publică opera care îl va consacra, *Ioan Vodă cel Cumplit (1572-1574)*. Aceasta, departe de a fi cea mai bună lucrare a sa, a fost însă şi rămâne cea mai accesibilă pentru publicul larg, având în plus o profundă semnificaţie patriotică. Modelul imitat cu bună ştiinţă de autor este *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* de Nicolae Bălcescu. Tratarea romantică a subiectului, stilul avântat, ideile democratice, tendinţa de modernizare (mult mai supărătoare la Haşdeu) sunt aspecte comune ambelor lucrări. Documentarea lui Haşdeu este remarcabilă; el utilizează multe izvoare necunoscute până la el, mai ales poloneze, dar şi româneşti, ruseşti. Alegerea personajului reprezintă în fond o opţiune politică. Partizan al lui Cuza şi susţinător al reformelor din timpul său, autorul s-a oprit asupra figurii unui domn popular, adversar al marii boierimi şi luptător pentru independenţa ţării. Din păcate, Ioan Vodă, în care Haşdeu vede „un mare administrator, un mare politic, un mare general" este prezentat mai curând ca un om politic din secolul XIX, decât din veacul XVI. În viziunea istoricului, el devine luptător pentru justiţie socială şi democraţie, care, este drept, „nu împroprietări pe ţărani", „căci

[30] Episcopul Melchisedec (1822-1892) cunoştea de asemenea limbile slave, dar lucrările sale (*Cronica Huşilor*, 1869; *Cronica Romanului*, 1875) sunt lipsite de spirit critic.

se ferea de o criză” socială şi economică. O asemenea modernizare a istoriei – oricare ar fi justificarea politică şi patriotică – depăşeşte limitele admisibile. Exagerările sunt peste tot prezente, şi aflăm astfel că pe Ioan Vodă „numai cea mai neagră trădare îl putu opri de a nu da o altă faţă Europei, fundând pe Peninsula Balcanică un nou imperiu latin”. Romantismul excesiv reprezintă partea slabă a acestei lucrări, care este totuşi salvată prin buna documentare, multe pagini frumoase şi sentimentul patriotic ce o străbate. Numeroase ediţii, studierea ei în şcoli, dovedesc marea popularitate, existentă şi astăzi, a monografiei lui Haşdeu. În lucrările ulterioare el va renunţa însă la acest mod – narativ şi tradiţional – de a scrie istoria.

În 1868, Haşdeu publică – de asemenea cu anumite tendinţe politice – lucrarea *Istoria toleranţei religioase în România*, în care, bazat pe o bună documentaţie, dovedeşte că în istoria noastră nu au existat persecuţii religioase (românii nu sunt bigoţi, remarcă el, fiind chiar singurul popor care nu a dat niciun sfânt). Întâlnim în această lucrare date interesante despre istoricul diferitelor religii în România.

În 1873 apare primul volum din *Istoria critică a românilor*, principala lucrare istorică a lui Haşdeu. Şi această operă o concepuse la scară monumentală. Trebuia să cuprindă 7 cărţi, intitulate: I Pământul şi poporul, II Tronul şi nobilimea, III Arma, IV Crucea, V Economia şi dreptul, VI Limba şi literatura, VII Concluziunea. Ce a scris din toate acestea, se referă numai la Ţara Românească şi reprezintă doar o parte a primei cărţi. Primul volum se intitulează *Pământul Ţării Româneşti*; din al doilea – intitulat *Reacţiunea omului contra naturii. Originile urbane. Sinteza* – a apărut o singură fascicolă, în 1875, apoi autorul a renunţat să continue.

Este greu să rezumi o carte uluitoare cum este *Istoria critică a românilor*, poate cea mai originală operă istorică scrisă de un român. Haşdeu mărturiseşte însuşi că îşi înţelesese misiunea „pe o scară colosală”, vrând să facă, până la un punct, „o istorie generală a românităţii”. După prezentarea naturii şi reacţiei omului contra naturii, urma să expună istoria etnografică, socială, militară, economică, juridică, literară şi artistică. Deşi în centrul prezentării sale se află secolul XIV – epoca întemeierii ţărilor române – Haşdeu se referă în realitate la întreaga noastră istorie până atunci. Nu o istorie a faptelor, ci o istorie a civilizaţiei, axată pe marile probleme ale formării poporului român, continuităţii sale şi întemeierii principatelor româneşti, avea să fie *Istoria critică*. Dificultatea principală rămânea insuficienţa izvoarelor, sau chiar inexistenţa lor pentru anumite perioade. Recurgând nu numai la ceea ce se înţelege în mod strict prin document istoric, dar şi la alte ştiinţe – de la antropologie la lingvistică – Haşdeu încearcă, într-un efort titanic, să arunce lumină asupra unor epoci pe deplin întunecate. Trebuie să subliniem faptul că izvoarele arheologice, care ne servesc astăzi în primul rând pentru cunoaşterea trecutului îndepărtat, nu erau atunci cunoscute.

Haşdeu foloseşte, desigur, atunci când acestea există, o cantitate impresionantă de izvoare româneşti şi străine. După cum reiese din introducere, are criterii ferme în întrebuinţarea lor. El consideră că istoricul trebuie să se bazeze doar pe surse contemporane evenimentelor; chiar şi aşa, dacă are la dispoziţie un singur izvor, acesta nu este suficient, la stabilirea adevărului trebuind să concure şi altele. O mărturie mai nouă capătă valoare doar în cazul când autorul ei a fost apropiat în timp şi loc de evenimentul descris, sau a folosit un izvor contemporan. Izvoarele trebuie studiate în text şi context, cunoscându-se bine limba originalului. Haşdeu se pronunţă împotriva exagerărilor de orice natură în interpretarea faptelor istorice. În sfârşit – şi aici apare o idee nouă în istoriografia noastră, preluată din concepţia pozitivistă –, el consideră că

istoria trebuie să se sprijine şi pe alte discipline, în primul rând pe ştiinţele naturii (Haşdeu face multe referiri la Cuvier, Darwin, Lubbock etc.). Principiile amintite sunt, desigur, foarte juste, dar Haşdeu nu le respectă întotdeauna. Pricina trebuie căutată atât în temperamentul său excesiv, cât şi în lipsa, uneori totală, a izvoarelor. Pentru uriaşa reconstrucţie a vechii civilizaţii româneşti, materialul ce îi stătea la dispoziţie era destul de firav. Haşdeu încearcă să suplinească lipsurile, recurgând la cele mai îndrăzneţe – şi desigur riscate – deducţii. La fel ca mai înainte Cuvier, care pornind de la un dinte fosil reconstituia întregul animal, Haşdeu, dintr-un element mărunt, încearcă să construiască o epocă. Apelează mai ales la lingvistică, originea şi evoluţia cuvintelor reflectând, în concepţia sa, istoria omenirii. Ideea este preţioasă şi în bună parte justă, dar aplicarea lingvisticii la studiul istoriei trebuie realizată cu prudenţă. Dorind să nu lase nelămurită nicio problemă, Haşdeu uită însă de prudenţa elementară cu care fiecare istoric trebuie să se înarmeze în interpretarea mărturiilor trecutului.

În *Istoria critică a românilor*, autorul cercetează mai întâi cadrul teritorial al Ţării Româneşti în secolul XIV, atribuindu-i o întindere mai mare decât a avut în realitate (inclusiv sudul Moldovei, până la Bacău). În continuare se referă la diferitele nume sub care a fost cunoscută ţara. Termenul „Ungrovlahia" este explicat prin stăpânirea sudului Transilvaniei şi Banatului de Severin. Urmează apoi – în cea mai mare parte a primului volum – prezentarea condiţiilor naturale şi acţiunii acestora asupra societăţii omeneşti; al doilea aspect, „reacţiunea omului contra naturii", este doar schiţat la începutul volumului II, neterminat. Din noianul de elemente istorice, geografice, economice, lingvistice, antropologice etc., se desprind câteva idei esenţiale privind istoria noastră până în veacul XIV. Mai întâi, continuitatea daco-romană, în sprijinul căreia Haşdeu aduce probe noi; el consideră că poporul român s-a format în zona de sud-vest a ţării, în special în Oltenia, precum şi în Banat şi sudul Transilvaniei. În Oltenia ar fi stăpânit din vechime neamul Basarabilor – a căror emblemă, consideră el, în urma unor complicate deducţii – ar fi fost „capul negru"; de aici numele şi legenda lui Negru Vodă, ca şi denumirea de „negrii" dată românilor de la Dunăre (ca şi Mării Negre!). Continuitatea este văzută deci inclusiv sub aspect dinastie. Respingând pe bună dreptate legenda lui Negru Vodă, Haşdeu arată că întemeierea statului a fost o operă de durată, rezultat al acţiunii mai multor cârmuitori, culminând cu Basarab. El este cel care aduce pentru prima dată în discuţie numele lui Tihomir şi al unui ban Basarab, consemnat de izvoare orientale în timpul invaziei mongole din 1241. Haşdeu merge mai departe, încercând să demonstreze că şi Muşatinii din Moldova sunt tot Basarabi. Cu deosebită subtilitate analizează de-a lungul întregii lucrări raporturile dintre om şi natură, unele aspecte ale vechii economii şi civilizaţii de pe teritoriul nostru. Lectura cărţii este fascinantă, chiar dacă cititorul avizat înţelege că multe teorii nu sunt suficient fundamentate, iar unele concluzii de-a dreptul fanteziste. Alteori însă, Haşdeu are dreptate sau poate să aibă (căci unele probleme tratate de el nu sunt pe deplin limpezite nici astăzi); s-au pripit poate istoricii de mai târziu care au ignorat în bloc sugestiile sale. O reinterpretare a operei istorice a lui Haşdeu în lumina cercetărilor mai noi ar merita să fie întreprinsă.

Istoria critică a românilor – comparată desigur şi cu alte lucrări – ne îndreaptă şi spre înţelegerea concepţiei istorice a autorului ei. După ce în tinereţe fusese puternic influenţat de romantism (exemplul cel mai clar este Ioan Vodă cel Cumplit), ajuns la maturitate, Haşdeu se apropie simţitor de pozitivism, fără a accepta însă în totalitatea lor ideile curentului. Volumul II al lucrării analizate este de altfel dedicat lui Herbert Spencer (1820-1903), reprezentant de seamă al pozitivismului, unul din continuatorii lui

Auguste Comte. Ca şi pozitiviştii, Haşdeu susține metoda experimentală, singura care poate duce la cunoaşterea realității. În istorie, ea se bazează atât pe izvoare, cât şi pe folosirea ştiințelor naturii, filologiei şi economiei politice. Pentru prima oară un istoric român aprecia importanța cercetărilor interdisciplinare. Un factor motor al istoriei – în concepția lui Haşdeu – îl constituie natura înconjurătoare, pământul şi clima (Buckle insistase mult asupra acestei interpretări). Factorii materiali nu pot fi însă luați în considerare în afara „ginții”, înzestrată cu anumite trăsături, cu o anumită spiritualitate. Relația om-natură este deci reciprocă; materia şi spiritul se condiționează reciproc. Există însă şi o Providență – crede Haşdeu – care guvernează mersul omenirii. Aplicând la societate teoriile lui Darwin şi Wallace, el consideră că evoluția acesteia se explică prin selecția naturală, la care adaugă însă şi ideea unei „selecții providențiale”. Haşdeu crede într-o selecție providențială a ginților, care explică progresul (idee sugerată de Renan). Aceasta nu înlătură însă *liberul arbitru*, oferind o posibilitate, o cale de urmat, dar neobligând. Nu există deci o civilizație fatală, în ultimă instanță omul acceptând sau nu să meargă pe un anumit drum. În concluzie, după opinia lui Haşdeu (expusă în „Columna lui Traian”, din 1 iunie 1873), „un pozitivism bazat pe istorie trebuie să fie materialist, spiritualist şi deist totodată”. Aceste cuvinte sintetizează întreaga sa concepție, care încearcă stabilirea unui echilibru între factorii materiali obiectivi, liberul arbitru al omului sau popoarelor şi intervenția divinității. Este un pozitivism sui generis; pentru Haşdeu, comparându-l cu majoritatea pozitiviştilor, legile naturale care guvernează societatea sunt mai puțin tiranice, omul mai liber, putând până la un punct să-şi impună voința, iar divinitatea prezentă. Contradicția nu este însă de neîmpăcat şi, până la urmă, Haşdeu poate fi integrat în curentul pozitivist, de care îl apropie în primul rând integrarea societății în natură, conceperea istoriei ca ştiință, guvernată de anumite legi. Pentru el, ca pentru toți istoricii pozitivişti, evoluția societății nu se petrece la întâmplare; istoria nu este o colecție de fapte izolate, fortuite, ci o evoluție legică, necesară. Deismul său contravine mai mult aparent pozitivismului, deoarece atât Comte, cât mai ales Spencer, subliniaseră imposibilitatea cunoaşterii esenței lucrurilor; dincolo de filozofie ar exista deci, potrivit gândirii lor, o zonă imposibil de cunoscut, marcând hotarul dintre ştiință şi religie; o explicare providențialistă, până la un anumit punct, nu contravenea deci doctrinei. Haşdeu, pe lângă limitele evidente ale concepției sale, are meritul de a fi înțeles mai puțin mecanicist decât unii pozitivişti evoluția societății; el a intuit faptul că legile sociale, deşi obiective, acționează totuşi prin intermediul oamenilor, care le pot cunoaşte şi folosi. În concepția sa, omul dispune deci de o anumită libertate, nefiind o simplă rotiță a uriaşului mecanism al naturii.

Istoria critică a românilor marchează apogeul activității lui Haşdeu ca istoric. În anii următori, el se îndreaptă însă mai ales spre lingvistică, este drept, în bună măsură din dorința de a limpezi trecutul istoric. În lipsa unor izvoare de altă natură, el continuă să creadă cu tărie că perioadele întunecoase din istoria noastră pot fi limpezite prin studierea evoluției limbii. În 1874 Haşdeu este numit profesor de filologie comparată la Universitatea din Bucureşti (suspendat în 1875 de ministrul Titu Maiorescu, reia cursul în 1876). În 1876 devine director al Arhivelor Statului, iar în 1877 membru al Academiei Române. Prima sa lucrare importantă din domeniul lingvisticii este colecția comentată de vechi texte româneşti, intitulată *Cuvente den bătrâni* (3 volume, Bucureşti, 1878-1881). Fireşte, materialele cuprinse aici prezintă interes şi pentru istoria noastră medievală.

Problemele care îl frământă în continuare pe Haşdeu sunt etnogeneza românilor

(mai ales factorul dacic), continuitatea şi originile statale, precum şi evoluția vechii economii româneşti. În domeniul istoriei economiei el este un pionier, atât prin subiectul cercetat, cât şi prin metoda – fireşte, lingvistică – aplicată. Astfel, într-un studiu din 1874, intitulat *Originile agriculturii la români*, pe baza analizei terminologiei folosite în această ramură (de proveniență în mare parte slavă), ajunge la concluzia că, după retragerea aureliană, daco-romanii, refugiați în munți, nu au mai practicat agricultura. Născută abia după anul 700, agricultura a rămas la noi „în faşă” până spre 1400 şi chiar mai târziu. Dacă lucrurile ar sta altfel, crede Haşdeu, nu s-ar putea explica pierderea terminologiei dace şi latine şi înlocuirea ei cu cuvinte slave. Exagerarea este evidentă. Chiar dacă, de-a lungul evului mediu, potrivit unei opinii care de altfel nu e general împărtăşită, creşterea vitelor şi nu agricultura s-a aflat la noi pe primul plan, cum s-ar putea crede că românii au părăsit complet o îndeletnicire vitală? Primejdia acestei metode, desigur tentantă şi uneori demnă de folosit, a fost plastic rezumată de N. Iorga; el arată că potrivit unei asemenea interpretări, găina ar trebui să provină de la romani, iar cocoşul de la slavi.

Haşdeu şi-a propus însă să studieze întreaga noastră economie veche în acest spirit, publicând, tot în 1874, *Originile viticulturii la români* şi *Originile păstoriei la români*. Spre deosebire de agricultură, el constată o deplină continuitate a acestor ramuri, încă din vremea dacilor. Dovada este găsită în originea latină şi dacă a terminologiei. Desigur, concluziile sunt de data aceasta mai apropiate de adevăr. Meritul studiilor amintite constă şi în stabilirea unor etimologii, mai ales în încercarea de a identifica elemente dacice în limba română. Haşdeu crede în originea dacă a unor cuvinte ca: cioban, baci, stână, urdă, brânză. Deşi unele etimologii sunt discutabile, sau chiar considerate greşite (de exemplu: cioban; dar putem fi siguri întotdeauna că Haşdeu este cel care a greşit?) nu îi poate fi negat autorului meritul deosebit de a fi cercetat, primul, în chip sistematic, „substratul” dacic al limbii române. După Haşdeu nu s-a mai putut nega ponderea însemnată a factorului dacic în etnogeneza românească. De-a lungul întregii sale activități a colecționat cu adevărată pasiune cuvintele presupuse de el a fi dace. Cicerone Poghirc (în lucrarea *B. P. Haşdeu, lingvist şi filolog*, Bucureşti, 1968) a alcătuit o listă a acestor cuvinte, în număr de 84, cărora li se adaugă şi 15 toponime. Dacii apăreau astfel ca un element mai important decât se credea, nu numai în formarea poporului, dar şi a limbii române. Este drept, lingviştii de mai târziu au acceptat puține dintre etimologiile propuse de Haşdeu (I. I. Russu în *Limba traco-dacilor*, ed. II, Bucureşti, 1967, admite doar 18 dintre ele, pronunțându-se în schimb în favoarea altora). Lucrurile nu sunt pe deplin clarificate; oricum, meritul lui Haşdeu în stabilirea rolului factorului dacic este evident.

În 1878, Haşdeu publică o monografie nu prea întinsă (63 pagini), intitulată *Originile Craiovei (1230-1400)*. Printr-un şir de deducții, în a căror analiză nu mai intrăm, el ajunge la concluzia că oraşul ar fi fost întemeiat pe la 1230 de un principe cuman, Ioan; este un prilej pentru a se referi la rolul cumanilor în istoria noastră, semnalându-le prezența în Oltenia. De asemenea, prezintă acțiunile ungurilor la Severin, ale saşilor în nord, precum şi existența Basarabilor la 1241. Tot lângă Craiova, credea el, trebuie plasată şi bătălia de la Rovine din 1394. Dincolo de diferitele ipoteze propuse, este de remarcat interesul constant al lui Haşdeu pentru istoria Olteniei, considerată de el o zonă vitală a întregii istorii româneşti.

Ultima operă remarcabilă a lui Haşdeu – şi încununare a întregii sale activități – este *Etymologicum Magnum Romaniae*, dicționar al limbii române, alcătuit din însărcinarea

Academiei, după, eşecul ciudatei lucrări a lui Laurian şi Massim. Şi de data aceasta, Haşdeu şi-a conceput lucrarea potrivit unui plan de o vastitate nemaiîntâlnită. Fiecare cuvânt urma să fie analizat sub toate aspectele, cu numeroase exemplificări, în cadrul unui adevărat studiu. Un singur om – care nu mai era nici tânăr – nu ar fi reuşit să ducă la bun sfârşit această operă. De la început dicționarul era deci condamnat să rămână neterminat. Lipsa aceasta de realism, încercarea de a realiza imposibilul, a avut însă şi o parte bună: cele trei volume publicate reprezintă într-adevăr o realizare excepțională, unică, un impresionant monument – neterminat, dar nu mai puțin prețios – al limbii române. Primul volum a apărut în 1886, al doilea, în 1887, al treilea în 1893, mergând până la cuvântul „bărbat". Schimbător ca întotdeauna, dar în plus afectat de moartea fiicei sale Iulia în 1888, considerându-se în plus nesusținut suficient de Academie, Haşdeu a încetat din păcate, după 1893, lucrul la dicționar. În bună măsură *Etymologicum Magnum* prezintă interes şi pentru istorici. În concepția lui Haşdeu, lingvistica şi istoria sunt strâns îngemănate. Unele articole (de pildă amplul studiu despre Basarabi) au un conținut precumpănitor istoric. Ampla demonstrație privind originea Basarabilor a fost apoi reluată şi publicată separat în 1896, sub titlul *Basarabii. Cine? De unde? De când?* Istoria lor, în varianta lui Haşdeu, constituie tot ce poate fi mai uimitor. Basarabii nu sunt o familie ci o castă; originea acestei caste este dacică. Ea a dat pe regii daci, ca şi cinci împărați romani, printre care Filip Arabul şi Liciniu. După retragerea stăpânirii romane, ei au continuat să stea în fruntea populației autohtone, cârmuind mai ales în Oltenia. Asemenea concluzii sunt, fireşte, de nesusținut şi, totuşi, cititorul nu poate privi fără respect titanica sforțare a lui Haşdeu, încercarea de a lămuri istoria unui mileniu, cu ajutorul câtorva premise fragile. În demonstrații de acest gen, subtilitatea sa nu cunoaşte limite şi, fără a-l crede, îi admirăm spiritul viu şi curiozitatea fără margini.

Dacă uneori fantezia acoperă adevărul, în alte studii soliditatea demonstrațiilor este remarcabilă. Astfel, în introducerea la volumul III din *Etymologicum*, intitulată *Strat şi substrat. Genealogia popoarelor balcanice*. Aici, Haşdeu reia teoria „substratului", care îl preocupa de mult timp, căutând să stabilească elementele succesive care, suprapunându-se, au constituit popoarele – aparent foarte diverse – ale Peninsulei Balcanice. El arată că există elemente comune la toate aceste popoare: o populație inițială, puțin cunoscută, denumită „pelasgi", apoi tracii, suprapuşi peste aceasta; peste traci s-au aşezat romanii, apoi slavii. Popoarele actuale s-au format prin suprapunerea acestor straturi succesive, desigur în proporții diferite. Înrudirea lor, ascunsă de diferențele lingvistice, apare evidentă. Rolul însemnat al „substratului" justifică, încă odată, în ce priveşte poporul român, importanța acordată factorului dacic.

O altă idee prețioasă şi originală susținută de B. P. Haşdeu este teoria valorii de circulație a cuvintelor. Aspectul unei limbi nu este dat de numărul cuvintelor, de o origină sau alta, consemnate în dicționar, ci de circulația acestora.. Sunt cuvinte pe care le folosim de zeci de ori zilnic şi altele aproape uitate. Valoarea, frecvența lor este deci profund diferită. Haşdeu îl combate pe lingvistul Cihac, potrivit părerii căruia, elementul latin al limbii române ar reprezenta doar 1/5 din totalitatea cuvintelor, cel turc de asemenea 1/5, iar cel slav 2/5. Lăsând la o parte calculul lui Cihac, care nu este corect, criticabilă se dovedeşte – arată Haşdeu – chiar ideea de la care acesta porneşte: „Negreşit, slavismele la români, şi chiar turcismele, nu sunt puține; în circulațiune însă, adică în activitatea cea vitală a graiului românesc, în mişcarea cea organică, ele se pierd aproape cu desăvârşire față cu latinisme... Un calcul serios în lingvistică, ca şi-n

economia politică, are în vedere nu unitatea brută, ci valoarea de circulaţiune”[31]. Din acest punct de vedere latinitatea limbii române este evidentă.

În 1896 Haşdeu publică studiul *Românii bănăţeni din punct de vedere al conservatorismului dialectal şi teritorial*. Aduce aici interesante argumente lingvistice în sprijinul continuităţii populaţiei româneşti în Banat. Ultima sa lucrare importantă este volumul IV din *Etymologicum Magnum Romaniae*, apărut în 1898. De fapt încadrarea acestuia în dicţionar nu avea niciun rost; Haşdeu a procedat astfel vrând poate să creeze iluzia că publicarea „etimologicului” continuă. Lucrarea este însă o monografie istorică, intitulându-se *Negru Vodă. Un secol şi jumătate din începuturile statului Ţării Româneşti*. Apăruseră între timp lucrări noi (printre ele, operele lui A. D. Xenopol şi D. Onciul), iar Haşdeu mai meditase asupra acestei perioade şi dorea să-şi spună ultimul cuvânt. În linii mari, ideile nu diferă esenţial de ceea ce scrisese în *Istoria critică* şi *Originile Craiovei*. Subliniază din nou vechimea Basarabilor în Oltenia, de unde, pe la mijlocul secolului XIII au început să-şi extindă stăpânirea în Muntenia. Negru Vodă nu a existat ca atare, fiind un personaj combinat (aici vede mai just decât Xenopol, care dădea crezare legendei). Pe bază de documente, dar – din pricina insuficienţei acestora –, mai ales folosind lingvistica, folclorul (românesc, sârbesc) şi, mai presus de toate, bazându-se pe un întreg şir de deducţii destul de şubrede, Haşdeu încearcă să reconstituie amănunţit istoria românilor în secolele XIII-XIV. Pe lângă idei generale juste, erorile şi ipotezele fanteziste abundă. Desigur, multe presupuneri sunt imposibil de verificat, odată ce lipseşte baza documentară; unele vor putea fi, eventual, controlate în viitor, în urma unor noi cercetări. Oricum, această monografie ilustrează înclinarea tot mai accentuată a autorului spre elementul fantezist, incontrolabil, în contradicţie flagrantă cu programul său pozitivist din tinereţe. De fapt, spre sfârşitul vieţii Haşdeu se îndepărtează treptat de ştiinţă, căutându-şi refugiul în cercetări metafizice, în spiritism.

La 1899 se retrage, după un directorat de aproape un sfert de secol, de la conducerea Arhivelor Statului. În 1900 părăseşte şi Universitatea. Moare, izolat de lume şi aproape uitat, în 1907, la Câmpina, unde îşi construise o clădire de proporţii modeste, dar în formă şi cu pretenţii de castel, astăzi muzeu memorial.

Opera lui Haşdeu este, desigur, contradictorie şi mai ales lucrările sale de istorie, cu excesul de fantezie ce le caracterizează adesea, mergând până la mistificări voite şi falsuri[32], impresionează adesea neplăcut pe cercetătorul modern, dornic în primul rând de precizie, sobrietate şi adevăr. Istoricii secolului nostru l-au judecat în general cu severitate. „De la Haşdeu – scria P. P. Panaitescu – nu ne-a rămas nicio idee generală asupra evoluţiei poporului nostru. Acest om, care trecea drept genial, pentru că o spunea el, a crezut că geniul constă în a descoperi prin „intuiţie” faptele pe care nu ni le dau izvoarele istorice, nu în a lega într-o sinteză faptele cunoscute... Istoria scrisă de Haşdeu este praf strălucitor aruncat în ochii admiratorilor; descoperiri senzaţionale, titluri senzaţionale, lipsă completă de spirit autocritic, stil pompos şi de prost gust”. O asemenea caracterizare păcătuieşte la rândul ei prin critică excesivă. Opera lui Haşdeu

---

[31] Interesant faptul că Haşdeu – iniţiator al studiilor slave la noi acordă o pondere relativ redusă elementului slav în formarea poporului şi limbii române. El consideră că poporul român era pe deplin format când a intrat în contact cu slavii. Cuvintele slave au pătruns în limba română nu prin contact etnic, ci pe cale politică, religioasă, culturală, timp de vreo 7 secole, până la Matei Basarab şi Vasile Lupu (*Istoria critică a românilor*, p. 278-281).

[32] Haşdeu a inventat două documente: „Diploma bârlădeană” din 1134 şi actul din 1374 al lui Jurg Koriatovici, precum şi cunoscutul portret al lui Ioan Vodă cel Cumplit.

are multe defecte, dar nimeni nu poate nega cu bună credință setea de cunoaştere mistuitoare a autorului ei care, oricare ar fi lipsurile şi erorile, înnobilează până la urmă efortul depus. Cercetători corecți sunt mulți, dar Haşdeu – care ştia şi el să cerceteze – ne învață că istoricul nu trebuie să fie un simplu compilator de fapte. Fără un dram de imaginație nicio ştiință nu ar fi posibilă. Cunoştințele sale uluitoare (mai ales în materie de limbi străine) şi talentul său combinativ ieşit din comun au stat la baza unor contribuții însemnate privind formarea poporului român – mai ales stabilirea ponderii dacilor în acest proces –, problema continuității – în sprijinul căreia aduce numeroase argumente lingvistice –, procesul de constituire a statelor feudale româneşti, în general istoria română medievală, fără a uita însemnătatea publicării unui mare număr de documente inedite. Chiar prin greşelile sale, Haşdeu i-a stimulat pe alții în tratarea unor probleme fundamentale din istoria noastră. Orientarea actuală – care se va accentua – spre cercetarea interdisciplinară, spre legarea istoriei de celelalte ştiințe, trebuie să ne apropie iarăşi de Haşdeu, un precursor, pe plan european, al acestei direcții. Rămâne ca o cercetare minuțioasă să despartă adevărul de fantezie din opera lui Haşdeu şi să pună contribuția sa la locul cuvenit în dezvoltarea istoriografiei româneşti.

Nicolae Iorga, care nu poate fi bănuit de prea multă îngăduință față de înaintaşul său, a scris la moartea acestuia câteva rânduri de dreaptă apreciere. El arată că Haşdeu „a dat culegerilor noastre de izvoare „Arhiva istorică”, cea dintâi carte a slavisticii la români; a strâns în „Cuvente den bătrâni” probe într-ales din vechea limbă – lucru ce nu se mai făcuse de alții; a grăbit dezvoltarea studiilor istorice, aruncând în circulație, mai ales pentru vremile mai vechi, prin *Istoria critică*, o uriaşă mulțime de informații nouă... În atâtea ramuri ale ştiinței istorice şi filologice, el a fost un deschizător, de cale, care ce e drept s-a mulțumit adesea să arate numai drumul".

Haşdeu nu a întemeiat o şcoală; elevii săi l-au părăsit pe rând. Metoda sa de lucru – în măsura în care putem vorbi de o metodă – era prea personală, se potrivea doar spiritului său ieşit din comun şi nu avea cum să fie mânuită de cercetători cu posibilități mai modeste. Dintre istoricii care s-au impus mai târziu, Gr. Tocilescu s-a format în preajma sa, dar apoi a mers pe un alt drum, mai realist,. Criticând fanteziile primului său maestru. Mai fidel a fost G. Ionescu-Gion (1857-1904), colaborator al lui Haşdeu la „Revista nouă” editată de acesta între 1887-1895; el a avut o activitate literară foarte variată, scriind şi multe lucrări de istorie, bine documentate, culminând cu *Istoria Bucureştilor*, apărută în 1899, operă monumentală şi erudită.

Există totuşi în epocă un spirit înrudit cu Haşdeu, desigur în măsura în care pot fi apropiate două temperamente puternice şi originale. Ca şi Haşdeu, Nicolae Densuşianu (1846-1911), ardelean de origine, stabilit la Bucureşti în 1878, avea obsesia „originilor”, a lămuririi epocilor întunecate, de început, ale istoriei româneşti. Ca şi Haşdeu, a încercat să suplinească lipsa izvoarelor, apelând la tradiții, legende, folclor. Şi la el fantezia era sprijinită pe o vastă erudiție, Densuşianu fiind un mare cercetător de arhivă. Din însărcinarea Academiei Române, a lucrat în 1878-1879 timp de 15 luni în Transilvania şi Ungaria, studiind în 12 biblioteci şi 16 arhive; documentele copiate de el cu acest prilej au alcătuit 38 volume manuscrise. Sprijinindu-se în primul rând pe materialul inedit descoperit de el, a scris remarcabila monografie *Revoluția lui Horea în Transilvania şi Ungaria, 1784-1785*, apărută în 1884; este o lucrare, scria N. Iorga, „extraordinar de bine informată şi care va rămânea”. Rămâne însă discutabilă încercarea autorului de a acorda acestei răscoale un pronunțat caracter național, politic, arătând că scopul ei ar fi fost „să întemeieze un sistem politic român”. Este, desigur,

cum am văzut şi la monografia lui Haşdeu despre Ioan Vodă, o încercare de contemporaneizare a istoriei, atribuindu-se generațiilor trecute sentimente ce aparțin epocii scriitorului[33].

N. Densuşianu s-a remarcat şi prin volumele editate în cadrul colecției Hurmuzaki, precum şi prin numeroase studii de istorie militară. O idee la care ținea foarte mult era aceea că vechea organizare politică şi socială a românilor avea un caracter specific militar; forța românilor a început să scadă atunci când organizarea lor militară s-a destrămat.

Lucrarea visată de N. Densuşianu privea însă originile poporului român. Influența Şcolii Ardelene asupra sa este puternică; şi el susține puritatea latină a românilor. Pornind de la cercetarea epocii formării poporului român el a coborât şi mai adânc în trecut, ajungând la vremurile legendare, dinainte de romani şi daci. A rezultat o operă la care a lucrat timp de un sfert de veac şi pe care n-a mai apucat s-o publice, apărând după moartea lui, în 1913, prin grija doctorului C. I. Istrati, mare admirator al său (ca şi al lui Haşdeu). Dacia preistorică – acesta este titlul – este poate cea mai ciudată lucrare din istoriografia românească. Pe baza tradițiilor şi a legendelor, de-a lungul a 1200 de pagini, autorul încearcă să reconstituie istoria unui presupus „imperiu pelasgic”, care înflorea pe la anul 6000 î.e.n.; acesta, cuprinzând Europa, ca şi bazinul Mării Mediterane, îşi avea centrul în Dacia, de unde au pornit în Italia şi strămoşii romanilor. Limba dacă şi limba latină ajung astfel să fie două dialecte ale aceleiaşi limbi, ceea ce ar explica lipsa în Dacia romană a unor inscripții geto-dace, odată ce ambele popoare vorbeau la fel! Lucrarea a fost calificată de V. Pârvan un „roman fantastic”; unii au încercat să găsească în ea sugestii interesante, dar cert este că rămâne o lucrare de fantezie, depăşind cu mult chiar limita până unde îşi îngăduia să ajungă Haşdeu.

Devenea firească şi necesară o reacție împotriva reminiscențelor romantice sau latiniste, pentru o metodă precisă şi o prezentare obiectivă a faptelor.

---

[33] Semnificativă, pentru apropierea spirituală a celor doi, este aprecierea lui Haşdeu – nu prea darnic în aprecieri – despre Revoluția lui Horea: „Iată cea dintâi şi singura până acum lucrare pe deplin serioasă asupra istoriei moderne a românilor, adică nepărtinitoare, scrisă cu spirit rece, combinând elementele sale într-un mod critic şi, mai presus de toate, lucrare întemeiată pe cunoaşterea directă a tuturor fântânilor”.

3. JUNIMEA

Reacția antiromantică în cultura noastră nu putea veni de la Haşdeu. Pozitivist prin metodă, el a rămas toată viața romantic prin temperament. Între Haşdeu şi generația de la 1848, în domeniul ştiințific, ca şi în cel politic, a existat o trainică legătură. Ruptura deschisă cu ideologia, scrierile şi acțiunea politică a generației anterioare este în primul rând opera societății „Junimea”, înființată la Iaşi în 1863; din 1867 ea a editat revista „Convorbiri literare”, unul dintre cele mai importante periodice culturale din întreaga istorie a presei româneşti.

„Junimea” a combătut atât realizările politice, cât şi cele culturale ale revoluționarilor de la 1848 şi continuatorilor acestora. Pe plan politic, conservatorismul său este evident. Procesul de înnoire a țării a mers prea repede, prea departe – consideră ideologii junimişti, în frunte cu Titu Maiorescu –, s-au adoptat formele democratice ale vieții politice occidentale (de pildă Constituția din 1866, imitată după cea belgiană), care nu corespund stadiului de dezvoltare a civilizației româneşti. Concluzia practică a acestei poziții teoretice a fost o politică conservatoare, admițând doar reforme limitate: junimiştii s-au remarcat, de asemenea, prin fidelitatea față de dinastia instaurată în 1866, după răsturnarea lui Cuza, prin aducerea la domnie a lui Carol I de Hohenzollern. Concepția politică junimistă este semnificativă pentru atitudinea multor reprezentanți ai burgheziei şi moşierimii, care considerau că reformele economice, sociale, politice, întreprinse în timpul domniei lui Cuza reprezintă maximum concesiilor posibile.

Pe plan cultural însă critica generației precedente a fost mai constructivă. „Junimea” are meritul de a se fi pronunțat împotriva exagerărilor romantice, contra naționalismului exagerat (reprezentat în istorie şi filologie de latiniştii, continuatori ai Şcolii Ardelene), pentru înlăturarea superficialității, neadevărului, şi înlocuirea goanei după o cât mai mare cantitate a producției literare cu interesul sporit pentru calitate. Acuzați în general pe nedrept de cosmopolitism, junimiştii au luptat pentru ridicarea culturii naționale la nivelul celei europene.

Principalul ideolog al curentului este Titu Maiorescu (1840-1917), una dintre cele mai însemnate personalități ale întregii culturi româneşti. Fiu al revoluționarului Ion Maiorescu, educat în şcolile austriece şi germane, impunându-şi încă de tânăr o strictă disciplină a muncii intelectuale, profesor şi rector al Universității din Iaşi în 1863, la vârsta de numai 23 de ani, Titu Maiorescu s-a remarcat repede ca promotor al unei direcții noi în viața noastră culturală. Articolul său program, publicat în 1868 în „Convorbiri literare” se intitulează *În contra direcției de astăzi în cultura română*. Viciul culturii româneşti era în vremea aceea, consideră autorul, neadevărul şi superficialitatea, urmare a imitației oarbe a formelor culturii apusene. Este cunoscuta sa idee a „formei fără fond”. Întreaga noastră cultură este analizată foarte critic şi, pentru înțelegerea tonului întregului articol, ajunge să dăm un scurt extras referitor la Şcoala Ardeleană: „În 1812, Petru Maior, pentru a nu pomeni compilarea de citate făcută de Şincai fără nicio critică, scrie istoria sa despre începutul românilor în Dacia. În tendința ce are de a dovedi că noi suntem descendenți necorupți ai romanilor, Maior susține în paragraful al patrulea că dacii au fost cu totul exterminați de romani, aşa încât nu s-a întâmplat nicio amestecare între aceste două popoare. Pentru a proba o ipoteză aşa de nefirească, istoricul nostru se întemeiază pe un pasaj îndoios din Eutrop şi pe un pasaj din Iulian, cărora le dă o interpretare imposibilă de admis cu mintea sănătoasă, şi astfel

începe demonstrarea istorică a romanităţii noastre cu o falsificare a Istoriei". Tot astfel, consideră Maiorescu, lingvistica română începe în 1825, prin Lexiconul de la Buda, cu o falsificare a etimologiei, iar gramatica română în 1840, prin *Tentamen criticum* al lui Laurian, propune „o limbă care nu s-a vorbit şi nu se va vorbi niciodată în poporul român... şi astfel gramatica română începe cu o falsificare a filologiei". Exagerările, nu numai ale celor criticaţi, dar şi ale lui Maiorescu, sunt evidente, şi nu vom insista asupra lor. Încercând să iniţieze un curent nou, este oarecum de înţeles că autorul articolului a forţat nota în interpretarea realizărilor culturii româneşti de până la el. Critica era însă binevenită. După epoca romantică, de entuziasm, de luptă, dar şi de inevitabile greşeli şi exagerări, ajunsă acum la maturitate, cultura română trebuia să se distingă printr-un plus de profunzime şi spirit critic. „Formele fără fond" create de burghezia şi intelectualitatea românească trebuiau să-şi capete conţinutul adecvat, corespunzător intereselor naţionale şi culturale[34].

Tot în 1868, T. Maiorescu publică studiul *Contra şcoalei Bărnuţiu*. După înfrângerea revoluţiei din 1848-1849, S. Bărnuţiu studiase dreptul la Viena şi Pavia, în ultima localitate susţinându-şi doctoratul în 1854; trece apoi la Iaşi unde, în 1856, când se inaugurează cursurile superioare, devine profesor de filosofie, precum şi de drept public şi constituţional. Moare în 1864 după ce, în anul precedent, întrerupsese cursurile. Operele sale – în general manuale universitare –, rămase în manuscris, au fost publicate în anii următori de studenţii şi discipolii lui. Aceştia au constituit şi o grupare politică, inspirată de ideile lui Bărnuţiu: Fracţiunea liberală şi independentă, de inspiraţie democratică, republicană, dar naţionalistă. În 1867 apare cartea lui Bărnuţiu, *Dreptul public al românilor*, operă care pornea de la ciudata idee (încă o consecinţă a şcolii latiniste) că dreptul public românesc trebuie să fie cel latin. Printre altele, autorul se pronunţă în favoarea unui sistem republican de guvernământ, împotriva prinţului străin, pentru o reformă agrară radicală. Interesant că toate aceste idei sunt deduse nu din realităţile vremii, ci din vechiul drept roman. T. Maiorescu era oricum partizanul altor idei politice. El critică însă în primul rând nu ideile în sine, ci argumentarea lor deficitară, confuziile autorului, latinismul exagerat şi fără sens. Articolul lui Maiorescu reprezintă un model de logică; el demonstrează câteva din condiţiile fundamentale ale oricărei opere ştiinţifice: expunerea clară, sistematică, obiectivă a faptelor, respectarea adevărului, explicaţii raţionale. Aceste calităţi le va cere şi operelor istorice.

Asupra istoriografiei române s-a pronunţat T. Maiorescu în studiul *Literatura română şi străinătatea*, publicat în 1882. Tonul general este, ca şi în lucrările precedente, deosebit de critic. „Ştiinţa istoriei este aproape părăsită în generaţia română de astăzi", susţine el. Profesorii universitari nu au fost la înălţime, nefăcând „toţi patru împreună

[34] Iată un pasaj semnificativ: „În aparenţă, după statistica formelor din afară, românii posed astăzi aproape întreaga civilizaţie occidentală. Avem politică şi ştiinţă, avem jurnale şi academii, avem şcoli şi literatură, avem muzee, conservatorii, avem teatru, avem chiar o constituţiune. Dar în realitate toate aceste sunt producţiuni moarte, pretenţii fără fundament, stafii fără trup, iluzii fără adevăr, şi astfel cultura claselor mai înalte ale românilor este nulă şi fără valoare şi abisul, ce ne desparte de poporul de jos, devine din zi în zi mai adânc. Singura clasă reală la noi este ţăranul român, şi realitatea lui este suferinţa, sub care suspină de fantasmagoriile claselor superioare. Căci din sudoarea lui zilnică se scot mijloacele materiale pentru susţinerea edificiului fictiv, ce-l numim cultură română, şi cu obolul cel din urmă îl silim să ne plătească pictorii şi muzicanţii noştri, academicii şi atenianii din Bucureşti, premiile literare şi ştiinţifice de pretutindenea, şi din recunoştinţă cel puţin nu-i producem nici o singură lucrare, care să-i înalţe inima şi să-l facă să uite pentru un moment mizeria de toate zilele".

aproape nimic pentru înaintarea ştiinţei ce o profesează”. Criticul se referea la Petre Cernătescu (1825-1892), profesor de istorie universală la Facultatea de istorie din Bucureşti între 1866-1892, care nu reuşise să redacteze decât câteva compilaţii şi la titularul cursului similar din Iaşi, Nicolae Ionescu (1820-1905), a cărui operă era de asemenea aproape nulă. Ceilalţi doi predau istoria românilor: Andrei Vizanti la Iaşi, tot fără vreun rezultat ştiinţific apreciabil (mai târziu, urmărit pentru delapidare va fugi din România), iar la Bucureşti Vasile Alexandrescu Urechia.

V. A. Urechia (1834-1901), profesor de istoria românilor la Universitatea din Bucureşti între 1864-1901, merită totuşi o menţiune specială. După ce publicase mai multe lucrări mărunte, el s-a remarcat, spre sfârşitul vieţii, prin două opere masive: Istoria *românilor*, în 14 volume, apărute între 1892-1901, şi *Istoria şcoalelor de la 1800-1864*, în 4 volume, publicate în 1892-1901. Prima nu este, cum s-ar părea potrivit titlului, o istorie completă a poporului român, ci doar o prezentare a perioadei 1774-1821, mai curând o înseilare de documente, fără spirit critic şi o concepţie unitară. Ridiculizat adesea, atât de Maiorescu, cât şi de Haşdeu, şi pe drept, căci era lipsit de o înţelegere superioară a istoriei, V. A. Urechia a fost totuşi un om foarte harnic, care a făcut o muncă de pionierat în două direcţii puţin abordate până la el: epoca fanarioţilor şi istoria învăţământului.

Revenind la critica lui Maiorescu, în continuare el recunoaşte că cel puţin în afara Universităţilor se realizaseră unele lucrări. Aminteşte cercetările arheologice ale lui Alexandru Odobescu („Pentru a nu vorbi de răposatul Bolliac, care nu ştia ce e ştiinţa”), precum şi „câteva notiţe numismatice” ale lui Mihail Sutzu şi Dimitrie A. Sturdza. De mare însemnătate – consideră pe bună dreptate autorul – ar fi publicarea sistematică a documentelor. Colecţiile de documente trebuie însă alcătuite potrivit unor anumite reguli, în primul rând să fie complete (cuprinzând fie totalitatea unui fond arhivistic, fie a unei probleme sau epoci). Crede astfel că *Tezaurul de monumente istorice* al lui Papiu Ilarian a fost „o întreprindere cu desăvârşire greşită în concepţie şi executare”, „plin de lucrări zadarnice”, în concluzie o operă „foarte puţin serioasă”. Iar în ce priveşte *Istoria românilor din Dacia superioară* a aceluiaşi istoric, aceasta „este o scriere tendenţioasă, poate patriotică, poate şi politică, dar istorică nu”. Arhiva istorică a lui Haşdeu este superioară, dar lipsită de sistem şi nedusă până la capăt; *Istoria critică a românilor* se prezintă „cu multe lucruri frumoase pe copertă şi multe ipoteze nedovedite în text”. În general, lucrările lui Haşdeu „au promis mult şi au ţinut puţin” (Maiorescu îl apreciază mai mult ca filolog, – deşi face şi aici rezerve –, după opinia sa *Cuvente den bătrâni* fiind „o carte de mare folos pentru ştiinţă în genere şi o adevărată podoabă a încercărilor ştiinţifice la români”). „Singura publicare istorică de o valoare netăgăduită”, consideră Maiorescu, este colecţia de documente a lui Eudoxiu Hurmuzaki, deşi aceasta este „o condiţiune pentru scrierea istoriei, dar nu este însăşi istoria”. De la un singur autor se poate aştepta ceva, acesta fiind Grigore Tocilescu, care publicase în 1880 *Dacia înainte de romani*, cu toate limitele, „un început de valoare”.

La 1908, Maiorescu a adăugat câteva pagini acestui articol, urmărind printre altele şi dezvoltarea ştiinţei istorice în intervalul scurs. „De părăsirea studiilor istorice nu ne mai putem plânge astăzi”, arată el. Despre A. D. Xenopol, a cărui *Istorie a românilor din Dacia Traiană* o apreciase într-o notă adăugată în 1893 doar ca „o dovadă cel puţin de mare stăruinţă”, aminteşte că a mai publicat monografia „fără nicio însemnătate” despre Cuza Vodă şi „se vede încurcat în formularea unei pretinse legi istorice”. Însă, „renaşterea şi întemeierea istoriografiei noastre naţionale se datoreşte profesorilor

universitari mai noi”, arată Maiorescu, citând pe N. Iorga, D. Onciul şi I. Bogdan, cărora le găseşte merite deosebite. Multe din aprecierile studiului prezentat sunt desigur exagerate, unele complet greşite (o nedreptate flagrantă este făcută lui A. D. Xenopol). Critica aceasta dură, tăind în carne vie, avea însă şi aspectul său pozitiv. O metodă de lucru cu adevărat ştiinţifică, cercetarea minuţioasă şi critică a documentelor, claritate şi obiectivitate în expunere sunt cerinţele fundamentale ale criticului. Ca şi în alte sectoare ale culturii române, critica sa a stimulat şi dezvoltarea istoriografiei; „şcoala critică” a lui D. Onciul şi I. Bogdan (promovată tot prin „Convorbiri literare”) merge pe drumul indicat de Maiorescu.

Titu Maiorescu a scris o singură lucrare de istorie, cunoscută sub titlul de *Istoria contemporană a României (1866-1900)*, publicată în această formă postum, în 1925. În realitate, sunt îmbinate aici introducerile ample la volumele colecţiei de *Discursuri parlamentare*, editate de el începând din anul 1897. Titlul de „istorie contemporană a României” nu aparţine lui Maiorescu şi este puţin pretenţios în raport cu conţinutul operei. Este vorba în esenţă de istoria politică, mai ales parlamentară, a epocii şi nu de toate aspectele ei. Spre deosebire de majoritatea istoricilor vremii, Maiorescu, citind pe Lessing, se arată convins de faptul că „cineva nu poate scrie bine decât istoria propriului său timp”, superioritatea istoriei contemporane explicându-se prin „marea siguranţă a constatării fapte lor”. „Iar în ce priveşte judecata istoriografului – continuă autorul – aceasta nu ne pare a fi mai obiectivă sau mai lipsită de controversă la cei ce se ocupă cu istoria veche”. Lucrarea este excepţională prin claritate, explicarea remarcabilă a evenimentelor politice şi analiza psihologică a personajelor. Desigur, atitudinea politică este cea junimistă, autorul însuşi jucând în această perioadă un anumit rol politic, deşi nu de prim plan (ministru al cultelor şi instrucţiunii publice în 1874-1876, 1888-1889, 1890-1891 şi de justiţie în 1900-1901; mai târziu, într-o perioadă care nu mai este cuprinsă în lucrare, va fi ministru de externe, între 1910-1912, şi prim ministru, în 1912-1913). Deşi nu sprijină modul cum a fost detronat Cuza („precedent periculos”), el apare din paginile lucrării ca susţinător al dinastiei, precum şi al alianţei cu Germania (în 1870, crede el, „evidentul interes al ţării”, era izbânda Germaniei asupra Franţei”; abdicarea lui Carol în acel moment ar fi avut urmări dezastruoase). O nouă eră politică începe, după părerea lui Maiorescu, în 1871, prin instaurarea guvernului conservator Catargiu, care ar fi consolidat viaţa de stat. Conservatorismul autorului este evident; el consideră de altfel programul revoluţiei de la 1848 „o operă de fantezie”. Prezentând în continuare desfăşurarea evenimentelor, susţine valoarea politică a convenţiei comerciale cu Austro-Ungaria din 1875, iar la 1877 arată că singura politică realistă a fost alianţa cu Rusia şi participarea la război. Descrie pe larg războiul de independenţă, multe pagini fiind deosebit de frumoase. În continuare, consideră că alianţa cu Germania devenise singura politică raţională. Urmează, cu multe amănunte şi deosebită luciditate, prezentarea politicii interne până la începutul secolului XX. Spiritul critic ascuţit îl caracterizează şi acum; subliniază marile insuficienţe ale vieţii politice de atunci, mediocritatea sau lipsa de caracter a oamenilor politici, judecaţi cu deosebită asprime. Deşi, fireşte, nu obiectivă, căci autorul reprezintă şi justifică o anumită politică, *Istoria contemporană a României*, prin inteligenţa analizei şi claritatea expunerii, rămâne o operă remarcabilă a istoriografiei noastre, putând fi utilizată cu folos şi astăzi[35].

---

[35] Titu Maiorescu a lăsat şi *Însemnări zilnice*, cuprinzând unele informaţii interesante, alături de multe amănunte mai puţin semnificative. Au fost publicate până acum 3 volume, cuprinzând anii 1855-1891. Restul, până la 1917, se află în manuscris.

Conflictul dintre Junimea şi Haşdeu a apărut încă de la primele manifestări ale „noii direcţii". Prin temperament şi metodă diferenţa era sensibilă. Unui Haşdeu înclinat spre aventura intelectuală, Junimea dorea să-i opună idealul unui istoric metodic, sobru şi prudent în aprecierea evenimentelor. Publicarea monografiei *Ioan Vodă cel Cumplit*, cu exagerările amintite, a fost urmată de o recenzie defavorabilă a lui Petre P. Carp, unul din fondatorii Junimii, viitorul om politic; ea a apărut în 1865 în „Cugetarea" şi în 1866 în „Revista Dunării" (încă nu începuse editarea „Convorbirilor literare"). P. P. Carp l-a urmărit pe Haşdeu şi pe terenul literar, fiind însă mai puţin norocos în aprecierea pe deplin negativă a dramei istorice *Răzvan şi Vidra* (printr-o recenzie din „Convorbiri literare", publicată în 1867), considerată astăzi ca o culme a dramaturgiei româneşti în secolul XIX. Dacă pe teren literar lupta era echilibrată şi chiar favorabilă junimiştilor, în schimb, pe tărâmul istoriei superioritatea lui Haşdeu, cel puţin prin vastele sale cunoştinţe, apărea evidentă. În primii ani Junimea nu îi putea opune absolut niciun istoric; putea critica modul cum înţelegea Haşdeu cercetarea şi scrierea istoriei, dar nu avea ce pune în schimb. Abia în 1872 se părea că societatea a găsit, în sfârşit, pe omul care să se consacre studiului istoriei naţionale într-un nou spirit. Tânărul spre, care se îndreptau atunci speranţele junimiste era George Panu.

Personalitate interesantă şi contradictorie, George Panu s-a născut în anul 1848 la Galaţi, a urmat liceul la Iaşi şi tot acolo facultatea de litere, între 1868-1870. Atras de timpuriu spre politică, se opune junimismului, fiind influenţat de Bărnuţiu şi partizan al „fracţiunii liberale şi independente". Simpatiile liberale nu şi le reneagă nici după 1872, an în care devine membru al Junimii, adoptând însă doar principiile estetice şi culturale ale acesteia, nu şi orientarea politică. Spre sfârşitul anului 1874 Panu, în care, după cum am văzut, junimiştii îşi puneau mari speranţe, este trimis la Paris (cu sprijinul lui Maiorescu, devenit ministru al instrucţiunii), pentru a obţine doctoratul în litere. Va abandona însă studiile literare şi istorice, preferând să-şi susţină doctoratul în drept la Universitatea din Bruxelles. Se reîntoarce în ţară în 1879, devenind partizan politic al lui C. A. Rosetti, şeful liberalilor radicali; în 1880 îndeplineşte şi funcţia de şef de cabinet la ministerul de interne, unde C. A. Rosetti era ministru. Convingerile politice vor precipita ruptura cu Junimea. Asistând la 28 martie 1881 la lectura Scrisorii a III-a de Mihai Eminescu, Panu este scandalizat de pasajul în care C. A. Rosetti („pocitura" cu „bulbucaţii ochi de broască") figura la loc de cinste în galeria politicienilor denunţaţi de poet. A cerut eliminarea pasajului dar, fireşte, atât din motive estetice cât şi politice, nu a fost luat în seamă. A părăsit atunci pentru totdeauna Junimea. În 1883, Panu este ales deputat „rosettist" iar în 1884 începe să editeze la Iaşi, apoi la Bucureşti, ziarul „Lupta", de orientare burgheza-democratică. În 1885, murind C. A. Rosetti, care în ultimii ani ai vieţii se despărţise de Partidul Naţional Liberal, Panu devine conducătorul Partidului Radical, înfiinţat de acesta. Cariera sa politică se întrerupe pentru scurt timp când, în 1887, publică articolul *Omul periculos*, un pamflet la adresa regelui; urmărit de justiţie, condamnat la doi ani închisoare, preferă să părăsească ţara. În 1888 se întoarce totuşi şi este graţiat. Ales deputat în acelaşi an, el susţine puncte de vedere avansate în dezbaterile Camerei, printre care şi votul universal. În 1895 trece însă, în chip paradoxal, în Partidul Conservator. În 1901 părăseşte şi acest partid, apropiindu-se iar de liberali. În acelaşi an începe să editeze, scriind-o singur, revista „Săptămâna". Moare în 1910, fără a-şi fi putut realiza marile ambiţii care îi explică parţial, fără a justifica, versatilitatea politică.

Desigur, principala activitate a lui G. Panu, prin excelenţă om politic şi ziarist, nu a

fost cercetarea istorică. Cu toate acestea, deşi redusă ca întindere şi nedesăvârşită, opera lui istoriografică reprezintă un capitol destul de însemnat al ştiinţei istorice româneşti. Opus şcolii lui Haşdeu, Panu este primul dintre junimişti care încearcă să elaboreze studii istorice bazate pe fapte precise şi controlabile în locul deducţiilor, uneori discutabile, ale adversarului Junimii. Dacă ar fi perseverat, putea să ajungă un istoric important. Nota sa distinctivă este spiritul critic ascuţit, semn al unei inteligenţe limpezi, chiar dacă nu adânci. Păstrând proporţiile, Panu anunţă „şcoala critică” de mai târziu, junimistă şi ea, pe D. Onciul şi I. Bogdan. Ce i-a lipsit lui Panu a fost o cultură istorică suficientă, cunoaşterea ştiinţelor auxiliare şi mai ales a limbilor străine – în primul rând cele slave –, pe care le poseda atât de bine Haşdeu.

Prima sa lucrare istorică „publicată în 1872 în „Convorbiri literare”, se intitulează *Studii asupra atârnării sau neatârnării politice a românilor în deosebite secole*. Autorul îşi propunea să cerceteze diferitele influenţe – slave, maghiare, greceşti etc. – exercitate de-a lungul veacurilor asupra poporului român. Spre deosebire de Haşdeu, acorda o pondere însemnată, chiar exagerată, factorului slav. Se opunea teoriei foarte la modă pe atunci în istoriografia noastră (susţinută de Haşdeu, apoi de Xenopol) că, în perioada migraţiilor, românii s-ar fi retras în zonele muntoase, păstrându-şi neatinsă puritatea etnică, iar mai târziu ar fi coborât la câmpie. Panu vede mai realist în această problemă, refuzând să admită asemenea deplasări ale unui popor întreg. Subiectul ales depăşea însă cu mult posibilităţile istoricului, fapt recunoscut de el însuşi. Panu citise întreaga literatură istorică românească de până la el, documentele publicate şi unele lucrări străine, în limbi occidentale. Era însă prea puţin, şi mai ales necunoaşterea limbilor popoarelor slave, a căror influenţă asupra românilor urmărea să o trateze, nu putea fi suplinită prin nimic. A renunţat el însuşi, după al cincilea articol al seriei, să mai continue.

Lucrarea amintită a fost fireşte stimulată de preocupările similare ale lui Haşdeu care începuse încă din 1871 să publice în „Columna lui Traian” părţi din *Istoria critică a românilor*. La Junimea, acestea erau citite cu atenţie şi discutate. Dacă Panu, din lipsa cunoştinţelor necesare, nu putea clădi o operă care să rivalizeze cu cea a lui Haşdeu, în schimb era mai aproape de posibilităţile sale şi mai potrivită spiritului său o critică a lucrării marelui istoric. Aşa a apărut, în 1873, al doilea său studiu, de fapt o recenzie, o discuţie pe marginea *Istoriei critice a românilor*. Panu găseşte o serie de exagerări şi interpretări forţate ale izvoarelor în opera lui Haşdeu, ceea ce este adevărat. Critică de pildă demonstraţia acestuia că Ţara Românească s-ar fi întins în secolul XIV până la Bacău, interpretarea abuzivă a termenului „Ungrovlahia”, vechimea presupusă, dar nedovedită, a dinastiei Basarabilor în Oltenia, ca şi descendenţa, la fel de ipotetică, a Muşatinilor din Basarabi. Toate aceste observaţii sunt juste şi s-ar mai fi putut găsi şi alte puncte slabe sau discutabile în *Istoria critică*. Panu nu îşi ascunde admiraţia în faţa monumentalei opere, a efortului întreprins de „un om inteligent în luptă cu lucruri imposibile”, a erudiţiei neobişnuite; cere însă o analiză mai echilibrată, renunţarea la exagerări, respectarea adevărului, indiferent de sentimentele naţionale. „Adevăratul patriotism – consideră el – stă în a cerceta şi iubi pe strămoşi cu toate fazele lor de trecere, a analiza toate epocile, a dezveli toate rănile şi nenorocirile, a ne mândri când avem dinaintea noastră fapte strălucite, a plânge când vom îndura înjosire şi cădere, dar în amândouă cazurile a cerceta lucrurile cu nepărtinire, cu iubire de adevăr”.

Recenzia lui Panu a fost urmată de o vie polemică. Haşdeu însuşi a socotit că nu este necesar să „coboare” până la nivelul adversarului, în schimb discipolul său Grigore

Tocilescu, viitorul arheolog, şi-a apărat maestrul, scriind broşura *Cum se scrie la noi istoria*, un atac ascuțit împotriva lui Panu. Acesta, răspunde tot în paginile „Convorbirilor literare”.

Cea mai cunoscută lucrare istorică de tinerețe a lui G. Panu este *Studiul istoriei la români*, apărută în mai multe numere din „Convorbiri literare”, între 1 noiembrie 1874 – 1 februarie 1875. Într-un spirit tipic maiorescian – căci mentorul Junimii impusese membrilor de rând nu numai o concepție precisă, dar şi un stil, un anumit mod de argumentare – Panu îşi propune aici să analizeze întreaga dezvoltare a istoriografiei române de la cronicari până în timpul său. Este primul studiu mai amplu de istoriografie din literatura noastră, fireşte nu obiectiv, căci autorul pleca de la teza junimistă a unei culturi româneşti deficitare, care nu îşi poate găsi drumul decât prin adoptarea „noii direcții”. Se pronunță împotriva falsificărilor şi exagerărilor de tot felul, arătând, lucru desigur just, că singurul scop al istoriei este stabilirea adevărului. Prezentarea începe cu Miron Costin şi Dimitrie Cantemir, criticați pentru susținerea originii noastre pur latine; istoria lui Constantin Cantacuzino (atribuită pe atunci spătarului Milescu) – consideră autorul –, deşi inferioară sub alte aspecte lucrărilor lui M. Costin şi D. Cantemir, se remarcă „printr-o judecată mult mai sănătoasă” în problema originii poporului român. Panu explică bine condițiile în care apare Şcoala Ardeleană, legând-o de începuturile mişcării naționale şi justificând până la un punct exagerările ei, explicabile prin reacția față de denigratorii străini. El combate însă excesul latinist şi naționalist, întâlnit la Petru Maior şi, în ciuda unei documentări superioare, la Gheorghe Şincai. În mod deosebit critică însă „continuarea şcolii transilvănene în România” caracterizată, în condiții istorice care nu mai impuneau asemenea exagerări, printr-un naționalism, rău înțeles şi denaturarea adevărului. Dintre toți, după opinia autorului doar Bălcescu dovedeşte un spirit „adevărat ştiințific”[36]. În rest tratarea istoriei nu iese de pe făgaşul lui M. Costin şi P. Maior. La 1873, V. A. Urechia mai scrie despre alungarea tuturor dacilor în urma cuceririi romane. Alături de el, pentru deficiențe asemănătoare, sunt amintiți I. Eliade Rădulescu şi A. T. Laurian. Sunt date exemple semnificative din operele acestora, care într-adevăr justificau o critică severă. Panu trece apoi la prezentarea „şcolii noi” – este vorba de Haşdeu şi cei grupați în jurul său –, considerând că „acelaşi spirit al şcolii vechi o însuflețeşte”. Formal, reprezentanții săi recurg la un solid aparat ştiințific, dar metoda nouă aplicată, care în sine este bună şi constituie un progres evident, nu este totuşi suficientă fără un spirit nou, fără renunțarea la ideile preconcepute. Pe larg, autorul studiului critică lucrările lui Haşdeu, mai ales exagerările din monografia despre Ioan Vodă („un democrat, care urăşte grozav aristocrația, care face reforma administrativă şi judiciară, care e ocupat de chestia împroprietăririi țăranilor şi are cu un cuvânt toate ideile d-lui Haşdeu de la 1865, după cum Constituția lui Radu Negru dată în Câmpulung la 1247 cuprindea toate ideile lui Eliade de la 1870”), precum şi din *Istoria critică*. Alături de Haşdeu, este prezentat şi „tovarăşul d-sale de aventuri istorice”, Gr. Tocilescu; ei sunt acuzați nu numai de greşeli şi exagerări, dar şi pentru „rea credință”. Concluzia este că „şcoala lui Haşdeu, influențată de vechiul spirit, este în privința adevărurilor generale aproape identică cu şcoala cea veche, ea a adus însă multe cunoştințe lăturalnice noi şi bune, acestea rezultând mai cu seamă din bunătatea

[36] G. Panu îl apreciază pe marele istoric şi în *Amintiri de la Junimea din Iaşi*: „O reputație absolut meritată este a lui Bălcescu. Bălcescu pentru mine este întemeietorul criticii în istoria noastră şi acel care a ştiut să se ridice ca să concretizeze fenomene sociale la noi, cu o lărgime de vederi şi cu o pătrundere, care îl fac să aibă un loc deosebit printre istoricii noştri”.

metodei, ce întrebuințează”. Studiul lui Panu, pe lângă unele exagerări, caracteristice spiritului junimist din acea vreme, se remarcă în general printr-o analiză temeinică a istoriografiei româneşti, văzută în raport cu evoluția politică şi culturală, prin expunerea clară, sistematică şi principiile generale juste ce le preconizează: metoda riguroasă de cercetare, interpretare obiectivă în spiritul adevărului.

Atras de vârtejul vieții politice, G. Panu a renunțat după 1874, pentru multă vreme, la cercetările istorice. Le va relua abia spre sfârşitul vieții, alegând o temă care, în conjunctura socială şi politică a vremii – în 1907 avusese loc marea răscoală țărănească – interesa tot mai mulți cercetători: istoria agrară. În 1910, el publică lucrarea *Cercetări asupra stării țăranilor în vremurile trecute*, din care a apărut doar prima parte a primului volum. Ne vom opri asupra ei atunci când vom trece în revistă preocupările de istorie socială la începutul secolului XX.

George Panu nu este mai puțin interesant ca memorialist. Talentul literar şi psihologic l-a dovedit în 1893, publicând *Portrete şi tipuri parlamentare*. Cea mai pasionantă operă a sa este însă *Amintiri de la Junimea din Iaşi*, publicată în revista „Săptămâna” între 1901-1906 şi apoi în două volume, apărute în 1908 şi 1910. Fireşte, acestei lucrări i se pot aduce critici întemeiate. Forma nu este întotdeauna corespunzătoare, textul fiind destul de prolix şi abundând în repetiții. Explicația constă în faptul că amintirile nu au fost scrise, ci dictate. În ce priveşte fondul, E. Lovinescu a dovedit frecventele inexactități mergând până la povestirea unor întâmplări care nu s-au petrecut niciodată. Pentru cine vrea date precise, *Amintirile* lui Panu trebuie folosite cu deosebită prudență. Toate aceste limite, oricât ar părea de paradoxal, nu scad însă valoarea lucrării. Puține memorii sunt atât de vii ca opera lui Panu. Nimeni nu a reuşit[37], oricare ar fi erorile de amănunt, să reconstituie atmosfera Junimii, atmosfera unei epoci în general, în chip atât de fericit. „Dacă adevărul istoric nu e respectat deloc – scria E. Lovinescu –, adevărul psihologic e viu fixat în autenticele lui forme. E singurul ce ne interesează de altfel mai mult; personajele memorialistului se mişcă, trăiesc, reacționează după datele psihologice ale fiecărui dintr-înşii; sunt deci mai adevărate decât dacă ar fi fost surprinse în amănuntele reale ale cotidianului... *Amintirile de la Junimea* ale lui G. Panu trebuie privite, aşadar, ca documente psihologice şi de creare de atmosferă, şi nu ca documente istorice cu amănunte stricte”. Cât de vii apar din opera lui Panu viața acestei societăți literare, disputele intelectuale ale vremii, personalități marcante: Eminescu, Alecsandri, Maiorescu etc., precum şi altele astăzi aproape uitate!

La „Junimea” şi-a început activitatea şi A. D. Xenopol prin studii de filosofie a istoriei. Ca şi G. Panu – aproximativ în acelaşi timp – s-a îndepărtat şi el, după cum vom vedea, de gruparea care îl lansase. Dintre nespecialişti, poate fi amintit scriitorul Ioan Slavici (1848-1925), care publică în „Convorbiri literare” studii despre raporturile româno-maghiare şi despre *Epoca fanarioților* (ultimul, apărut în 1878, se bazează pe documentele colecției Hurmuzaki, la a cărei publicare Slavici îşi adusese contribuția). Tot el a publicat în 1881, în limba germană, la Viena, o sinteză despre românii din monarhia habsburgică: Die Rumänen în Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina, apreciată de Titu Maiorescu. Şi marele poet Mihai Eminescu (1850-1889) se interesa de istorie şi avea numeroase cunoştințe în acest domeniu. Mai multe articole scrise de el cuprind elemente istorice, în mod special fiind de amintit studiul *Influența austriacă*

[37] Cealaltă lucrare fundamentală, aparținând lui Iacob Negruzzi, *Amintiri din Junimea*, deşi mai precisă, este lipsită de talentul evocator al lui G. Panu.

asupra românilor din principate, publicat în „Convorbiri literare” în 1876.

Potrivit periodizării propuse de Tudor Vianu, evoluția „Junimii” cunoaşte mai multe faze. Prima, de la întemeiere până în 1874, etapa elaborării şi afirmării principiilor junimiste. Sunt anii când publică T. Maiorescu articolele programatice amintite, când Panu susține o nouă metodă de cercetare prin polemicile cu Haşdeu, când A. D. Xenopol scrie studiile de filosofie a istoriei, la care ne vom referi. Spiritul critic şi spiritul filosofic sunt de la început cele două coordonate principale ale junimismului. A doua etapă este cuprinsă între 1874-1885 când, după stabilirea lui T. Maiorescu în capitală, activitatea societății se desfăşoară paralel la Iaşi şi Bucureşti. Este o fază mai puțin polemică – semn că unele idei junimiste începuseră să fie acceptate –, când se remarcă în paginile „Convorbirilor literare” articolele istorice ale lui A. D. Xenopol şi ale altor autori, mai puțin cunoscuți, dintre care amintim pe Al. Papadopol-Calimah (1833-1898), membru al Academiei Române, cu studii bine documentate, în special de istorie medievală, dar în general mărunte, fără vreo viziune de ansamblu deosebită.

O nouă etapă, între 1885 (când „Convorbirile” se mută în Bucureşti) şi 1900, se caracterizează, paralel cu un regres pe plan literar, prin ponderea crescândă a preocupărilor ştiințifice, inclusiv de istorie. Acum îşi publică o bună parte a studiilor lor, Dimitrie Onciul şi Ioan Bogdan. Prin ei se realizează cu adevărat programul lansat din primii ani de T. Maiorescu şi susținut de G. Panu, ale cărui idei esențiale (spirit critic, obiectivitate, adevăr, renunțarea la exagerările naționaliste) vor deveni un bun comun al întregii noastre istoriografii. După o fază cuprinsă între 1900-1906 când, dominate de personalitatea lui I. Bogdan, „Convorbirile” vor publica în primul rând istorie, în spiritul „şcolii critice”, revista îşi va pierde treptat influența, istoricii de frunte publicând tot mai rar în paginile ei. De altfel, şi „Junimea”, ca societate culturală, încetase să existe. De-a lungul a câtorva decenii îşi realizase însă menirea, contribuind – în ce priveşte cercetarea istorică – la trecerea de la istoriografia impregnată de romantism a anilor 1860, la istoriografia înțeleasă ca ştiință, aşa cum era văzută în momentul 1900.

4. ALEXANDRU D. XENOPOL

La şcoala „Junimii” s-a format Alexandru D. Xenopol, a cărui operă reprezintă punctul culminant atins de istoriografia română în secolul XIX. Lucrările sale fundamentale – care l-au impus atât pe plan naţional, cât şi european – au apărut, este drept, după ce Xenopol părăsise „Junimea”; multe studii pregătitoare, unele de mare întindere, cuprinzând ideile esenţiale ce vor sta la baza operei de mai târziu, au fost publicate însă, în tinereţea sa, în paginile „Convorbirilor literare”.

A. D. Xenopol s-a născut la Iaşi în anul 1847[38]. A urmat studiile medii în capitala Moldovei, iar apoi, cu o bursă primită din partea „Junimii”, şi-a continuat pregătirea în Germania, la universităţile din Berlin şi Giessen, între 1867-1871. A obţinut doctoratul în filosofie şi în drept, urmând în aceşti ani cursurile de istorie, ţinute de renumiţii profesori Mommsen, Curtius, Ranke. De fapt, istoria era o pasiune mai veche a sa; mai târziu va povesti cum, elev fiind, se simţise atras de această disciplină citind *Histoire de la civilisation en Europe* şi *Histoire de la civilisation en France*, lucrările marelui istoric francez Guizot. În primii ani, interesul său se va îndrepta nu atât spre cercetarea istorică propriu-zisă, ci spre problemele mai generale, de filosofie a istoriei. Studiile sale în acest domeniu ni-l prezintă pe Xenopol, încă din anii primei tinereţi, ca un important deschizător de drumuri, alături de B. P. Haşdeu, în gândirea noastră istorică.

Prima sa contribuţie la „Convorbiri literare” este studiul *Cultura naţională*, publicat în mai multe numere, între 15 iulie şi 1 noiembrie 1868. El se pronunţă aici împotriva cosmopolitismului, considerând că fiecare popor, a cărui dezvoltare depinde de interacţiunea unei anumite rase şi unui anumit mediu natural, are o evoluţie specifică. Dacă ştiinţa, religia, comerţul, industria sunt categorii mai mult sau mai puţin universale, în schimb limba, dreptul şi moravurile, literatura şi tradiţiile, arta sunt specifice fiecărui popor. Naţiunile au deci o viaţă proprie, iar progresul omenirii în ansamblu nu se poate realiza decât prin respectarea specificului lor cultural.

Un studiu de mari dimensiuni a publicat Xenopol în 1869 (între 1 iunie şi 15 noiembrie), sub titlul *Istoriile civilizaţiunii*. Influenţa concepţiei pozitiviste, detectabilă şi în studiul anterior, este aici evidentă; el consideră că istoria „tinde a deveni o ştiinţă”, menirea istoricului fiind de a căuta „legile după care omenirea (sau un popor) se dezvoltă”; Xenopol se referă la „o regularitate în dezvoltarea omenirii, o regularitate dominată de legi tot atât de nestrămutabile ca acelea cărora sunt supuse corpurile cereşti”. Ca şi pozitiviştii, el ne apare partizan al istoriei civilizaţiilor, care insistă mai puţin asupra evenimentelor mărunte, accidentale, şi încearcă să descifreze liniile directoare ale istoriei omenirii. Şi totuşi, încă de acum, Xenopol îşi manifestă rezerve faţă de interpretarea prea rigidă propusă de pozitivism, arătând că ar fi greşită identificarea fenomenelor spirituale cu cele naturale. În natură, consideră el, fenomenele se caracterizează prin repetiţie, în timp ce faptele spiritului se schimbă neîntrerupt. Expune astfel, pentru întâia dată, distincţia, pe care o va aprofunda mai târziu, dintre faptele de succesiune şi cele de repetiţie. „Legile istoriei sunt legi de direcţiune, de dezvoltare, nu de reproducere periodică”, precum se întâmplă în ştiinţele naturii. Mai

[38] Originea tatălui său nu este bine lămurită. Venise din Germania, deşi afirma că aparţine unei familii anglo-saxone; stabilindu-se în Moldova, şi-a schimbat numele din Brunswick în Xenopol (în greceşte – „străin”), s-a căsătorit cu o autohtonă, Maria Vasiliu, integrându-se pe deplin în societatea românească.

târziu; Xenopol va rupe complet cu interpretarea pozitivistă, renunțând la conceptul de „lege” în istorie.

Deşi în *Istoriile civilizațiunii*, autorul trece în revistă şi lucrările istoricilor Guizot, Lecky, Draper, cea mai întinsă parte a analizei şi a criticii priveşte opera lui Buckle. Este o critică foarte severă – de remarcat că până atunci „Junimea” îl acceptase fără critică pe istoricul englez –, justificată prin exclusivismul şi simplificările exagerate ale lui Buckle. Acesta explica întreaga istorie prin influența naturii asupra spiritului şi a spiritului asupra naturii. Poate însă influența naturii – se întreabă Xenopol – să explice limbile diferite, dreptul sau deosebirea dintre italieni şi romani? Ceea ce Buckle explică printr-o singură cauză, este efectul mai multora. În ce priveşte influența spiritului asupra naturii, istoricul englez credea că singurul motor al progresului este ştiința. „Supunerea naturii de către om – răspunde Xenopol – este una din formele civilizațiunii... ea merge în genere paralel cu întreaga dezvoltare, dar nu este deloc motorul însuşi al civilizațiunii”. Pe lângă ştiință, trebuie luate în considerare şi celelalte aspecte ale evoluției umane: limba, dreptul, moravurile, literatura, arta etc. Toate acestea, ca şi ştiința, sunt însă efecte, nu cauze ale mersului istoriei. Cauza adevărată, crede Xenopol, este „principiul dezvoltării pus în sufletul omenesc”; dezvoltarea este ocazionată de cadrul natural şi caracterul rasei, poporului, dar nu determinată de acestea. Greşeala cea mare a lui Buckle, consideră istoricul român, stă în faptul că a folosit o metodă falsă de cercetare, prin analogie cu ştiințele naturii. Xenopol propune o altă metodă, pe care o consideră mai potrivită, cea psihologică. Nu putem afla legile istoriei, fără a cunoaşte sufletul omenesc; „baza istoriei ştiințifice e psihologia popoarelor” afirmă el, referindu-se la unele preocupări ale specialiştilor germani (Lazarus, Steinthal) în această direcție.

Studiul lui Xenopol reprezintă o critică îndreptățită a interpretărilor pozitiviste exagerate şi are meritul de a sublinia deosebirea ce trebuie făcută între natură şi societate, respingând aplicarea mecanică a legilor uneia la cealaltă. Arătând pe bună dreptate că mersul istoriei este mult mai complex decât îl vedea Buckle, Xenopol susține la rândul său teze discutabile, apelând în primul rând la acel „principiu al dezvoltării” de sine stătător, idee vagă, greu de definit.

În 1870-1871, Xenopol publică în „Convorbiri literare” o nouă lucrare, intitulată *Studii asupra stării noastre actuale*. Printre diferite aspecte tratate – întâlnim astfel o critică a latinismului exagerat, sublinierea factorului economic în dezvoltarea unui popor etc. – autorul se opreşte şi asupra însemnătății istoriei ca obiect de cercetare şi de studiu. Afirmă din nou – tot sub influența pozitivismului – că în istorie există legi nestrămutate şi o succesiune necesară a evenimentelor, care nu anulează însă libertatea; merge chiar până la a susține că „legile naturale sunt baza fundamentală a legilor sociale”, contrazicându-şi oarecum ideile anterioare şi făcând un pas spre Buckle. Oricâte critici ar aduce exagerărilor pozitivismului, într-o formă mai moderată el este totuşi în tinerețe un gânditor pozitivist. În legătură cu studiul istoriei, arată că în şcoli ar trebui predată istoria civilizației şi sub liniază importanța politică, patriotică a istoriei. „Numai din istorie – arată el – putem înțelege marile probleme care mişcă omenirea de astăzi şi la rezolvarea cărora fiecare e chemat a contribui şi fiecare va contribui cu atât mai bine cu cât, cunoscând mersul trecutului, va vedea încotro tinde progresul în viitor. Cum se poate înțelege marea mişcare a naționalităților fără studiul istoric al acestei mişcări; cum se poate înțelege ce vor comuniştii... fără cunoştința fenomenelor istorice ce au dat naştere teoriilor lor (dezvoltarea industriei, invenția maşinilor, a aburului etc.)”.

Pe lângă cele trei studii importante amintite, A. D. Xenopol a publicat, timp de un

deceniu, în „Convorbiri literare”, un număr însemnat de scrieri din cele mai variate domenii, dovedindu-se cel mai asiduu dintre toţi colaboratorii revistei[39]. În această vreme, întors de la studii, devenise în 1871 procuror la tribunalul din Iaşi, iar în 1872 prim procuror. Demisionează însă în 1878, preferând cariera de avocat. Formaţia şi activitatea juridică au influenţat pozitiv pregătirea sa de istoric, ajutându-l să trateze cu un plus de competenţă evoluţia instituţiilor şi legislaţiei româneşti.

În 1878 Xenopol – care nu făcuse niciodată politică junimistă, aparţinând, ca atâţia alţii, doar „Junimii” culturale – se înscrie în partidul liberal moderat, condus de M. Kogălniceanu. Junimiştii nu i-au iertat niciodată acest pas, un antagonism, uneori violent, luând treptat locul vechii colaborări (timp de câţiva ani, el continuă însă să publice, deşi mai rar, în „Convorbiri literare”).

În primii ani după răcirea raporturilor cu „Junimea”, A. D. Xenopol se remarcă prin două lucrări importante. În 1879 (nouă ediţie în 1882) publică volumul *Studii economice*, în care se pronunţă în favoarea unei industrii mari pentru România, susţinând protejarea acesteia prin intervenţia statului; subliniază din nou strânsa legătură dintre aspectele economice şi spirituale. În 1880, îi apare prima lucrare amplă cu caracter istoric, în două volume, intitulată *Războaiele dintre ruşi şi turci şi înrâurirea lor asupra ţărilor române*. Cartea s-a bucurat de succes, căci se lega strâns de problemele politice contemporane: în 1877-1878 avusese loc războiul care consacrase independenţa României, urmat de hotărârile, atât de disputate, ale Congresului de la Berlin. A. D. Xenopol nu se fereşte să trateze cele mai arzătoare probleme actuale, susţinând ideea că istoria poate servi politica. El expune întregul şir al războaielor ruso-turce de la 1711 la 1878. Lucrarea era concepută ca un îndreptar pentru oamenii politici, concluziile autorului fiind apropiate de ideile şefilor politici liberali. Aceasta explică faptul că însuşi primul ministru I. C. Brătianu a facilitat lui A. D. Xenopol obţinerea catedrei de istoria românilor la Universitatea din Iaşi, în anul 1883. În lecţia sa inaugurală, el şi-a exprimat din nou vechea-i convingere că „istoria tinde a deveni ştiinţă”, făcând însă distincţia între faptele istorice (nerepetabile) şi cele care formează obiectul ştiinţelor naturii.

Primul curs al noului profesor de istoria românilor trata problema formării şi continuităţii poporului român. El pornea de la combaterea tezelor lucrării publicate în 1871, la Leipzig, de austriacul Robert Rösler sub titlul Romaenische Studien. Rösler preluase teza lui Sulzer – fără a-l cita de altfel pe acesta –, încercând să dovedească stabilirea românilor la nord de Dunăre abia în secolul XIII; susţinea că dacii ar fi dispărut cu toţii după cucerirea romană, iar romanii înşişi în anul 271 ar fi evacuat complet provincia Dacia. Printre „argumentele” sale în sprijinul tezei originii sud-dunărene a românilor figurează lipsa elementelor germane în limba română, asemănarea dintre „daco-română” şi macedo-română, influenţa sud-slavă în limbă etc. Apariţia lucrării lui Rösler a generat o îndelungată polemică ştiinţifică (dar şi cu substrat politic) în istoriografia europeană, privitoare la formarea poporului român. Xenopol a combătut concluziile lucrării într-o întinsă recenzie publicată în 1875 în „Convorbiri literare”; după aproape zece ani, în faţa studenţilor, a reluat întreaga chestiune, pe baza unei argumentaţii mult mai largi. Cursul a fost publicat în 1884, sub titlul *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinţii românilor în Dacia Traiană*. Un an mai târziu, în 1885, se publică la Paris o traducere franceză: Une énigme historique. Les Roumains au Moyen-Age.

[39] În domeniul istoriei mai sunt de semnalat *Studii asupra vechilor noastre aşezăminte* (1874), *Herodot în raport cu istoria noastră* (1875), *Strabon în raport cu istoria noastră* (1876), *Despre „Romänische Studien” a d-lui Rösler* (1875), *Baza geografică a istoriei românilor* (1875) etc.

Pornind de la combaterea unei teorii eronate, Xenopol îşi construieşte propria sa ipoteză. El aduce – pe baza textelor vechilor autori dar şi a inscripțiilor – numeroase argumente referitoare la persistenta şi romanizarea dacilor. Încearcă să dovedească slaba romanizare a Moesiei în antichitate, fiind deci greu de presupus că de aici ar fi putut românii să treacă la nordul fluviului; consideră că în Peninsula Balcanică, românii nu trăiau în Moesia, ci mai la sud, în Balcani. Ritul slav în biserica română se explică, în mod greşit, prin faptul că statul bulgar s-ar fi întins, cel puțin sub primul țarat, şi la nord de Dunăre, în Muntenia, Moldova şi Transilvania. Xenopol analizează detaliat cronica lui Anonimus, a lui Nestor, mărturii ale prezenței româneşti la nord de Dunăre. El se referă la documente din secolul XIII, care consemnează pe români în toate părțile Transilvaniei şi dovedesc că aceştia se bucurau de mai multe drepturi ca în veacurile ulterioare, nu puteau fi deci abia veniți pe teritoriul ce îl locuiau.

Printre argumentele mai însemnate în sprijinul continuității, autorul aduce toponimia, denumirile păstrate dovedind o continuitate permanentă (numele de oraşe fac excepție, ceea ce se explică prin caracterul destructiv al năvălirilor barbare). Limba română nu este, ca la Rösler, un argument împotriva, ci în favoarea continuității. „Daco-românii şi macedo-românii sunt două popoare deosebite prin obârşia lor, care datoresc asemănarea lor covârşitoare împrejurării că se trag din amestecul aceloraşi elemente” Cuvintele asemănătoare cu cele albaneze se explică prin fondul comun traco-iliric, iar lipsa elementelor germane prin inexistența unei conviețuiri cu goții sau gepizii. În schimb, după părerea lui Xenopol, în limba maghiară sunt numeroase cuvinte de origină română. Teza propusă de el este retragerea românilor în munți, în epoca migrației popoarelor; după ultimul val, cel al tătarilor, românii s-au extins spre câmpie, pornind mai ales din Maramureş şi Făgăraş. Xenopol este – şi va rămâne toată viața – partizan al „descălecatului”, acceptând legenda lui Negru Vodă. Legenda descălecatului, unitatea remarcabilă a limbii române, ca şi existența unor cuvinte de origine maghiară în graiul tuturor românilor – sunt elemente explicate de el prin continuitatea populației româneşti în „cetatea” Carpaților, în zona Transilvaniei. Deşi teza lui este discutabilă – de ce o continuitate numai în Transilvania? –, Xenopol are meritul de a fi găsit multe puncte slabe ale teoriei lui Rösler şi de a fi adus numeroase argumente în favoarea vieţuirii neîntrerupte a românilor la nord de Dunăre.

Între 1 884-1887, Xenopol realizează la Universitatea din Iaşi un curs complet asupra istoriei românilor. Rezultatul este monumentala lucrare *Istoria românilor din Dacia Traiană*, al cărui prim volum apare în 1888 şi al şaselea, ultimul, în 1893. Cele şase volume tratează istoria cuprinsă între anii 513 î.e.n. (prima mențiune despre geți, consemnată în secolul următor de Herodot) şi 1859, data unirii Moldovei şi Țării Româneşti. S-au adus atunci critici istoricului pentru temeritatea întreprinderii sale. De la Şincai (care se oprise la anul 1739), făcând excepție de manuale şcolare şi încercări neduse până la capăt, nimeni nu realizase o istorie completă şi amănunțită a poporului român. Unii socoteau că momentul realizării marii sinteze era încă îndepărtat. Arhivele ascundeau multe documente necercetate, publicarea lor abia începuse, iar monografii pregătitoare se scriseseră încă puține. Toate aceste considerații erau adevărate, dar, arăta Xenopol pe bună dreptate, „istoria unui timp se clădeşte întotdeauna cu materialul adunat până atunci”. Remarca sa cuprinde mult bun simț; altminteri – documente necunoscute rămânând mereu –, o asemenea lucrare nu s-ar fi putut scrie niciodată. Documentația sintezei lui Xenopol stă exclusiv în lucrări şi izvoare publicate; autorul nu a făcut cercetări speciale de arhivă, lucru de altfel greu de realizat atunci când îți propui

să scrii nu o monografie limitată, ci întreaga istorie a unui popor. Valoarea operei trebuie căutată nu în noutatea materialului, ci în admirabilul efort de sinteză, în vasta construcție arhitectonică, ce a cuprins într-un tot armonios toate materialele cunoscute, răzlețe până atunci, ale istoriei româneşti. Este prima sinteză modernă de istorie a românilor.

Materialul este organizat pe baza unei periodizări, care acordă primatul elementelor naționale şi culturale, inclusiv influențelor străine. Istoria veche durează până la 1290 („descălecarea” Țării Româneşti prin Negru Vodă, cum crede, respectând tradiția, autorul); această epocă conține în esență „formarea naționalității române”. Sunt reluate în general ideile cuprinse în lucrarea despre *Teoria lui Rösler*. Este partea cea mai învechită a sintezei, căci prelucrarea cu mai mult spirit critic a izvoarelor şi descoperirea altora noi, mai ales arheologice, au corijat multe dintre afirmațiile lui Xenopol. A doua perioadă, cea medie, se cuprinde între 1290-1633 şi este „epoca slavonismului”. Urmează epoca modernă, între 1633-1821, sau „influența grecească”. Influențe externe, care s-au limitat de altfel, la pătura superioară a societății, sunt privite astfel ca elemente cheie pentru periodizare. De la 1821 începe perioada contemporană sau „epoca românismului”, caracterizată prin trezirea şi manifestarea sentimentului național.

Am văzut interesul lui Xenopol, manifestat de timpuriu, pentru istoria civilizației, de asemenea activitatea sa juridică şi cercetările economice. Şi în *Istoria românilor* el nu se va mulțumi să înşire evenimentele politice – deşi acestea formează scheletul cărții –, ci, pe lângă ele, va trata detaliat evoluția economică, viața socială, instituțiile şi dreptul, administrația, cultura etc.[40]. Pentru prima oară, într-o sinteză de istorie românească, este acordat un spațiu larg, numeroase capitole speciale, problemelor de civilizație materială şi spirituală. În ce priveşte istoria politică este de remarcat legătura permanentă stabilită de autor între istoria românească şi cea a popoarelor vecine; istoria românilor nu este privită izolat, ci ca parte integrantă a istoriei europene. De pildă, evenimentele secolelor XVIII-XIX sunt strâns legate de conflictele politice şi militare ale Europei răsăritene, în primul rând de războaiele între ruşi, austrieci şi turci. Deşi unele părți ale lucrării sunt evident învechite, deşi modul de a concepe astăzi istoria este în bună măsură diferit, sinteza lui Xenopol poate fi consultată şi în prezent cu folos. Dacă ne gândim cât de repede se uzează în secolul nostru rezultatele cercetării ştiințifice, admirăm cu atât mai mult această lucrare solidă, riguros construită, care a rezistat în chip remarcabil trecerii timpului.

Pe baza *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, A.D. Xenopol a publicat în limba franceză o sinteză mai concisă, apărută în două volume, la Paris, în 1896. Prefața lucrării a fost scrisă de cunoscutul istoric francez Alfred Rambaud. Printre numeroasele sale merite, trebuie să trecem la activul lui Xenopol şi intensa popularizare peste hotare a istoriei româneşti. El colabora încă din 1881 la „Revue historique”. Este de remarcat şi colaborarea lui la importanta lucrare colectivă, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, apărută sub conducerea istoricilor Lavisse şi Rambaud, în 12 volume, între 1893-1901. Xenopol scrie în volumele III şi V (1894--1895) capitolele referitoare la români.

Importantele merite câştigate în domeniul istoriei naționale au fost recunoscute prin alegerea sa ca membru al Academiei Române, în 1893. Ocupa aici locul rămas vacant prin moartea lui M. Kogălniceanu.

După cum am văzut, primele preocupări ale lui Xenopol nu atingeau cercetarea

---

[40] Un calcul aproximativ arată că cea. 70% din conținutul lucrării tratează evenimente politice, restul referindu-se la aspectele cele mai diverse ale civilizației.

istorică propriu-zisă, ci filosofia istoriei. Munca susținută pentru realizarea marii sinteze de istorie a românilor l-a îndepărtat o vreme de celălalt teren de studiu; odată însă prima mare operă încheiată, a revenit la preocuparea predilectă a tinereții. Urmarea a fost masivul volum publicat în limba franceză, la Paris, în 1899, sub titlul *Les principes fondamentaux de l'histoire* (în traducere românească: *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iaşi, 1900; o prezentare sintetică în *Expunere pe scurt a Principiilor fundamentale*, Bucureşti, 1901). Mai târziu a refăcut şi completat lucrarea, publicând o nouă ediție, tot la Paris, în 1908, sub titlul *La théorie de l'histoire*.

Propunându-şi să definească scopul, principiile şi metoda istoriei, să explice cauzele şi succesiunea evenimentelor, Xenopol se rupe acum definitiv de concepția pozitivistă pe care, cu toate rezervele amintite, o adoptase în tinerețe. Atunci se mulțumise a constata caracterul specific al legității istorice, acum se pronunță hotărât împotriva existenței legilor în istorie. Consideră chiar un non sens termenul „lege istorică", dat fiind că legea desemnează un raport precis, constant, iar istoria reprezintă o permanentă schimbare. Istoricul român se încadrează astfel în curentul antipozitivist, reacție întâlnită mai ales în Germania (sub numele de „istorism" sau curent idiografic) spre sfârşitul secolului XIX. Filosofii germani Windelband (1848-1915) şi Rickert (1863-1936) făceau o deosebire totală între ştiințele naturii şi cele istorice, arătând că primele sunt guvernate de legi, celelalte însă se interesează de fapte individuale, nerepetabile. Xenopol nu a cunoscut ideile acestora decât după apariția primei ediții a cărții lui, dar idei similare circulau mai de mult în istoriografia şi filosofia germană. Unul dintre profesorii săi la Universitatea din Berlin, Droysen, combătuse încă în 1868 pe Buckle, marcând deosebirea dintre fenomenele ce se repetă periodic, specifice ştiințelor naturii şi cele istorice, în veşnică transformare. O influență mai mare asupra sa a avut însă filosoful francez Augustin Cournot, care publicase în 1861 un *Traité de l'enchainement des idées fondamentales dans les sciences et dans l'histoire* în care, considerând istoria ca o ştiință a faptelor succesive, lansa ideea „seriei istorice", adoptată şi dezvoltată apoi de Xenopol.

Istoricul român se opune clasificării – de mare trecere în epocă – a cunoştințelor umane în ştiințe ale materiei şi ale spiritului. El propune o altă împărțire, pornind de la ideea că, toate fenomenele cunoscute fiind statornice sau schimbătoare, trebuie să existe două categorii de ştiințe: ştiințe ale coexistenței şi ştiințe ale succesiunii. În cadrul primelor, fenomenele se repetă necontenit: căderea corpurilor, dilatarea gazelor, presiunea lichidelor etc. Faptele succesive nu se repetă însă niciodată identic. De aceea nu sunt posibile legi în istorie, ceea ce nu înseamnă că succesiunea se petrece la întâmplare. „Coexistența dă naştere la legi, succesiunea la serii"... Istoria este o cunoştință de fapte individuale", care pot fi însă cercetate şi explicate cu precizie ştiințifică; dacă nu există legi precise, dacă în consecință istoria nu poate prevedea viitorul, în schimb – consideră Xenopol – cauzalitatea poate fi mai bine lămurită în istorie decât în „ştiințele coexistenței".

În istorie evenimentele se înlănțuie, se explică unele pe altele; mergând din cauză în cauză stabilim o „serie istorică", ale cărei origini se pierd în vremurile cele mai îndepărtate. Demonstrarea organizării evenimentelor în serii reprezintă o importantă contribuție la filosofia şi teoria istoriei.

Dacă modul de desfăşurare a evenimentelor este „seria", care sunt însă cauzele evoluției istorice? Xenopol arată că există unii factori constanți, care nu determină, dar condiționează dezvoltarea. Aceştia sunt în primul rând rasa şi mediul fizic; în legătură cu

ele se cristalizează şi caracterul național al fiecărui popor. În acest cadru acționează forțele istorice. Există, crede Xenopol, o forță nedefinită a evoluției care duce omenirea spre progres (se observă aici influența filosofiei idealiste germane). Din fericire, nu se opreşte la această motivație vagă, constatând şi existența unor „forțe auxiliare" ale evoluției. Acestea sunt: mediul intelectual al epocii, instinctul de conservare (cu trei aspecte principale: tendința de expansiune, lupta pentru existență şi tendința de imitare), individualitatea – oamenii mari ai istoriei – şi hazardul. Apariția unor mari personalități este, după părerea lui Xenopol, inexplicabilă. Elementul personalității şi hazardului se împleteşte însă întotdeauna cu fapte explicabile, care permit aşezarea oricărui eveniment într-o anumită serie istorică[41]. Personalității i se acordă însă un rol exagerat, războiul franco-prusian din 1870 fiind astfel explicat în bună măsură prin antagonismul Napoleon III-Bismarck.

Prin opera sa, Xenopol a adus cea mai de seamă contribuție românească în domeniul filosofiei istoriei. Însemnătatea lucrării este astfel de netăgăduit. Autorul are meritul de a fi dovedit, împotriva exagerărilor pozitiviste, caracterul specific al faptelor istorice şi de a fi demonstrat că istoria este o ştiință, având propria sa metodă de cercetare. Ideea seriilor istorice, propusă de el, reprezintă o metodă utilă de lucru, de organizare a materialului. Pe de altă parte, ea este totuşi destul de vagă, înglobând laolaltă fapte cu adevărat esențiale ca şi evenimente fără semnificație deosebită. Evenimentele, indiferent de seria căreia îi aparțin, trebuie privite mai mult în raport cu toate aspectele şi condițiile epocii lor decât legate la nesfârşit, prin conexiuni adesea forțate, de elemente ale aceleiaşi serii petrecute cu sute sau mii de ani în urmă. Seriile explică mai bine evenimentele politice, faptele propriu-zise. Deşi interesat de istoria civilizației, Xenopol rămâne în cea mai mare parte a lucrărilor sale în primul rând un istoric politic. De aceea pune atât preț pe individual, pe nerepetabil, faptele politice fiind cele mai individualizate. Are meritul de a nu fi admis sociologizarea completă, exagerată, a istoriei, dar a căzut în greşeala contrarie. Atunci când se discută problema legității în istorie, ea nu se referă la evenimentele superficiale, ci la evoluția mai adâncă a societății, la transformările economice, la mersul general al civilizației. Revoluția industrială a însemnat mai mult decât campaniile lui Napoleon, iar conflictul dintre burghezia franceză şi germană explică mai bine războiul din 1870 decât ciocnirea a două personalități, cu temperament şi idei diferite. Acordând puțină importanță evoluției materiale a societății, Xenopol a renunțat implicit la ideea legității în istorie.

În explicarea cauzalității, el aduce multe idei interesante, dar şi aici rămân neclarități. Forța esențială a evoluției, a progresului omenirii rămâne nedescoperită, autorul insistând asupra condițiilor şi factorilor auxiliari. Rolul rasei este nu numai exagerat, dar însăşi noțiunea de rasă neînțeleasă, istoricul referindu-se de pildă la o inexistentă „rasă latină", ca un element unitar, cu anumite trăsături specifice. Rolul personalității, cum am văzut, este exagerat. Se pare că accentul principal cade tot pe factorul psihologic – fie că este vorba de rasă, națiune sau individ –, în timp ce factorii materiali (în afara celor constanți, geografici) sunt minimalizați.

Îmbinând preocupările de istorie a României cu cele de teorie istorică, A D. Xenopol a publicat în 1903, în două volume, lucrarea *Domnia lui Cuza Vodă*. Prezentând

---

[41] Astfel, oferă Xenopol un exemplu, campania lui Napoleon în Rusia, în 1812, a fost puternic influențată de personalitatea împăratului şi hazardul unei ierni aspre. Aceste elemente se suprapun însă pe fondul revoluției franceze, prin intermediul căreia evenimentul se integrează într-o serie care coboară din cauză în cauză până la originea societății.

perioada 1859-1866, el continuă astfel *Istoria românilor din Dacia Traiană*, care se oprise la 1859; totodată, încearcă să-şi aplice ideile teoretice, organizând materialul pe baza seriilor istorice[42]. El stabileşte astfel mai multe serii politice ale domniei lui Cuza: seria regenerării şi redeşteptării neamului, a atingerii spiritului român cu civilizația apuseană, îmbunătățirea situației țăranilor etc., precum şi serii culturale (poezia patriotică, istoria patriotică, însuşirea ştiinței străine), economice etc. Mai mult decât în încercarea de a-şi aplica sistemul la studiul concret al unei epoci, valoarea lucrării stă în bogata ei documentație, inclusiv inedită, în prezentarea detaliată a anilor care au însemnat înfăptuirea României moderne. Autorul prezintă în primul rând istoria politică, inclusiv cea a românilor din Transilvania, dar tratează destul de amănunțit şi problemele economice, sociale, culturale.

Interesat mai ales de mari lucrări de sinteză, Xenopol şi-a continuat activitatea, pregătind *Istoria partidelor politice în România*. Era din nou un prilej pentru el de a urmări seriile evenimentelor care au dus la închegarea treptată a acestor partide. Nu a reuşit să ducă însă la bun sfârşit, decât volumul I, în două părți, apărute în 1910-1911, cu subtitlul *De la origini până la anul 1866*. După cum cerea propria sa concepție asupra seriilor, originile trebuiau căutate cu mult în urmă. El se referă astfel la diferitele grupări dinainte de 1800, apoi la închegarea partidei naționale în prima jumătate a secolului XIX, la revoluția din 1848, la Unire şi domnia lui Cuza. Este o prezentare dialectică, structurată pe baza seriilor istorice: seria Partidului Național, a Partidului Conservator, a Partidului Liberal, a grupării partizanilor Unirii şi prințului străin, a elementelor separatiste. În concepția lui Xenopol, la originea partidelor politice stau atât motive economice, cât şi culturale sau religioase.

Ultima sa monografie apare în 1915, sub titlul *Nicolae Kretzulescu, viața şi faptele lui (1812-1900)*. Este o prezentare, de mai redusă valoare decât sintezele anterioare, a vieții acestui personaj, însemnat ca om de ştiință (a fost primul român doctor în medicină), precum şi ca om politic (prim ministru în timpul lui Cuza).

În 1920, A. D. Xenopol încetează din viață după ce, din pricina unei boli îndelungate, fusese nevoit să renunțe treptat şi în cele din urmă complet la activitatea ştiințifică.

Rolul lui Xenopol în istoriografia românească este dintre cele mai însemnate. Nu a fost un cercetător migălos de arhivă (cum era Haşdeu, cum vor fi Onciul, Bogdan, Iorga), nu l-a preocupat în chip deosebit punerea la punct a unor chestiuni de amănunt şi nici acolo unde informațiile lipseau, nu s-a lansat în ipoteze discutabile. Nu a avut originalitatea, fantezia, varietatea preocupărilor şi îndrăzneala ştiințifică ale unui Haşdeu sau Iorga. Mai presus de toți, Xenopol a posedat însă spiritul de sinteză, o minte organizată, sistematică. A îndrăznit astfel, atunci când nimeni nu cuteza, să realizeze prima istorie completă, concepută în spirit modern, a poporului român. A îndrăznit să prezinte în fața cercurilor ştiințifice europene o teorie proprie a istoriei. Ceea ce impresionează în cele două mari lucrări, demne de folosit şi astăzi, nu este atât noutatea materialului sau ideilor, cât temeinicia şi armonia construcției. Au apărut între timp idei noi, s-au descoperit documente, dar, deşi afectate în chip firesc de uzura timpului, operele sale, monumente ale istoriografiei noastre, îşi păstrează încă vigoarea.

---

[42] Iată un citat semnificativ în acest sens: „Dezvoltarea curge... în şiroaie (serii) paralele, din care unele îşi au obârşia în veacuri în depărtate, altele în vremuri mai apropiate, ca nişte râuri lungi sau mai scurte care s-ar adăugi către marele ei fluviu, păstrându-şi însă fața apelor lor. Numai prin urmărirea acestor şiroaie, fiecare unic şi deosebit în felul său de a fi, se poate limpezi mersul treburilor omeneşti”.

5. ŞCOALA CRITICĂ. DIMITRIE ONCIUL ŞI IOAN BOGDAN

Istoriografia românească nu putea evolua numai pe calea aleasă de Xenopol. Spiritul sintetic, interesul pentru marile probleme ale istoriei, pentru ideile generale, trebuiau completate cu munca migăloasă a cercetătorului de arhivă. Descoperirea şi sistematizarea documentelor, interpretarea lor în spiritul unei critici severe, tratarea exhaustivă a unor probleme sau epoci mai restrânse – erau, spre sfârşitul secolului XIX, cerinţele obligatorii care stăteau în faţa ştiinţei istorice române. Exista tendinţa spre o tehnică tot mai riguroasă a cercetării istorice, care să dea aceleaşi garanţii de precizie şi obiectivitate ca cercetarea de laborator în alte ramuri ştiinţifice. Unei asemenea tendinţe aparţin istoricii români, care pot fi grupaţi în ceea ce numim „şcoala critică”; marii săi reprezentanţi sunt Dimitrie Onciul şi Ioan Bogdan.

D. Onciul s-a născut în 1856, în comuna bucovineană Straja, de lângă Rădăuţi. A urmat şcoala primară şi liceul la Cernăuţi, apoi, între 1876-1879 a studiat istoria şi geografia la universitatea din aceeaşi localitate; între 1879-1881 a continuat studiile la Viena. Teza de doctorat a susţinut-o în 1884, la Cernăuţi, cu subiectul *Despre începuturile statelor româneşti*; rămasă în manuscris, lucrarea s-a pierdut, tema va fi însă reluată în lucrările ulterioare ale istoricului. Între 1885-1887, D. Onciul a fost profesor la liceul din Cernăuţi, iar între 1887-1896 la Şcoala normală de acolo.

Prima sa contribuţie ştiinţifică apare în 1884, în "Convorbiri literare", sub titlul *Iuga Vodă, domn al Moldovei la 1374 şi 1400*. Studiul este de mult depăşit, căci pornea de la documentul falsificat de Haşdeu cu privire la domnia imaginară a lituanianului Iurg Koriatovici în Moldova, în 1374-1375. Este însă interesant prin metoda de lucru a autorului, care va caracteriza de aici înainte toate cercetările lui. Documentele sunt interpretate cu o rară minuţiozitate, argumentaţia este strânsă, de o logică riguroasă, căutând să rezolve problema cercetată în toate detaliile ei.

Tot în 1884, D. Onciul publică în „Convorbiri literare” studiul *Dragoş şi Bogdan fundatorii principatului moldovenesc* în care, aplicând o metodă precisă de cercetare a izvoarelor, încearcă să stabilească originile statului moldovean. El consideră că nu a existat o colonizare romană în Moldova, de unde trage concluzia (care nu a rezistat în istoriografia noastră ulterioară) că românii s-ar fi stabilit aici doar cu vreo două secole înainte de Dragoş, venind cei mai mulţi din Maramureş, dar şi din Muntenia şi Moesia. Cercetarea lui Onciul justifică tradiţia care vedea în Dragoş pe primul domn al Moldovei, el fiind întemeietorul, iar Bogdan cel care a desăvârşit organizarea principatului.

Cea dintâi lucrare fundamentală a lui D. Onciul apare în 1885 (tot în „Convorbiri literare”), sub titlul *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinţii românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol. Dare de seamă critică.* Este deci o recenzie a cărţii lui A. D. Xenopol, privitoare la originea şi continuitatea românilor, dar o recenzie sui generis care, atât prin proporţii, cât şi prin soluţiile noi propuse, reprezintă o monografie de sine stătătoare. Făcând critica ideilor lui Xenopol, D. Onciul, pe baza unei ample, şi bine conduse argumentaţii, susţine următoarele: Romanizarea nu s-a petrecut iniţial pe tot cuprinsul Daciei romane, ci în Oltenia, Transilvania (mai ales în sud-est) şi Banat[43]; concluziile seamănă în chip remarcabil, cu cele anterioare ale lui B. P. Haşdeu – putând fi luată în

---

[43] Concluziile lui Onciul nu mai sunt acceptate, în totalitatea lor, de istoriografia română actuală. S-a dovedit, mai ales pe baza materialelor arheologice, că poporul român s-a format pe întreg teritoriul României.

considerație şi o influență a acestuia –, deşi metoda lui Onciul, riguroasă, precisă, era profund diferită de cea a înaintaşului său. În acelaşi timp însă – şi aici apare principala diferență față de teoria lui Xenopol – romanizarea a fost profundă şi pe malul drept al Dunării, în Moesia. Poporul român s-a format astfel potrivit concepției lui Onciul, pe ambele maluri ale Dunării. În consecință, daco-românii şi macedo-românii nu ar fi popoare deosebite, ci ar vorbi două dialecte ale aceleiaşi limbi. Autorul susține continuitatea românilor la nordul Dunării, dar arată că, fluviul neconstituind nicicând un obstacol, elementul românesc de aici a fost îmbogățit, timp de mai multe secole, cu populație romanizată din Moesia[44]. Se explică astfel vitalitatea elementului românesc la nordul Dunării şi slăbirea sa treptată în sud. Această ipoteză[45] – care exagerează rolul elementului romanic venit din sudul Dunării – a lui D. Onciul este cunoscută sub numele de „teoria admigrării". Autorul este de acord cu părerea greşită a lui Xenopol că statul bulgar ar fi cuprins şi o parte a Daciei, ceea ce ar explica folosirea mai târziu a limbii slave în biserică şi stat. Lăsând la o parte o serie de concluzii discutabile sau chiar înlăturate de cercetările ulterioare, această „recenzie" a lui D. Onciul impresionează şi astăzi prin studiul minuțios şi critic al documentelor, prin sobrietatea şi logica expunerii.

A doua contribuție majoră a lui D. Onciul este publicată în 1891-1892 (de asemenea în „Convorbiri literare") şi se intitulează *Radu Negru şi originile principatului Țării Româneşti*. Studiul întemeierii Țării Româneşti prezenta dificultăți incomparabil mai mari decât cel al originilor Moldovei. Aici totul plutea într-o atmosferă legendară şi era greu să deosebeşti realitatea de ficțiune. Pe baza analizei critice a tuturor izvoarelor cunoscute, Onciul încearcă să descifreze adevărul. Şi de data aceasta concluziile sale amintesc în multe puncte cercetările anterioare ale lui Haşdeu (acesta negase existența lui Negru Vodă, socotindu-l o personificare a dinastiei Basarabilor şi dovedise confuzia dintre acesta şi Radu I). Ca şi Haşdeu, Onciul ajunge la concluzia că Basarabii domneau în Oltenia (formațiunea politică românească de acolo fiind probabil veche, ca şi cele cunoscute din Ardeal), şi că de acolo trebuie să fi pornit procesul de formare a Țării Româneşti. O altă formațiune statală s-a întemeiat în Muntenia, în urma stăpânirii, nedovedite însă, a Asaneştilor (imperiul româno-bulgar) la nord de Dunăre, în regiunea numită şi Cumania Neagră – apoi Vlahia Neagră –, de care se leagă şi legenda lui Negru Vodă. După 1241 cele două formațiuni româneşti trec sub suzeranitate maghiară; pe la 1272, Litovoi, pornind din Oltenia, cucereşte şi partea de răsărit de Olt. Tradiția descălecatului, crede Onciul, este legată de faptul că Radu I (confundat apoi cu Negru Vodă) a renunțat la ținuturile Amlaş şi Făgăraş de la nord de Carpați, limitându-şi stăpânirea la sudul munților.

La 1891, D. Onciul, încă tânăr, se impusese ca o mare autoritate în epoca cea mai controversată a istoriei româneşti; formarea poporului român şi continuitatea sa, întemeierea principatelor, erau cele două chestiuni tratate de el în lucrări de mică întindere (nu publicase nicio carte), dar cu o erudiție şi un spirit critic neatinse până atunci. Recunoaşterea oficială a venit prin numirea sa, în urma concursului desfăşurat în noiembrie 1895, ca profesor de istoria românilor la Universitatea din Bucureşti. În februarie 1896 îşi începe activitatea aici, predând în special istoria mai veche, până în secolul XVI.

---

[44] În secolul VII, prin stabilirea la sudul Dunării a slavilor, apoi a bulgarilor, populația romanizată din Moesia s-a deplasat atât spre sud (dând naştere macedo-românilor), cât şi spre nord, peste fluviu. Deplasarea ar fi continuat şi în secolele următoare.

[45] Susținută anterior şi de Mihai Cantacuzino, D. Fotino, M. Kogălniceanu.

Din 1889 era membru corespondent al Academiei Române, în 1905 devine membru plin (va fi şi preşedinte al ei spre sfârşitul vieţii, între 1920-1923). În urma pensionării lui Haşdeu, ajunge în 1900 director al Arhivelor Statului, funcție în care va contribui din plin la organizarea şi îmbogăţirea acestei instituţii. Era de aşteptat ca istoricul să continue într-un ritm, dacă nu sporit, cel puţin egal, seria contribuţiilor sale ştiinţifice. Realitatea a fost însă alta şi pare oarecum paradoxală. După ultimul studiu important, timp de vreun deceniu, Onciul s-a mărginit la contribuţii relativ modeste, care în general dezvoltau cercetările şi ideile anterioare; apoi, a renunţat şi la acestea, limitându-se mai ales la lucrări, articole şi discursuri ocazionale. Multiplele ocupaţii oficiale nu pot fi o explicaţie suficientă; aceasta e mai curând de ordin psihologic, ţinând de o slăbire a impulsului creator.

În 1899, D. Onciul publică, în limba germană, studiul *Istoria Bucovinei înainte de unirea cu Austria*, onorabil, dar fără calităţi deosebite. În acelaşi an îi apare prima carte: *Originile Principatelor române*. Reunind şi îmbogăţind parţial cercetările anterioare, fiind şi mai uşor de consultat decât studiile risipite prin reviste, această lucrare este mai frecvent citată. Trebuie arătat însă că ea nu reprezintă decât o reluare, cu unele nuanţe diferite, a studiilor anterioare despre întemeierea Moldovei şi a Ţării Româneşti. Autorul insistă asupra unei vechi organizări politice a Olteniei – probabil după 679 –, prin Basarabi[46]. Din a doua jumătate a secolului XI (trecerea pecenegilor peste Dunăre), românii încep să ocupe teritoriile de la răsărit de Olt şi Carpaţi. În ce priveşte Moldova, el neagă apartenenţa ei în secolul XII la Haliciu, aşa cum credea Xenopol.

Deosebirea dintre unele idei susţinute de Onciul şi punctele de vedere actuale, bazate pe o documentaţie mai bogată, în special (practic inexistentă în timpul său) este evidentă. Cu toată analiza riguroasă şi puterea de pătrundere a unei inteligente clare şi logice, Onciul nu a putut depăşi complet marile lacune ale documentării. Poate, fără să vrea, s-a lăsat atras şi de unele idei mai vechi, de pildă cele susţinute de Haşdeu.

În anii 1901, 1902 şi 1903, D. Onciul publică, în „Convorbiri literare", începutul unui nou studiu: *Titlul lui Mircea cel Bătrân şi posesiunile lui*. Caracteristic pentru stagnarea activităţii sale ştiinţifice este faptul că lucrarea a rămas ne terminată. El explică termenul de Ungrovlahia (prin suzeranitatea ungară) şi celelalte denumiri ale statului, referindu-se apoi la „părţile de peste munţi": Făgăraşul, Amlaşul şi Banatul Severinului. Mai departe nu a mers.

Este de remarcat, în jurul anului 1900, colaborarea sa asiduă la Enciclopedia română, editată de C. Diaconovici, din însărcinarea Astrei. Cele trei volume, apărute la Sibiu, în 1898, 1900 şi 1904, conţin multe articole semnate de D. Onciul privitoare la istoria românilor, unele fiind adevărate studii, care totuşi nu aduc nimic nou în raport cu cercetările sale anterioare.

După 1903, cu greu se mai poate găsi în activitatea sa ştiinţifică vreun articol de interes deosebit. Le semnalăm pe cele privind Biserica Domnească din Curtea de Argeş, inclusiv (în 1923) stabilirea, pe baza unei incrustaţii în zid, a datei morţii lui Basarab. Alte articole au un caracter pur ocazional.

Concepţia lui Onciul asupra mersului general al istoriei este nesatisfăcătoare. Ideile în această privinţă şi le-a expus în discursul de recepţie la Academie, publicat în 1906

46 „Mai fericita Oltenie, situată între imperiile bizantinilor, ungurilor şi pecenegilor, dar neaparţinând niciunuia din ei, a fost atât prin aşezarea geografică, cât şi prin condiţii etnografice şi politice, ca şi menită de la soartă să fie cetatea românismului. În ea prinse rădăcină, din ea crescu în urmă statul naţional al românilor. Ea este şi leagănul dinastiei româneşti a Basarabilor".

sub titlul *Epocele istoriei române şi împărţirea ei*; argumentaţia de aici a reluat-o mai pe larg în 1920, publicând *Fazele dezvoltării istorice a poporului şi statului român*. Concepţia sa nu are nici meritul de a fi originală; el reia teza profesorului său de la Viena, Ottokar Lorenz (1832-1904), care vedea cea mai bună împărţire şi explicaţie a istoriei în succesiunea generaţiilor. În această viziune, secolul, în loc să fie o împărţire convenţională a timpului (ceea ce şi este), devenea măsura cea mai naturală, cuprinzând trei generaţii. Pe baza acestora, se realizau şi grupări mai întinse, de 300 şi 600 ani. O asemenea teorie pare astăzi puerilă şi aproape nici nu mai necesită o ripostă (amintim doar că timpul nu are mereu aceeaşi valoare: există perioade de evoluţie, dar şi de revoluţie şi, în general, cu cât ne apropiem de zilele noastre transformările sunt mai rapide). Onciul preia schema lui Lorenz, considerând chiar că „istoria română prezintă un exemplu clasic pentru această teorie". Şi iată cum: primii 600 de ani, până în secolul VII, marchează formarea poporului român; următorii 600, până în secolul XIV – începutul organizării politice. Ultima perioadă de 600 ani merge de la întemeierea principatelor până la Unirea din 1918. Aceste perioade sunt subdivizate în grupe de 300 şi 100 de ani[47]. În ce priveşte conţinutul perioadelor, la baza lor stă factorul politic, supraapreciat, şi mai cu seamă ideea dinastică. Personalităţile, dinastiile joacă rolul principal în viziunea lui Onciul.

D. Onciul a scris şi o lucrare de sinteză, de mică întindere (192 pagini în ultima ediţie), intitulată *Din istoria României*. A apărut în 1906, fiind reeditată în 1908 şi 1913. Pentru a o judeca drept, trebuie să ţinem seama că a avut un caracter ocazional, în legătură cu jubileul lui Carol I din 1906. Este astfel oarecum explicabil că ultima parte – România după 1866 – cuprinde mai mult de o treime din lucrare, în timp ce prima se referă pe scurt la istoria românilor până la întemeierea principatelor, iar a doua, cuprinzând epoca intermediară, se subdivide în „perioada dinastiilor" (până la 1600) şi „perioada domnilor din diferite familii", până la 1866. Prezentarea cuprinde în cea mai mare parte date politice, fiind organizată potrivit domniilor. Nu se fac referiri, decât incidentale, la Transilvania. Stilul este precis şi lipsit de căldură. Concepţia dinastică a istoriei îşi găseşte un corespondent şi în orientarea politică conservatoare a autorului. Carol I este lăudat în chip exagerat, considerându-se că odată cu el începe „o nouă eră în dezvoltarea statului român".

Atunci când D. Onciul părăseşte cercetarea minuţioasă a unor probleme speciale şi se lansează în sinteze sau priviri teoretice nu reuşeşte să depăşească niciodată mediocritatea. El rămâne însă un remarcabil istoric prin opera sa de tinereţe şi nu atât prin rezultatele cercetărilor – care se învechesc mai devreme sau mai târziu, ca în orice ştiinţă, – ci prin metoda nouă, precisă, aplicată unor domenii în care domnise până la el bunul plac al fiecărui cercetător. Lipsa de fantezie, lipsa unei concepţii mai largi reprezintă cealaltă faţetă a unei preocupări stricte pentru analiza documentului.

D. Onciul a murit în 1923. Cu acest prilej, N. Iorga a sintetizat în câteva rânduri contribuţia sa ştiinţifică: „Cu Dimitrie Onciul pleacă din mijlocul nostru... iniţiatorul însuşi al studiilor critice de istoria românilor. Începându-şi lucrul într-o vreme când o şcoală învechită nu-şi dădea osteneala de a strânge de aproape izvorul şi nu-şi impunea

[47] Astfel, în ce priveşte ultima epocă de 600 de ani, ea cuprinde două grupe de 300; prima reprezintă epoca dinastică a Basarabilor şi Muşatinilor, până la 1601. Mircea, Ştefan şi Mihai încheie câte o sub diviziune de un secol. Ceilalţi 300 de ani (sec. XVII-XX) marchează avântul ideii naţionale. Prima subdiviziune de un secol merge până la fanarioţi, a doua cuprinde fanarioţii, a treia renaşterea naţională după 1821.

disciplina necesară pentru ca să nu întreacă rezultatele cercetării obiective, el a fost prin scrisul său învățătorul la noi al doctrinei germane, cu toate însuşirile ei, pe lângă care sunt şi neapărate defecte. Ca profesor, a fost acelaşi strict păzitor al unei doctrine severe, pe care a transmis-o cu autoritate elevilor săi". Căci, într-adevăr, Onciul a fost şi un mare profesor, reuşind să creeze o şcoală în jurul său, din care vor ieşi, printre alții, Constantin Giurescu şi Vasile Pârvan.

Al doilea reprezentant al „şcolii critice", Ioan Bogdan, s-a născut la Braşov, în anul 1864. A urmat studiile secundare în oraşul natal, iar Facultatea de Litere la Iaşi, între 1882-1885, luându-şi licența cu lucrarea *Istoria coloniei Sarmizegetusa*, publicată în 1885. Între 1885-1886 a fost profesor de latină şi greacă la liceul din Pomârla (Dorohoi). Trimis de ministrul D. A. Sturdza, merge în 1886 în Germania, pentru a studia învățământul secundar de acolo, iar la întoarcere publică un voluminos raport. În 1886-1887 studiază aceeaşi chestiune în Italia.

În 1887, I. Bogdan primeşte o bursă pentru patru ani în vederea unei specializări în slavistică. Istoriografiei noastre îi lipsea un specialist în acest domeniu, absolut necesar pentru a înțelege istoria românească medievală. Era desigur Haşdeu, care avusese meritul de a fi publicat multe documente slave; pe de o parte însă, el vedea în slavistică mai mult un auxiliar decât un domeniu de studiu bine definit, iar pe de alta o cercetare cu adevărat ştiințifică a influențelor slave şi raporturilor româno-slave nu se mai putea rezuma la erudiția sa, uneori rodnică, dar alteori arbitrară şi fantezistă. Noua fază a dezvoltării ştiinței istorice cerea un spirit critic, care să apuce în domeniul slavisticii o analiză obiectivă şi riguroasă. I. Bogdan a efectuat studii temeinice la Viena (important centru al slavisticii) în 1887-1888, continuând specializarea la Petersburg, în 1888, la Moscova, în 1889-1890, iar apoi, după ce s-a oprit la Kiev şi Cracovia, în 1890, revenind la Viena. Reîntors în țară, este numit în 1891 profesor suplinitor, iar în 1892 profesor titular la catedra de limbi slave a Facultății de litere din Bucureşti (între 1898-1919, cu scurte întreruperi, va fi decan al acestei facultăți). El se impune repede în viața ştiințifică românească, devenind în 1892 membru corespondent al Academiei, iar în 1903 membru plin. Între anii 1902-1906 a condus revista „Convorbiri literare", mărind ponderea istoriei în paginile ei şi grupând în jurul său istorici de valoare: D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan şi alții. A fost nu numai un mare specialist în domeniul său, dar şi un strălucit profesor şi organizator, contribuind din plin la progresul şcolii româneşti de istorie. A încetat din viață, în plină putere creatoare, în anul 1919.

Ioan Bogdan a fost – pentru a relua aprecierea lui P. P. Panaitescu – „adevăratul întemeietor al studiilor de istorie slavă la noi". Nu l-a interesat în primul rând influența slavă externă, deşi a cercetat-o într-o anumită măsură, ci izvoarele slave interne şi instituțiile româneşti de origine slavă (sau purtând denumiri slave), caracteristice pentru întreaga noastră istorie medievală.

Principala sa realizare a fost publicarea şi comentarea izvoarelor slave ale istoriei românilor. Prima lucrare însemnată din acest domeniu, apărută în 1891, se intitula *Vechile cronice moldoveneşti până la Ureche*. Aici I. Bogdan publică pentru întâia dată letopisețul de la Putna (descoperit de el la Kiev), cronicile lui Macarie şi Eftimie, şi, de asemenea, cronica moldo-polonă (editată şi de Haşdeu) şi moldo-rusă. Publicarea acestor izvoare – mai ales a letopisețului de la Putna, variantă a cronicii din timpul lui Ştefan cel Mare – a reprezentat un important eveniment ştiințific. Lucrarea a scos la lumină o întreagă epocă a culturii româneşti, caracterizată prin influența bizantină şi slavonă, despre care, până la I. Bogdan, nu se cunoştea aproape nimic.

Continuând cercetarea aceleiaşi perioade, I. Bogdan publică în 1895 *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor*, în care apar pentru prima dată letopisețul de la Bistrița (descoperit şi numit de el astfel), cronica sârbo-moldovenească etc. Tabloul va fi completat prin editarea, în 1909, a cronicii lui Azarie şi a unei alte variante a letopisețului de la Putna. Aproape tot ce cunoaştem astăzi despre vechea istoriografie românească în limba slavă din secolele XV-XVI a fost descoperit, publicat şi comentat de I. Bogdan. Prin strădania lui, aproape două secole de cultură românească au devenit cunoscute cercetătorilor.

Pe lângă editarea izvoarelor narative, I. Bogdan a adus o prețioasă contribuție şi la publicarea, în ediții critice, a documentelor de arhivă, privitoare la istoria românilor în evul mediu. În anii 1893, 1895. Şi 1900 a publicat, în cadrul colecției Hurmuzaki, trei volume de documente polone referitoare la români. În 1902 îi apare culegerea *Documente şi regeste privitoare la relațiile Țării Româneşti cu Braşovul şi Ungaria în secolele XV şi XVI* (cuprinzând 228 documente). O lucrare de mare valoare este cea publicată în 1913, în două volume, sub titlul *Documentele lui Ştefan cel Mare*. Ea reprezintă rezultatul unei munci remarcabile pentru descoperirea, transcrierea şi interpretarea unui număr de 448 documente aflate în arhivele şi la persoanele particulare din țară, cât şi în afara hotarelor (Rusia şi Austro-Ungaria). I. Bogdan nu s-a mulțumit doar cu publicarea documentelor, ci le-a însoțit de numeroase note şi comentarii[48]. Rezultatul este, după cum scria P. P. Panaitescu, „un adevărat repertoriu al instituțiilor vechi româneşti, precum şi un repertoriu geografic al vechilor sate din Moldova, a căror aşezare pe hartă s-a silit s-o găsească, de asemenea un glosar indispensabil al limbii slavo-moldoveneşti şi al primelor cuvinte româneşti strecurate în documentele slave". Vechile izvoare îl interesează deci pe I. Bogdan nu în primul rând pentru stabilirea evenimentelor politice, cât pentru înțelegerea evoluției civilizației româneşti, sub multiplele ei aspecte.

După moartea sa, în 1922, prin îngrijirea lui Ioan Bianu, i s-a publicat lucrarea rămasă până atunci în manuscris: *Cronica lui Constantin Manasses. Traducere medio-bulgară făcută pe la 1350. Text şi glosar*. Publicarea şi interpretarea acestei cronici erau necesare, dată fiind influența exercitată de Manasses asupra cronicarilor români din secolul XVI.

Edițiile de cronici şi documente ale lui I. Bogdan sunt remarcabil alcătuite, autorul excelând atât în latura „tehnică" a acestei activități, cât şi în interpretarea materialului publicat. În domeniul editării şi criticii izvoarelor nu numai a depăşit categoric tot ce se realizase până la el în istoriografia românească, dar în multe privințe rămâne nedepăşit până astăzi. I. Bogdan a reprezentat „un model greu de atins de cercetători", arată P.P. Panaitescu.

Interesul marelui slavist depăşea însă stricta publicare a izvoarelor, chiar în maniera mai largă, a edițiilor comentate. Plecând de la document, I. Bogdan a încercat

---

[48] Iată câteva idei ale lui I. Bogdan privind publicarea vechilor documente: „Documentele noastre interne au fost publicate sau fără niciun comentar, sau cu puţine comentarii privitoare la partea politică ori genealogică a cuprinsului lor. Ştirile foarte sumare ce putem scoate din ele pentru studiul aşezămintelor sau ştirile foarte interesante asupra toponimiei au fost prea puţin relevate în ediţiile de până acum... Spre a completa aceste lipsuri, mi-am dat silința să explic tot ce se raportă la vechile aşezăminte ale Moldovei şi la vechea toponimie a acestei țări... Pentru explicarea aşezămintelor vechi am dat o întindere deosebită notelor ce însoțesc fiecare document şi indicelor de cuvinte slave şi româneşti, a căror interpretare... este de cea mai mare utilitate pentru istoria vechiului drept român".

întotdeauna să pătrundă spiritul şi civilizaţia epocii studiate. În chip deosebit s-a interesat de istoria instituţiilor. Lucrările sale privind organizarea socială în evul mediu românesc, deşi nu multe şi de întindere redusă, îl consacră drept un pionier în acest domeniu. În 1902 publică studiul *Originea voievodatului la români*, (ajungând la concluzia că termenul, împrumutat de la slavi, a avut o evoluţie proprie, românească), iar în 1903 *Despre cnejii români*, arătând că aceştia erau juzi săteşti, termenul slavon înlocuind vechiul cuvânt latinesc. Acoperite de termeni străini, se dezvoltă astfel instituţii originale româneşti. În ce priveşte proprietatea boierească, I. Bogdan susţine teza, de largă circulaţie pe atunci (fundamentată încă de Bălcescu) că aceasta a apărut abia după întemeierea principatelor, fiind bazată pe privilegiu domnesc.

O altă categorie de lucrări ale lui I. Bogdan priveşte raporturile românilor cu popoarele slave. Cea mai însemnată este broşura publicată în 1895, sub titlul *Românii şi bulgarii*, în care autorul consideră că, dintre toţi slavii, aceştia au avut cele mai intense şi fructuoase contacte cu românii. I. Bogdan a publicat şi studii despre relaţiile româna-ruse şi româno-sârbe.

I. Bogdan seamănă în multe privinţe cu D. Onciul. A fost, ca şi acesta, un harnic cercetător de arhivă, un spirit minuţios, critic, a avut ca şi el o metodă de lucru precisă, excluzând fantezia şi ipotezele imposibil de demonstrat. Amândoi au ştiut să impună această metodă severă elevilor, întemeind o şcoală şi contribuind la crearea unei atmosfere cu adevărat ştiinţifice în istoriografia românească. Asemănarea se opreşte aici. Căci, comparându-l cu D. Onciul, I. Bogdan a fost un spirit mult mai larg, cu preocupări mai diverse şi incomparabil mai modern. În timp ce Onciul nu se putea depărta de istoria tradiţională, politică şi dinastică, I. Bogdan are meritul de a fi înţeles, printre primii în istoriografia românească, nu numai necesitatea unei noi metode de cercetare, dar şi a unui înţeles nou, mai larg al ştiinţei istorice. Deşi nu s-a ocupat de filosofia istoriei, prin modul cum înţelegea tratarea acestei discipline, poate fi apropiat de şcoala pozitivistă.

Concepţia sa istorică este expusă în discursul de recepţie la Academia Română, publicat în 1905 sub titlul *Istoriografia română şi problemele ei actuale*. Însemnătatea lucrării este dublă; dacă în partea a doua ea ne înfăţişează ideile autorului asupra istoriei, în prima este o prezentare şi o încercare de periodizare a istoriografiei româneşti până în vremea sa. El distinge trei perioade. Cea dintâi aparţine analiştilor şi cuprinde secolele XV-XVI, spiritul său fiind religios. Deşi scrise în limba slavă şi imitând modele de la sudul Dunării, analele româneşti „au o superioritate incontestabilă asupra modelelor lor. Admirabila simplitate a stilului, amplitudinea şi desăvârşita obiectivitate a naraţiunii, pun analele noastre la acelaşi nivel cu cele mai bune produse similare din apusul Europei”. A doua perioadă, cuprinzând secolele XVII-XVIII, este cea a cronicarilor, cu caracter politic şi provincial. Stolnicul Cantacuzino ocupă „un loc intermediar între cronicari şi istorici”, iar D. Cantemir este „primul istoric al românilor”. De la sfârşitul secolului XVIII se intră în a treia etapă, a istoricilor, principalul caracter al scrierilor fiind cel naţional, în plus, în ultima vreme istoria tinzând să devină tot mai pronunţat sociologică. Dintre istoricii secolului XIX, I. Bogdan apreciază în mod deosebit pe N. Bălcescu – pentru istoria instituţiilor –, pe Al. Papiu Ilarian (al cărui Telzaur este considerat „cea dintâi publicaţie românească de izvoare la nivelul istoriografiei apusene”), pe B. P. Haşdeu – care a avut o „superioritate imensă faţă de predecesorii săi”, prin cunoaşterea limbilor slave – şi, printre contemporani, pe N. Iorga, la a cărui „extraordinară activitate” se referă. Mai rezervat este privit A. D. Xenopol, care „a depus

în opera sa, începută cu mult curaj şi continuată cu multă stăruinţă, o muncă însemnată. Multe din generalizările ei, bazate numai pe materialele publicate, s-au arătat însă în urmă premature". El critică – aluzia privindu-l în primul rând tot pe A. D. Xenopol – şi metoda potrivit căreia influenţele străine „în mod cu totul greşit, au fost luate drept criteriu de clasificare a epocilor istorice". I. Bogdan consideră că nici criteriile politice stricte (metoda lui D. Onciul) nu pot sta la baza unei periodizări corespunzătoare.

În concepţia lui I. Bogdan „evoluţia istorică a unui popor poate fi înţeleasă numai prin factorii interni ce au provocat-o, deci prin studiul claselor sociale ce l-au constituit şi al ideilor ce au stăpânit acţiunea lor". Întâlnim aici o viziune foarte modernă, apropiată de cea actuală, un real progres teoretic în istoriografia română. O adevărată istorie, arată I. Bogdan, nu se poate face prin prisma personalităţilor, ci prin studiul multilateral al organizării sociale, al civilizaţiei româneşti. Mai concret, aceasta însemna studiul poporului sub aspect etnografic şi statistic, cercetarea originii şi organizării satelor, împărţirii pământului, organizării administrative, oraşelor, marii proprietăţi („originea şi transformaţiunile marii proprietăţi teritoriale sau a nobilimii, care au determinat în parte şi dezvoltarea politică a principatelor"), naturii puterii domneşti, apărării ţării. Istoricul trebuia să cunoască „condiţiile economice ale diferitelor clase sociale şi raporturile ce s-au stabilit între ele în cursul secolelor", vechiul drept românesc, ca şi dezvoltarea literaturii şi artei. Aceasta nu înseamnă excluderea istoriei politice, care înceta însă de a mai ocupa primul plan. Istoricul trebuie să sublinieze mai ales ce este original în civilizaţia românească. Influenţele externe nu pot fi, desigur, negate. I. Bogdan insistă asupra înrâuririlor slave, considerând chiar că înainte de asimilarea slavilor (secolele VI-X) nu poate fi vorba de un popor român pe deplin închegat[49].

Pentru realizarea unui adevărat progres sub raportul conţinutului istoriei, era necesară înainte de toate, arăta I. Bogdan, editarea cât mai completă a izvoarelor. Se impunea astfel o ediţie critică a documentelor interne româneşti, de asemenea publicarea în mod ştiinţific a cronicilor, ca şi adunarea inscripţiilor (un „corpus inscriptionum"). De o atenţie deosebită trebuiau să se bucure ştiinţele auxiliare ale istoriei. În scrierea istoriei, scopurile străine ştiinţei nu-şi aveau locul, singura tendinţă urmând să fie căutarea adevărului.

Istoriografia română şi problemele ei actuale este una dintre cele mai interesante scrieri programatice ale istoriografiei noastre. Cu mult curaj, cu o deosebită luciditate şi înţelegere a sensurilor istoriei, I. Bogdan a arătat necesitatea orientării nu numai spre o metodă nouă, dar şi spre o înţelegere mai largă, mai profundă, a obiectului disciplinei. Dacă în domeniul istoriei politice progresul era simţitor, în faţa istoricilor stăteau însă, încă puţin cercetate, căile evoluţiei civilizaţiei româneşti. I. Bogdan a indicat principalele direcţii ale dezvoltării istoriografiei române în deceniile ce aveau să vină. Istoricii au contribuit cu adevărat la dezvoltarea ştiinţei ce o reprezentau. În măsura în care activitatea lor a corespuns acestor direcţii. Propunerile lui I. Bogdan îşi, păstrează încă valabilitatea, căci multe puncte ale programului său nu au fost nici pe departe epuizate; se aşteaptă încă monografii privitoare la istoria claselor sociale, a proprietăţii, a oraşe lor etc.

În „şcoala critică" pot fi încadraţi şi alţi istorici, care au lăsat o operă mai restrânsă,

---

[49] Observaţie nuanţată just de C. C. Giurescu, „în sensul că poporul român şi-a căpătat caracteristicile sale complete numai după ce elementului esenţial, daco-romanic, constituind temeiul, i s-a adăugat elementul slav. Cu alte cuvinte, că nu avem de a face cu părţi egale, nici cantitativ, nici calitativ, şi că punctul de greutate trebuie să cadă tot asupra primelor elemente".

dar concepută în acelaşi spirit de cercetare metodică şi exactă. Astfel, George Popovici (1863-1905) a publicat în „Convorbiri literare” studii remarcabile privind istoria dreptului românesc; colaborator al aceleiaşi reviste, Ştefan Orăşanu (1869-1903) a scris, printre alte contribuţii mai mărunte, lucrarea *Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea*, apărută în 1899. Dintre istoricii de peste munţi, apropiat de „şcoala critică” este bănăţeanul Ioan Sârbu (1865-1922), format, ca şi D. Onciul, la migăloasa şcoală vieneză. Istoric foarte conştiincios, spirit critic care mergea la cercetarea detaliată a fiecărui amănunt, dar lipsit de idei generale, precum şi de talent literar, I. Sârbu s-a făcut cunoscut printr-o lucrare bine apreciată şi în străinătate, referitoare la politica lui Matei Basarab, publicată în limba germană, la Leipzig, în 1899, sub titlul *Matei Vodă Basarabas auswärtige Beziehungen, 1632-1654*. A lucrat apoi o vreme îndelungată, folosind şi material inedit, la o mare monografie despre Mihai Viteazul, bine documentată, dar aridă, pe care nu a reuşit să o ducă până la sfârşit. Au apărut două volume, în 1904 şi 1907, sub titlul *Istoria lui Mihai-Vodă Viteazul, domnul Ţării Româneşti*, tratând domnia acestuia până la 1599.

Prin activitatea lui D. Onciul, I. Bogdan şi a celor grupaţi în jurul lor, istoriografia română a ajuns cu adevărat la maturitate în jurul anului 1900. Faţă de momentul 1870, dominat de erudiţia, când critică şi constructivă, când fantezistă, a lui Haşdeu, momentul 1900 ne pune în faţa unui progres cu totul remarcabil, realizat în numai câteva decenii, progres care îşi are, fireşte, limitele lui. Folosind o tehnică mult mai precisă şi renunţând la fantezie, reprezentanţii „şcolii critice” au înţeles documentaţia istorică în chip mai îngust decât Haşdeu; în timp ce acesta – mai apropiat de concepţia actuală – considera că orice mărturie, de orice natură, este izvor istoric, „şcoala critică” se baza în primul rând, dacă nu exclusiv, pe mărturiile scrise. Tendinţa spre analiza detaliată a fiecărui amănunt a împiedicat de asemenea realizarea unor mari opere de sinteză, faţă de care „şcoala critică” îşi exprima neîncrederea, cât timp nu erau lămurite, prin monografii parţiale şi editarea izvoarelor, perioade şi aspecte mai restrânse. Rigoarea critică a dus astfel la o anumită limitare a muncii fiecărui istoric, preţ care trebuia să fie plătit pentru stabilirea studiilor istorice pe o bază trainică. Istoricului „universal” de până atunci, îi ia locul specialistul într-un anumit domeniu.

Şcoala critică a nutrit iluzia unei istorii perfect ştiinţifice, deasupra oricăror influenţe din afară. S-a vrut desprinsă de politică, de luptele sociale şi naţionale ale vremii, obiectiv care nu a putut fi pe deplin atins; cu sau fără voia lor, istoricii vor reflecta în continuare o anumită concepţie, un anumit ideal politic. Fără a se putea plasa cu totul în afara ideologiei epocii, istoriografia şcolii critice este totuşi, în chip evident, mai puţin angajată politiceşte decât opera istoricilor anteriori şi a celor care vor reprezenta generaţia următoare.

Peste limitele arătate, important rămâne faptul că spre sfârşitul secolului XIX, istoricii deveniseră conştienţi de necesitatea unei documentări minuţioase, unei metode critice şi, ca supremă ţintă, de obligativitatea căutării obiective a adevărului.

6. ÎNCEPUTURILE ARHEOLOGIEI ROMANEŞTI

Ramură distinctă a cercetării istorice, necesitând o mai adâncă specializare şi o metodă de lucru bine definită, arheologia s-a dezvoltat mai târziu în România decât alte aspecte ale istoriografiei. Ceea ce nu înseamnă că primii noştri istorici şi chiar cronicarii, nu au remarcat importanța unor vestigii antice păstrate pe teritoriul românesc. Miron Costin admiră ruinele podului construit de Traian peste Dunăre, iar D. Cantemir îşi sprijină uneori argumentația pe mărturii arheologice, ca de altfel şi stolnicul C. Cantacuzino.

Preocupări sistematice nu întâlnim însă decât începând cu prima jumătate a secolului XIX. Bogăția materialului arheologic ascuns în pământul românesc şi lipsa sau insuficiența izvoarelor scrise pentru o bună parte a istoriei poporului român explică interesul trezit şi importanța acordată acestui gen de cercetări. Studiul arheologiei (înțeleasă ca o prezentare a monumentelor, a vechilor culturi şi obiceiuri) în şcoli este prevăzut şi de Regulamentul Organic (1831-1832). Tezaurul de la Pietroasa – descoperit în 1837 – a contribuit mult la intensificarea preocupărilor arheologice. Este perioada când se remarcă mai mulți colecționari particulari, sau arheologi amatori, dintre care amintim pe V. Blaremberg, generalul Mavros, George Seulescu (ultimul chiar a publicat unele cercetări istorice şi arheologice). Primul studiu temeinic de arheologie, rezultat al unei bogate informări, este *Istriana*, publicat în 1846 de August Treboniu Laurian.

Evoluția arheologiei româneşti în secolul XIX, de la diletantism la ştiință, este ilustrată de numele a trei cercetători, reprezentând generații diferite. Aceştia sunt: Cezar Bolliac, Alexandru Odobescu, Grigore Tocilescu.

Cezar Bolliac s-a născut în 1813 şi s-a remarcat ca ziarist, scriitor şi om politic. A participat la călătoria de studii din 1845, alături de A. T. Laurian, publicându-şi independent de acesta, notele de călătorie, în 1845-1846. Mai târziu, aflat în Franța, a publicat în 1856 cartea *Topographie de la Roumanie*, astăzi depăşită, în care foloseşte şi date arheologice. Articolul *Despre daci* publicat în „Românul”, în 1858, prezintă o importanță deosebită, Bolliac fiind printre primii (urmat curând de Haşdeu) care, combătând ideile latiniste, încearcă să demonstreze marea importanță a elementului dac. Aceasta va fi de fapt principala sa preocupare în cadrul cercetărilor arheologice pe care, după o lungă întrerupere, le reia în 1858. Cercetează linia Dunării şi de asemenea vechile mânăstiri (în „Românul” din 1861 publică *Cercetări prin mânăstiri*); în gazeta „Buciumul”, condusă de el în 1863-1864, editează documente istorice, cronici, precum şi mai multe articole de istorie. Din 1865 conduce publicația „Trompeta Carpaților”.

În 1869, C. Bolliac este numit preşedinte al Comitetului arheologic din Bucureşti, succedând în această funcție generalului Mavros; de acum înainte, până la sfârşitul vieții, se va consacra aproape exclusiv arheologiei. (În 1868 inițiase şi un curs gratuit de numismatică). Organizează călătorii arheologice pe Dunăre şi în ținuturile de deal şi munte, efectuând săpături la Slonul – județul Prahova – şi la Tinosul (aici împreună cu Odobescu). În articolul *Cetatea Tinosului*, publicat în „Trompeta Carpaților”, pune problema cercetării vestigiilor dace. Toate rezultatele obținute sunt adunate în volumul *Escursiune arheologică în 1869*, apărut în acelaşi an, la Bucureşti. În 1870 îl întâlnim căutând urme dacice în munții Bucegi, iar în 1871 continuă cercetările la Slonul, unde crede că a descoperit un vechi alfabet dac. În 1872, efectuează săpături la Troesmis, la

necropola din Zimnicea, la Celei şi Vodastra. Totul fără metodă, fără cunoaşterea în fond a meseriei, dar cu o energie şi un entuziasm tineresc, cu totul neobişnuite pentru un om deja în vârstă. Diletantismul său apare în unele studii, împingându-l la concluzii ridicole, cum ar fi în articolul (publicat în 1873) despre *Uzul fumatului din timpii preistorici*, bazat pe descoperirea unor obiecte presupuse de Bolliac a fi pipe preistorice; Odobescu îl va ironiza, publicând în acelaşi an o replică, sub titlul *Fumuri arheologice scornite din lulele preistorice de un om care nu fumează*. Este prima polemică din lungul şir care va jalona evoluţia cercetărilor arheologice. Nu vom înşira toate zonele şi localităţile unde au continuat săpăturile efectuate an de an de Bolliac. În 1873 continuă să lucreze la Vodastra, Celei, Zimnicea, în 1874 cercetează în continuare necropola din Zimnicea etc. De semnalat lucrarea publicată în 1876, sub titlul *Ceramica Daciei. Vodastra.*

Bolliac a murit în 1881. Judecat prin prisma ştiinţei actuale, el este sub orice critică. Privindu-l însă în contextul epocii, trebuie apreciat pentru noutatea şi temeritatea între prinderilor sale, care au deschis pentru alţii, mai bine pregătiţi, calea adevăratelor cercetări arheologice. Ideile sale privitoare la însemnătatea cunoaşterii civilizaţiei dace erau remarcabile şi au contribuit, alături de studiile lui Haşdeu, la schimbarea opticii în legătură cu ponderea elementelor dac şi roman în etnogeneza românească.

Reprezentant al următoarei generaţii, Alexandru Odobescu s-a născut în 1834, la Bucureşti, fiind fiul generalului Ioan Odobescu, cunoscut prin rolul său reacţionar în timpul revoluţiei din 1848. El a studiat la colegiul Sfântul Sava – şi amintim că şcoala avea o bogată colecţie arheologică (inscripţii romane, ceramică, fragmente de sculpturi), care va forma nucleul Muzeului Naţional de Antichităţi, înfiinţat în 1864. Şi-a continuat studiile la Paris între 1850-1854, luându-şi însă numai bacalaureatul (dar audiind şi cursurile facultăţii de litere); s-a interesat aici de arheologie, ştiinţă bine reprezentată în Franţa. Fără a deveni propriu-zis un specialist, Odobescu depăşeşte pregătirea improvizată a lui Bolliac, realizând într-un fel legătura dintre perioada diletantismului şi cea a cercetării cu adevărat ştiinţifice în arheologia românească.

Preocupările şi aptitudinile arheologice şi le-a valorificat în 1867, cu ocazia expoziţiei universale de la Paris, când a îndeplinit funcţia de comisar pentru organizarea pavilionului românesc; se expunea cu această ocazie şi vestitul Tezaur de la Pietroasa. Ghidul pavilionului – *Notiţă despre România* – a fost scris de el, în colaborare cu P. S. Aurelian, lui Odobescu revenindu-i partea arheologică (*Notice sur les antiquités de la Roumanie*), în care insistă asupra tezaurului menţionat, dar se referă şi la alte antichităţi româneşti: tumuli, valuri, săpăturile de la Celei, Reşca etc.

În 1869, Odobescu lucrează alături de Bolliac, pe teren, la Tinosul şi Pucheni, urmarea fiind descoperirea unor urme dacice. Devenind tot mai cunoscut în cercurile specialiştilor, este ales membru al comitetului arheologic în 1869 şi în acelaşi an reprezintă ţara la Congresul internaţional de antropologie şi arheologie preistorică de la Copenhaga, cu o comunicare privind descoperirile preistorice în România. În 1870 este ales membru al Societăţii Academice; pe lângă activitatea ştiinţifică, se luase în consideraţie, fireşte, şi cunoscuta sa operă literară. Ca membru al Academiei, el se va remarca, printre altele, prin instituirea unui premiu pentru cea mai bună lucrare despre Dacia veche (va fi câştigat, cum vom vedea, de Gr. Tocilescu). Apare din nou cu claritate schimbarea fundamentală, în cursul anilor 1860-1870, a concepţiei privind etnogeneza. Urmare şi a descoperirilor arheologice, civilizaţia dacă şi aportul său la formarea poporului român erau tot mai insistent subliniate. Cauza trebuie căutată şi în

condițiile politice schimbate; mai ales în urma unirii din 1859, românii îşi consolidaseră suficient poziția pentru a nu mai fi tentați să-şi susțină drepturile legitime prin originea exclusiv latină. De altfel, descendența din daci – fireşte, cu puternicul adaus roman – sublinia cu şi mai mare tărie ideea continuității, din timpurile cele mai vechi, corespunzând totodată şi adevărului ştiințific.

În 1871, Odobescu începe să pună în aplicare o idee nouă, alcătuind un *Chestionar arheologic*, trimis învățătorilor din sate. Dorința sa era ca, pe baza răspunsurilor primite, să realizeze o hartă şi un dicționar arheologic al României, rămase însă în stadiul de proiect. A primit peste 1600 de răspunsuri, din diferite localități. Folosindu-se de ele, a alcătuit studiile *Rămăşițe antice din județul Dorohoi* (apărut în 1871 şi, în broşură, în 1872) şi *Antichitățile județului Romanați* (1877). Amintim şi alte lucrări din această perioadă: *Arheologia preistorică: arme şi unelte de os din epocele preistorice aflate în România* (1872), *Artele din România în periodul preistoric* (1874). Fragmente de arheologie se întâlnesc şi în eseul *Pseudokinegetikos* (1874), care i-a consolidat gloria literară.

Polemica cu C. Bolliac, desfăşurată tot în această vreme, impune o succintă comparație. Odobescu îi este incomparabil superior prin cultură, finețe spirituală şi cunoaşterea literaturii de specialitate, la nivelul ei european. El nu este totuşi, în ciuda unor cercetări din tinerețe – şi aici trebuie subliniată singura, dar deloc neglijabila superioritate a lui Bolliac – un arheolog de teren, lipsă ce i-a fost imputată şi de adversarul său, mare inițiator de şantiere. Tipul eruditului, al savantului de salon, Odobescu prefera să stea în fotoliul său şi să folosească răspunsurile – de multe ori discutabile, căci nu porneau de la specialişti – primite la chestionarele sale.

Din 1874 Odobescu predă la Universitatea din Bucureşti un curs liber de arheologie, primul de acest fel în România. Prelegerile din 1874-1875 au fost publicate în 1877 sub titlul *Istoria arheologiei*. Lucrarea cuprinde 15 lecții, referitoare la dezvoltarea arheologiei[50] în antichitate şi – sărind peste evul mediu, considerat neinteresant – în epoca renaşterii, până la mijlocul secolului XVIII (a doua parte este cea mai reuşită). *Istoria arheologiei* este foarte bine documentată şi concepută potrivit unui plan original. Lucrarea este remarcabilă atât prin erudiție, cât şi prin stil, talentul de narator al lui Odobescu găsind aici un teren prielnic; unele digresiuni abat însă expunerea de la firul ei normal. Odobescu plănuia şi un al doilea volum, care ar fi tratat dezvoltarea arheologiei în epoca modernă, după 1750; din păcate, nu l-a mai realizat.

După 1878, arheologul se ocupă în special cu studiul Tezaurului de la Pietroasa. După o muncă îndelungată, migăloasă, a publicat în 1889, la Paris, primul volum al operei de vastă erudiție *Le trésor de Pétrossa. Historique – Description. Étude sur l'orfèvrerie antique*; cuprinde 514 pagini, însoțite de numeroase planşe şi ilustrații. După moartea lui Odobescu, au apărut, în 1896 şi 1900, sub îngrijirea lui G. Ionescu-Gion, şi următoarele volume, nedefinitivate şi mai schematice: al doilea (111 pagini) şi al treilea (doar 26 pagini). *Tezaurul de la Pietroasa* este opera fundamentală a lui Odobescu; concluzia la care ajunge autorul este că piesele studiate aparțin mai multor epoci, constituind tezaurul unui templu gotic, ascuns de şeful acestora Athanaric, pe la anul 376 e.n. Autorul a încetat din viață în 1895, lăsând lucrarea neterminată.

Mare scriitor şi remarcabil om de ştiință, Odobescu este una din personalitățile

---

[50] Concepția lui Odobescu asupra arheologiei corespunde doar parțial concepției actuale. El se interesa mai ales de monumente, de evoluția artei şi de vechile datini şi instituții. De aici, vădite interferențe cu istoria artei şi cu istoria civilizației în general.

reprezentative ale culturii româneşti din secolul XIX. D. Tudor consideră că el „este creatorul arheologiei ştiinţifice din România. Cu el se deschide o şcoală arheologică critică, care va înlătura din câmpul acestei ştiinţe diletantismul”. Totuşi, prin pasiunea sa pentru erudiţia pură şi interesul destul de slab acordat cercetărilor de teren, Odobescu nu poate fi considerat pe deplin un cercetător modern. Primul arheolog profesionist în adevăratul înţeles al cuvântului avea să fie Grigore Tocilescu.

Grigore Tocilescu s-a născut în anul 1850, în satul Fefelei, lângă Mizil. A studiat dreptul la Bucureşti, urmând însă paralel şi facultatea de litere. A colaborat iniţial la periodicele „Traian” şi „Columna lui Traian”, conduse de Haşdeu, al cărui fervent admirator a fost în tinereţe. Atunci când George Panu şi mai puţin reprezentativul P. Cernătescu au atacat concluziile mentorului său, care dispreţuindu-i nu s-a obosit să răspundă personal, Tocilescu a luat apărarea lui Haşdeu, însuşindu-şi fără critică ideile acestuia în lucrarea polemică *Cum se scrie la noi istoria* (apărută în 1874). Mai târziu îi va veni lui rândul să fie ţinta atacurilor lui Haşdeu. În 1874 Tocilescu obţine licenţa în drept, dar din această vreme preocuparea sa principală este istoria. Primele lucrări sunt consacrate mai ales evului mediu; cităm dintre ele *Doamna Stanca, soţia lui Mihai Viteazul* (apărută în 1872), *Familia lui Mihai-Vodă Viteazul* (1874), Petru Cercel (1874) etc. Tot în această vreme scrie şi o succintă monografie despre *Nicolae Bălcescu. Viaţa, timpul şi operele sale* (1876), prima lucrare de sinteză consacrată marelui istoric şi revoluţionar.

În anul 1875, Gr. Tocilescu pleacă în străinătate pentru a se specializa în limbi slave şi în istorie veche; se afla sub dubla influenţă a lui Haşdeu şi Odobescu, ceea ce explică dorinţa de a-şi însuşi două specializări suficient de diferite. Va studia la Praga şi Viena, renunţând însă treptat la slavistică şi oprindu-se asupra istoriei vechi. Îşi susţine doctoratul la Praga în 1876 cu teza *Dacia înainte de romani*, subiect inspirat de Odobescu, căruia îi aparţinea şi iniţiativa premiului academic pentru o lucrare cu această temă. Într-adevăr, revăzută şi completată, monografia lui Tocilescu a fost premiată de Societatea Academică în 1877, fiind publicată în volum, la Bucureşti, în 1880.

Dacia înainte de romani reprezintă prima încercare din istoriografia noastră de a aduna toate materialele literare, lingvistice şi arheologice, privind istoria Daciei. Autorul dovedeşte suficient spirit critic şi se bazează pe o documentaţie bogată; a fost chiar criticat abuzul de erudiţie[51] şi forma greoaie, pedantă. Prima parte a lucrării prezintă geografia antică a Daciei, iar a doua etnografia Daciei. Sunt prezentaţi locuitorii din cele mai vechi timpuri cunoscute, apoi sciţii, agatârşii, geţii şi dacii (autorul consideră că aceştia din urmă sunt două popoare deosebite deşi înrudite – teză care nu a rezistat în istoriografia română; arată în chip just că aparţineau familiei tracilor, combătând teoriile că ar fi fost goţi, celţi, slavi etc.). Mai multe capitole descriu pe larg limba, obiceiurile, instituţiile, dezvoltarea economică, vestigiile antice (unelte, monede, ceramică, morminte etc.) ale locuitorilor Daciei. *Dacia înainte de romani* este prima mare sinteză referitoare la istoria veche a teritoriului românesc. Ca orice încercare – mai ales într-un domeniu unde s-a progresat atât de mult în ultimul secol –, ea nu poate fi decât imperfectă, dar marele ei merit stă tocmai în faptul că este prima.

[51] Dacă Haşdeu a făcut o critică severă lucrării, în „Convorbiri literare” ea era recenzată, probabil de A. D. Xenopol, în chip favorabil, mai ales pentru vastul material adunat, dar recenzentul nu era de acord cu „erudiţia înspăimântătoare”, în general de împrumut şi îngreunarea textului prin abuzul de note şi chiar note la note.

În 1877 Gr. Tocilescu este ales membru corespondent al Societăţii Academice şi, în acelaşi an, trimis în Rusia cu importanta misiune ştiinţifică de a cerceta materialele inedite referitoare la istoria românească, în primul rând manuscrisele lui D. Cantemir. A întreprins aici o muncă foarte utilă, copiind şi comparând diferite lucrări ale prinţului moldovean şi aducând astfel o preţioasă contribuţie la cunoaşterea şi editarea operei acestuia în România. În 1878 merge cu o altă misiune, de data aceasta arheologică şi epigrafică, în Bulgaria, unde descoperă şi transcrie mai multe inscripţii: cercetările întreprinse le consemnează într-un *Raport al unei misiuni epigrafice în Bulgaria*, publicat tot în 1878. Este apoi însărcinat cu o călătorie ştiinţifică în Franţa, unde rămâne între 1878-1881, culegând materiale din biblioteci şi arhive privind istoria românilor[52]. În acelaşi timp continuă la Paris specializarea în arheologie.

După întoarcerea în ţară, este numit în 1881 profesor la Universitatea din Bucureşti, titular al catedrei de istorie antică, antichităţi greco-romane şi epigrafie, creată cu acest prilej. Este şi director al Muzeului Naţional de Antichităţi. În aceste funcţii, ca şi în altele ocupate, Tocilescu a dovedit o mare energie, putere de muncă şi deosebit talent organizatoric. Dinamic, remarcabil orator şi mare animator, el a fost un foarte bun profesor şi a ştiut, nu numai prin contribuţia sa ştiinţifică personală, dar şi prin atragerea altora şi mai ales a tinerilor în jurul său, să sporească mult interesul pentru istorie. Paralel cu activitatea arheologică, continuă cercetarea istoriei medievale, scrie manuale de şcoală, conduce „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie” (1882-1909), este unul dintre autorii *Marelui dicţionar geografic al României*, lucrare remarcabilă apărută în cinci volume între 1898-1902, şi se ocupă cu editarea operelor lui D. Cantemir; sub îngrijirea sa apare în 1901, în cadrul ediţiei academice, *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* (dovadă a interesului său pentru studiul vieţii şi operei marelui domnitor-cărturar, stau la Biblioteca Academiei R.S.R. două dosare cuprinzând, de-a lungul a 720 file, note şi materiale despre D. Cantemir; poate că istoricul se gândea chiar la realizarea unei monografii mai întinse despre acesta). Un manuscris interesant, nepublicat până astăzi, şi păstrat doar parţial (128 pagini din 312), reprezintă, sub titlul *Ţăranul român*, prima istorie detaliată a ţărănimii româneşti, de la începuturi până în 1878. Lucrarea, redactată pentru obţinerea unui premiu al Academiei, respinsă de la premiere în 1878, dar acceptată în 1882, a fost apoi uitată, însemnătatea ei deosebită fiind subliniată în 1966, printr-un studiu publicat de Gh. Georgescu-Buzău în „Analele Universităţii Bucureşti”. Tocilescu pleca de la o teză apropiată de cea a lui Bălcescu, subliniind deposedarea treptată a ţăranilor de pământurile lor. Paralel cu această impresionantă activitate, găsind timp pentru toate, Tocilescu ocupa şi funcţii publice, fiind secretar general al Ministerului Instrucţiunii publice (1881-1885) şi inspector general al învăţământului (1885-1890), iar mai târziu senator.

Opera sa esenţială este însă cea de arheolog. A efectuat numeroase cercetări arheologice în Dobrogea, identificând 60 de aşezări şi fortăreţe daco-romane şi descoperind peste 600 de inscripţii, precum şi sculpturi, monede etc. A întreprins săpături şi în Muntenia şi Oltenia, mai ales pe Valea Oltului. Preocupat în special de inscripţii – epigrafia a fost marea sa pasiune şi aici avea cunoştinţe mai temeinice –, a scris multe articole în legătură cu acestea şi a colaborat la volumul III din importanta colecţie *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

În 1882, Tocilescu a început cercetarea monumentului de la Adamclisi, de care în

---

[52] Pe baza lor va publica împreună cu Al. Odobescu, în 1886, un volum de documente în cadrul colecţiei Hurmuzaki, cuprinzând materiale pentru anii 1518-1780.

primul rând i-a rămas legat numele. După mulți ani de muncă a publicat în 1895, la Viena, împreună cu specialiştii austrieci O. Benndorf şi G. Niemann, monografia Monumentul de la Adam-Klissi (şi o versiune germană: Das Monument von Adamklissi). Cei doi colaboratori s-au ocupat cu sculpturile şi respectiv cu reconstituirea, în timp ce Tocilescu a studiat inscripțiile şi a realizat interpretarea istorică. El considera că monumentul, aşa cum se prezintă, a fost înălțat de Traian la anul 109 e.n. – după cum indică de altfel şi inscripția – pentru a comemora victoria obținută împotriva dacilor în luptele din anii anteriori. Mai târziu, ținând seama de aspectul destul de primitiv al sculpturilor, alți istorici şi arheologi (printre care N. Iorga, R. Vulpe) au susținut o refacere completă a monumentului în secolul IV e.n. În dispută au fost antrenați mulți specialişti, români şi străini, majoritatea aprobând concluziile lui Tocilescu, care astăzi pare a avea câştig de cauză. În orice caz, meritul său ca autor al primei monografii despre acest însemnat monument al antichității romane este incontestabil.

Lucrarea s-a bucurat de un succes răsunător. Tocilescu, după ce încă din 1890 era membru al Academiei Române, a devenit şi membru al unor numeroase institute şi societăți străine. A conferențiat despre monumentul de la Adamclisi la Roma, Paris, Londra, Viena, Dresda, Köln etc. Până la sfârşi tul vieții a continuat săpăturile în oraşul Tropaeum, din apropierea monumentului şi, de asemenea, la Axiopolis lângă Cernavodă, la Tomis, Callatis, Troesmis. O serie de rapoarte şi concluzii sunt cuprinse în lucrarea *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, apărută în 1900. Pe baza cercetărilor întreprinse, şi a materialelor aflate la Muzeul Național de Antichități, a publicat, în 1902 şi 1908, lucrarea în două părți *Monumente epigrafice şi sculpturale*.

Bolnav de inimă, a fost nevoit să-şi restrângă treptat activitatea şi a murit, încă tânăr, în anul 1909. I-a urmat la catedră foarte tânărul pe atunci Vasile Pârvan. Odată cu trecerea timpului, lucrările lui Tocilescu s-au învechit într-o măsură mai mică sau mai mare (fapt firesc pentru orice lucrare istorică şi cu atât mai mult în domeniul arheologiei, care a făcut într-un timp scurt progrese spectaculoase). Chiar tehnica sa de lucru a fost pusă în discuție. Tocilescu, format în apropierea lui Haşdeu şi a lui Odobescu, este, ca şi aceştia, un exponent al curentului de tranziție de la romantism la şcoala critică. În jurul anului 1900 el apărea deja în fața celor nu cu mult mai tineri ca el (şase ani îl despart de Onciul, 14 de Bogdan şi 21 de Iorga) ca reprezentantul unui curent învechit[53]. Respingând fantezia lui Haşdeu, el nu atinsese totuşi gradul de pregătire tehnică, spirit critic şi obiectivitatea ce caracterizau, în alte sectoare ale istoriei, pe Onciul sau Bogdan. Nu trebuie uitat însă că şi arheologia – ca disciplină constituită – se cristalizase mai târziu. Oricare ar fi însă limitele şi greşelile lui Tocilescu, un fapt rămâne sigur: prin munca sa, atât ştiințifică cât şi organizatorică, arheologia românească a realizat un important salt calitativ. Succesorii săi, care l-au depăşit desigur, nu au trebuit să-şi înceapă activitatea pe un teren neexplorat.

[53] Este totuşi mai apropiat de noi decât şcoala critică, prin înțelegerea rosturilor sociale şi politice ale istoriei. „Istoria nu se poate concepe – scrie el –, nici poate fi de vreun folos, dacă nu are totdeauna în privire legătura cu prezentul. Trecutul este numai o treaptă pentru priceperea stării şi împrejurărilor de astăzi; istoria nu e decât expunerea şi aprecierea trecutului prin lumina prezentului”.

BIBLIOGRAFIE

DAMIAN BOGDAN, *Ioan Bogdan, activitatea ştiinţifică şi didactică*, în „Romanoslavica" 1958, p. 187-207.

IOAN BOGDAN, *Scrieri alese*. Cu o prefaţă de Emil Petrovici. Ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de G. Mihăilă, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

OCTAV BOTEZ, *Alexandru Xenopol, teoretician şi filosof al istoriei* (studiu critic), Bucureşti, 1928.

MIHAI DRĂGAN, *B. P. Haşdeu*, Editura Junimea, Iaşi, 1972.

ALEXANDRU LAPEDATU, *Activitatea istorică a lui Nic. Densuşianu (1846-1911)*, Bucureşti, 1912.

E. LOVINESCU, *T. Maiorescu*, ed. II, Editura Minerva, Bucureşti, 1972.

E. LOVINESCU, *T. Maiorescu şi contemporanii lui*, 2 vol., Bucureşti, 1943, 1944, ed. II, Editura Minerva, Bucureşti, 1974 (capitolele referitoare la A. D. Xenopol şi G. Panu).

VASILE MACIU, *Activitatea istoriografică a lui B. P. Haşdeu*, în „Studii", nr. 5/1963, p. 1021-1034.

VASILE MACIU, *L'activité d'historien de A. D. Xenopol*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 211970, p. 205-220.

ALEXANDRU ODOBESCU, *Istoria arheologiei*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1961 (studiul introductiv Alexandru Odobescu arheolog de D. Tudor, p. 7-46).

DIMITRIE ONCIUL, *Scrieri istorice*, Ediţie critică îngrijită şi cuvânt înainte de Aurelian Sacerdoţeanu, 2 vol., Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

P. P. PANAITESCU*, Ioan Bogdan şi studiile de istorie slavă la români*, Vălenii de Munte, 1928.

OVIDIU PAPADIMA, *Cezar Bolliac*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1966.

CICERONE POGHIRC, *B. P. Haşdeu, lingvist şi filolog*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

A. SACERDOŢEANU, *Concepţia istorică a lui B. P. Haşdeu*, în „Studii", nr. 5/1957, p. 141-160.

ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU, *Concepţia şi metoda istorică a lui Dimitrie Onciul (1856-1923)*, în „Studii" nr. 6/1963, p. 1237-1253; *La formation des Etats roumains dans la conception de Dimitrie Onciul*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 111973, p. 5-19.

VASILE VETIŞANU, *Filosofia istoriei la B. P. Haşdeu*, în „Revista de istorie”, nr. 7/1974, p. 1049-1063.

RADU VULPE, *Grigorie G. Tocilescu, arheolog şi istoric*, în „Revista de istorie”, nr. 10/1975, p. 1547-1562.

AL. ZUB, *La conception historique d’A. D. Xenopol*, în "Revue roumaine d’histoire", nr. 4/1970, p. 727-744.

* * * A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața şi opera sa*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

IV. PRIMA JUMATATE A SECOLULUI XX

1. ASPECTE GENERALE

Prima jumătate a secolului al XX-lea a fost martora unei evoluţii rapide a tuturor ştiinţelor. Mersul istoriei s-a accelerat şi nicio ramură a activităţii şi cunoştinţelor umane nu a rămas neatinsă de suflul marilor schimbări. Şi istoriografia, atât de strâns legată de întreaga evoluţie socială şi politică, a trebuit să-şi redefinească conţinutul, să caute noi metode de lucru şi noi interpretări.

Este evident mai întâi – în strâns raport cu intensa dezvoltare economică şi implicaţiile politice ale acesteia, cu accentuarea problemelor sociale – interesul sporit pentru aspectele materiale ale istoriei omenirii. Este vorba nu numai de creşterea ponderii istoriei sociale şi economice, dar chiar de tendinţa tot mai pronunţată de a vedea în factorii materiali baza Întregului edificiu istoric. Desigur, marxismul ajunsese la această concluzie încă de la mijlocul secolului! XIX, dar acum, şi acesta este elementul nou, chiar un număr însemnat de istorici nemarxişti, şi dintre cei mai importanţi, înţeleg să pornească în explicarea faptelor istorice de la studiul economiei şi societăţii. Este cazul lui Henri Pirenne (1862-1935), marele istoric belgian, unul dintre cei mai de seamă exponenţi ai istoriografiei epocii sale; studiind trecerea de la antichitate la evul mediu sau formarea oraşelor medievale, el şi-a construit teoriile, uneori discutabile, dar de o mare originalitate, pe premisa rolului determinant al factorilor economici, mai ales al comerţului. Pe urmele lui s-a format, în special în Franţa, o întreagă şcoală, îndreptată spre studiul istoriei civilizaţiei. Marc Bloch, autorul lucrărilor *Caracterele originale ale istoriei rurale franceze* (1931) şi *Societatea feudală* (1939-1940), şi Lucien Febvre au fost marii săi reprezentanţi în Franţa. Ei au întemeiat în 1929 importanta publicaţie „Annales d'histoire économique et sociale" (apare şi astăzi sub titlul „Annales. Économies. Sociétés. Civilisations"), care şi-a propus, accentuând mai ales studiile economice şi sociale, lărgirea investigaţiei istorice, prin legarea ei mai strânsă de sociologie, etnologie, demografie, psihologie, economie politică etc. Şcoala lui Pirenne şi a istoricilor francezi a influenţat şi istoriografia românească; de altfel, în chip independent, încă din 1905, Ioan Bogdan, în *Istoriografia română şi problemele ei actuale*, insistase pentru intensificarea preocupărilor de istorie social-economică.

Fără a neglija, fireşte, cercetările de amănunt, în lipsa cărora privirile mai largi nu ar fi posibile, specialiştii se interesau tot mai mult de mari lucrări de sinteză. Înţeleasă ca studiu al civilizaţiilor, istoria nu se mai putea rezuma la mici fragmente, nu întotdeauna esenţiale din viaţa unui popor. Henri Berr (1863-1954), care publicase în 1911 lucrarea cu titlu semnificativ *Sinteza în istorie* şi edita din 1900 „Revue de synthèse historique" a condus în perioada interbelică imensa colecţie „L'evolution de l'humanité", din care au apărut vreo 60 de volume din cele 100 plănuite. Fiecare lucrare era o sinteză parţială, care trebuia să îmbrăţişeze un anumit aspect al evoluţiei civilizaţiei. Ca un studiu comparat al civilizaţiilor este înţeleasă istoria şi de britanicul Arnold Toynbee (1889-1975), care începe să publice în 1934 monumentala operă, în 12 volume, *A Study of History*. Este evident că omul secolului XX nu mai este interesat de erudiţia stearpă, ci de marile probleme de istorie, de înţelesul lor.

Desigur, metodele puse la punct de „şcoala critică" rămân un bun câştigat. Faptul că

istoria este o disciplină ştiinţifică, necesitând o bună pregătire de specialitate, nu mai poate fi pus la îndoială. Apar însă îndoieli şi discuţii privitoare la caracterul strict obiectiv al istoriei, neinfluenţată de politică, de consideraţii extraştiinţifice. Exponenţii „şcolii critice", văzând în istorie o ştiinţă ca oricare alta, precisă, obiectivă, considerau că disciplina lor trebuie să dea la iveală adevărul pur, etern. Evoluţia istoriografiei a dovedit însă strânsa ei legătură cu politica, cu mentalitatea fiecărei epoci. Benedetto Croce (1866-1952), un gânditor italian care s-a bucurat de o mare influenţă, inclusiv în România, a subliniat în special acest aspect, al legăturii de nedesfăcut între istorie şi contemporaneitate. „Orice istorie este istorie contemporană", spunea el, în sensul că trecutul este întotdeauna privit, şi nici nu ar putea fi altfel, din punctul de vedere al prezentului. Credinţa „şcolii critice" că istoria poate fi cercetată în condiţii de laborator, fără legătură cu politica curentă, s-a dovedit o iluzie.

Şi în istoriografia românească punctul de vedere al „şcolii critice" a fost depăşit, fără a se renunţa desigur la marile progrese realizate în tehnica cercetării şi la conştiinţa că istoricul trebuie să prezinte faptele cu probitate, fără exagerări şi denaturări. „Junimea", I. Bogdan, D. Onciul combătuseră istoriografia romantică, angajată în contemporaneitate, dar mai puţin scrupuloasă în cercetarea faptelor. Îi opuseseră o istoriografie precisă, obiectivă, pe care o voiau ruptă de politică. O dată saltul calitativ realizat în domeniul metodei de cercetare, istoriografia trebuia să revină însă la rolul său social, explicând trecutul, dar în raport cu prezentul, cu necesităţile societăţii româneşti. Această detaşare de şcoala critică „este vizibilă în primul rând la Nicolae Iorga, care nu se mulţumeşte cu o cercetare critică, obiectivă – pentru care era la fel de bine pregătit ca D. Onciul şi I. Bogdan –, ci încearcă să retrăiască trecutul, să umple golurile printr-un efort al imaginaţiei şi mai ales să lege istoria de prezent, să explice şi să justifice ziua de azi prin şirul zilelor trecute. La fel ca Iorga, şi Vasile Pârvan înţelege că istoricul trebuie să retrăiască trecutul pe care îl descrie. Chestiunea era până unde se poate merge cu acest subiectivism; de la concepţia relativ îngustă a şcolii critice, se putea ajunge la exagerări în sens contrar, printr-un abuz de imaginaţie şi modernizare a istoriei. Au existat continuatori ai şcolii critice care s-au ridicat împotriva noului romantism istoriografic; polemica din deceniul IV al secolului, dintre Iorga şi „noua şcoală" istorică (de fapt continuarea vechii şcoli a lui Bogdan şi Onciul) ilustrează această dispută.

În ansamblu însă, toţi istoricii, fie că o mărturisesc sau nu, că sunt sau nu pe deplin conştienţi de rolul lor social, reflectă în opera lor preocupările naţionale şi politice ale vremii. Cu atât mai mult cu cât – de la lupta pentru desăvârşirea unirii politice, realizată în 1918 şi până la actul decisiv din 1944 – epoca la care ne referim este marcată de evenimente de cea mai mare semnificaţie pentru destinele poporului român. Aspectul naţional al istoriografiei româneşti, atât de pronunţat la romantici, estompat prin reacţia „şcolii critice", este vizibil din nou în cele mai reprezentative opere ale generaţiei lui Iorga, precum şi ale generaţiei următoare, formată în perioada interbelică. Ajunge să amintim că, prin scrisul şi fapta lor, istoricii (N. Iorga, I. Ursu, I. Lupaş, I. Nistor şi mulţi alţii) s-au aflat în primele rânduri ale luptei pentru unirea din 1918.

Sub raportul metodei şi concepţiei, istoriografia vremii – exceptând desigur lucrările istoricilor marxişti – se remarcă printr-un pronunţat eclectism. Istoricii sunt conştienţi de faptul că cercetarea lor trebuie să îmbrăţişeze o gamă cât mai largă de manifestări ale vieţii omeneşti. Unii dintre ei acordă un rol mai mare evoluţiei spirituale (N. Iorga), alţii se îndreaptă spre o explicaţie materialistă (de pildă P. P. Panaitescu)., dar în general se feresc să adopte un sistem filosofic strict, să explice evoluţia omenirii pe baza unor

criterii bine definite, precise. Aproape toți resping ideea legității istorice. Lipseşte în istoriografia românească din această vreme – în ciuda unor pagini interesante scrise de Iorga sau Pârvan spiritul filosofic, preocuparea pentru problemele fundamentale ale disciplinei. Încercarea lui Xenopol de a elabora o „teorie a istoriei" nu a găsit continuatori, istoricii rămânând în general la concluzia că rolul lor exclusiv este să prezinte cât mai corect faptele şi ideile trecutului. Interpretarea acestora, în măsura în care se făcea, nu era supusă unor criterii ferme, ci în primul rând ingeniozității istoricului, care într-o anumită situație putea considera determinantă baza materială, în alta factorii spirituali.

În privința cercetării faptelor, a grupării lor în lucrări speciale sau sinteze, perioada este foarte bogată în realizări. Aproape toate problemele istoriei României au fost tratate în amănunt, pe baza unui material de multe ori nou. Studiul istoriei universale, aproape inexistent până spre sfârşitul secolului XIX, ia un mare avânt, mai întâi prin lucrările lui N. Iorga, apoi ale altor istorici.

Se diversifică şi se aprofundează, de asemenea, cercetarea diferitelor ştiințe auxiliare ale istoriei. Paleografia, arhivistica, numismatica etc. Sunt studiate de specialişti competenți, care se dedică cercetărilor respective, tratate în treacăt mai înainte fie de amatori, fie de istorici cu multiple preocupări.

Câteva nume se impun. Astfel, Constantin Moisil (1876-1958) se specializează în numismatică şi arhivistică, remarcându-se atât prin numeroase studii publicate în aceste domenii, cât şi prin activitatea sa organizatorică; director al Arhivelor Statului (1923-1938), el inițiază, de asemenea, Şcoala de arhivistică (1924) şi Cabinetul numismatic al Academiei. Aurelian Sacerdoțeanu (n. 1904), profesor la Şcoala de arhivistică şi din 1938 director al Arhivelor Statului, pe lângă publicarea multor studii de istorie românească şi universală, a contribuit în mare măsură la aşezarea arhivisticii româneşti pe baze ştiințifice.

Desigur, creşterea cantitativă a cercetărilor istorice trebuie pusă în legătură şi cu desăvârşirea unității naționale. După 1918, celor două universități româneşti din Bucureşti şi Iaşi, li se adaugă alte două, la Cluj şi Cernăuți, în cadrul lor predarea şi cercetarea istoriei jucând de asemenea un rol important. Se înființează şi institute de istorie, care contribuie la lărgirea şi adâncirea muncii ştiințifice. În 1914 este întemeiat la Bucureşti Institutul de studii sud-est europene, care editează, sub conducerea lui N. Iorga, publicația „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale" între 1914-1923, iar între 1924-1946 „Revue historique de Sud-Est européen". La Cluj se înființează, imediat după primul război mondial, Institutul de studii clasice şi Institutul de istorie națională, ultimul editând între 1921-1945 „Anuarul Institutului de istorie națională". La Bucureşti este creat, de asemenea, un Institut de istorie națională, în 1931, iar în 1937, din inițiativa lui N. Iorga, Institutul de istorie universală. La Iaşi, I. Minea va înființa în 1941 Institutul de istorie a românilor „A. D. Xenopol". Munca ştiințifică se desfăşoară deci într-un cadru mult mai organizat, punându-se accent nu numai pe realizările individuale, ci şi pe formarea unor colective.

O mare însemnătate – pentru lărgirea orizontului tinerilor istorici şi realizarea unor cercetări de istorie universală – au avut şi cele două „Şcoli române", create în 1921 din inițiativa lui N. Iorga, în Franța, la Fontenay-aux-Roses (suburbie a Parisului) şi în Italia, la Roma. Ele vor edita două publicații valoroase, cea dintâi „Mélanges de l'Ecole roumaine en France" (citată, pe scurt, „Mélanges"), între 1923-1940, a doua „Ephemeris Dacoromana", întemeiată în 1923. Numărul publicațiilor de istorie a crescut mult, mai

ales în perioada interbelică. De fapt, până în vremea primului război mondial nu existau reviste de istorie propriu-zise, ci reviste culturale sau ştiinţifice, care publicau într-o măsură mai mare sau mai mică şi istorie, precum şi publicaţii specializate pentru numismatică, monumente istorice, genealogie. Începând să editeze în 1915 „Revista istorică”, N. Iorga deschidea calea unor reviste consacrate exclusiv istoriei. Dat fiind că studiile mai mari îşi aveau locul în „Analele Academiei”, seria istorică, şi în „Bulletin de la Section historique” ’, publicat de Academie începând din 1912, Iorga şi-a propus ca „Revista istorică” să publice în special articole mai mărunte, bazate pe informaţie inedită şi, totodată, prin numeroase recenzii şi note, să ţină la curent publicul cu lucrările apărute în ţară sau în străinătate. „Revista istorică” ’ a apărut până în 1946; după moartea lui N. Iorga, directorul ei va fi N. Bănescu. Dacă însuşi Iorga a asigurat, prin producţia sa abundentă, o bună parte a materialului publicat aici, el a reuşit să grupeze în jurul revistei numeroşi colaboratori, printre care D. Onciul, A. Lapedatu, I. Lupaş, I. C. Filitti, I. Andrieşescu, G. I. Brătianu, P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu, A. Oţetea, N. A. Constantinescu, A. Sacerdoţeanu, Radu Vulpe, D. Berciu şi mulţi alţii.

Tot în 1915, I. Bogdan a înfiinţat „Buletinul Comisiei istorice a României”, care va apare şi în 1916, apoi între 1924-1938. După moartea lui I. Bogdan, publicaţia va fi condusă de N. Iorga.

În perioada interbelică apar numeroase reviste istorice. Pe lângă cele care îşi continuă apariţia şi cele deja amintite, mai trebuie consemnate câteva publicaţii care s-au impus în viaţa ştiinţifică. În 1924 apare, sub conducerea lui Pârvan, importanta revistă arheologică „Dacia”, condusă după moartea sa de I. Andrieşescu. C. Moisil întemeiază, tot în 1924, „Revista arhivelor”, care va apare până în 1947, fiind reluată, în 1957, într-o serie nouă. La Craiova este editată între 1922-1943 revista „Arhivele Olteniei”. La Iaşi, I. Minea publică începând din 1925 revista „Cercetări istorice” care, schimbându-şi mai târziu titlul în „Studii şi cercetări istorice”, va apare până în 1947. Tot la Iaşi a apărut între 1921-1933 revista intitulată „Ion Neculce”. La Cernăuţi, I. Nistor a publicat între 1924-1939 revista „Codrul Cosminului”. La Cluj, pe lângă „Anuarul” amintit, apare între 1934-1940, „Revue de Transylvanie”, sub conducerea lui Silviu Dragomir, publicaţie cu un rol însemnat în apărarea drepturilor naţionale româneşti împotriva propagandei revizioniste; între 1940-1945 va fi tipărită la Sibiu. La Timişoara se editează din 1928 „Analele Banatului”, iar la Braşov, din 1929, „Ţara Bârsei”.

Un important eveniment istoriografic l-a constituit publicarea la Bucureşti, începând din 1931 (şi până în 1947) a unei noi reviste, grupând mai ales pe istoricii tinerei generaţii: „Revista istorică română”. Vom trata în detaliu, mai târziu, programul său şi conflictul ce a opus-o „Revistei istorice” a lui N. Iorga. Spre sfârşitul perioadei de care ne ocupăm mai apar, la Bucureşti, „Arhiva românească”, între 1939-1945, care a publicat mai ales documente din secolul XIX şi „Hrisovul”, între 1941-1947, revista Şcolii de arhivistică.

S-a continuat – deşi nu în ritmul care ar fi fost de dorit şi fără o organizare precisă a muncii – editarea izvoarelor istorice. Un anumit rol a avut *Comisia istorică a României*, creată în 1910 sub conducerea lui I. Bogdan, ajutat de AL Lapedatu; scopul său era realizarea unor ediţii critice de cronici şi documente. I. Bogdan (prin *Documentele lui Ştefan cel Mare*), C. Giurescu, D. Russo şi-au adus contribuţia în această activitate, întreruptă de război şi rămasă apoi fără o coordonare reală în urma morţii lui I. Bogdan, în 1919.

A continuat şi publicarea volumelor colecţiei Hurmuzaki, mai ales prin contribuţiile la

care ne vom referi, ale lui N. Iorga şi I. Nistor. Cu uriaşa sa putere de muncă, N. Iorga a publicat singur, între 1901-1916, 31 de volume, sub titlul *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*. O cantitate însemnată de material documentar a valorificat şi Gh. Ghibănescu (1864-1941), editorul a două colecții: *Ispisoace şi zapise* (documente slavo-române; 12 volume între 1906-1933) şi *Surete şi izvoade* (25 volume între 1906-1933). D. C. Sturdza-Scheianu a publicat o importantă colecție sub titlul *Acte şi legiuiri privitoare la chestia țărănească*, în patru volume, de la Vasile Lupu până în 1866; de la acest an şi până în vremea răscoalei din 1907 urmează seria II, în 8 volume, editată de Radu Rosetti (întreaga colecție apare în anii 1907-1908). Pentru epoca veche şi începutul evului mediu sunt prețioase sursele adunate de Gheorghe Popa-Lisseanu (1866-1945), publicate în 15 volume, sub titlul *Izvoarele istoriei românilor* între 1934-1939.

Editarea izvoarelor transilvănene a înregistrat succese mai modeste. Merită a fi amintită remarcabila lucrare a lui Teodor V. Păcățian (1852-1941), intitulată *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, apărută la Sibiu, în 8 volume, între 1902-1915. Sunt adunate aici materiale privind mişcarea națională românească din Transilvania, începând cu perioada anterioară revoluției de la 1848 până la 1910. Cea mai bogată informație este pentru anii regimului liberal (1860-1867) şi primii ani după instaurarea dualismului.

În acest cadru general şi-au desfăşurat activitatea o serie de istorici – în frunte cu marii creatori N. Iorga şi V. Pârvan –, ale căror realizări au îmbogățit substanțial cultura națională şi au căpătat, în numeroase rânduri, o recunoaştere pe plan european sau mondial. În afara hotarelor țării istoria devine una dintre cele mai cunoscute ramuri ale ştiinței româneşti. Specialiştii români sunt foarte activi în dezbaterile istorice cu caracter internațional. Ajunge să amintim participarea, din ce în ce mai numeroasă, a istoricilor din România la congresele din Londra (1913), Bruxelles (1923), Oslo (1928), Varşovia (1933), Zürich (1938), la congresele de studii sud-est europene (primul organizat la Bucureşti în 1924); în 1936 – în urma propunerii şi insistențelor lui N. Iorga –, reuniunea comitetului internațional al ştiințelor istorice s-a ținut la Bucureşti. În context național şi internațional, istoriografia noastră din prima jumătate a secolului XX – cu toate limitele şi contradicțiile sale – reprezintă, privită în ansamblu, o puternică afirmare a spiritualității româneşti.

Bogăția deosebită a literaturii istorice în perioada de care ne ocupăm pune probleme dificile în ce priveşte modalitatea prezentării istoricilor şi operelor acestora. Nu am ales calea unei prezentări cronologice, care ar fi însemnat o simplă înşiruire a oamenilor şi lucrărilor, fără vreun element de legătură. Nu a fost posibilă nici împărțirea fermă a expunerii potrivit unor curente, căci, exceptând istoriografia marxistă, acestea nu sunt prea clar conturate. În consecință planul a devenit oarecum convențional; împărțirea în capitole nu trebuie să ascundă în orice caz unitatea fundamentală – peste inerente divergențe, care astăzi nu ne mai par atât de însemnate – a istoriografiei vremii. Asimilarea metodelor şcolii critice, interesul sporit pentru istoria social-economică, a civilizației în general, preocuparea în continuare pentru aspectul național al istoriei româneşti, dar şi intensificarea cercetărilor de istorie universală, afirmarea unei „noi şcoli" istorice, ca şi ponderea crescândă a marxismului sunt trăsături generale ale istoriografiei perioadei la care ne referim. Dacă fiecare dintre ele constituie obiectul unui capitol aparte, nu trebuie considerat că istoricii tratați în cuprinsul său, socotiți mai caracteristici pentru tendința respectivă, nu şi-ar putea găsi locul, prin alte valențe ale

operei, şi în alte capitole. Dorind să nu rupem unitatea activităţii fiecăruia, am prezentat-o într-un singur loc, ca şi în părţile anterioare ale lucrării.

2. NICOLAE IORGA

În 1935 şi 1937, când activitatea lui Nicolae Iorga nu era încă încheiată, Barbu Theodorescu a publicat, în două volume masive, bibliografia operelor sale. Erau consemnate aici, grupând scrierile marelui istoric până la sfârşitul anului 1934, 1.003 volume, 12.755 articole şi 4.963 recenzii; până la sfârşitul vieţii lui Iorga, li s-au adăugat alte câteva mii, astfel încât întreaga operă a savantului poate fi cifrată la peste 20.000 de titluri, din care vreo 1.200 cărţi. O asemenea productivitate, aproape imposibil de înţeles, gândindu-ne chiar la timpul material necesar scrierii sau dictării atâtor pagini, acordă istoricului român un loc aparte nu numai în cadrul culturii noastre, dar şi în istoriografia şi, în general, în cultura mondială. Desigur, foarte multe din titlurile consemnate reprezintă articole de ziar sau scurte note, aruncate din goana condeiului şi cuprinzând doar câteva fraze; multe cărţi sunt de fapt simple broşuri, conţinând câteva pagini. Alături de acestea se întâlnesc însă studii masive şi lucrări în multe volume.

Cantitatea este cel dintâi lucru care uimeşte la primul contact cu opera lui Iorga. Al doilea, nu mai puţin uimitor, este imensa varietate a acestei opere. Fantastica productivitate a istoricului nu s-a realizat prin repetarea, adâncirea şi nuanţarea aceloraşi teme, ci prin abordarea unui nesfârşit registru de genuri şi subiecte. Desigur, înainte de toate, Iorga a scris istorie. În acest domeniu, a parcurs practic întreaga istorie a României, publicând colecţii întinse de documente, scriind articole şi cărţi despre toate evenimentele, perioadele şi problemele importante, elaborând mari lucrări de sinteză. În ce priveşte istoria universală, a adus contribuţii importante mai ales prin cercetarea cruciadelor, a Imperiului Bizantin şi Imperiului Otoman; scrierile sale, nu întotdeauna bazate pe material de prima mână, dar mereu străbătute de idei originale, privesc însă aproape toate popoarele europene şi unele din afara Europei, la acestea adăugându-se interesante sinteze de istorie universală. Mare istoric, Iorga a scris însă şi multe lucrări în afara acestui domeniu. A publicat poezii, numeroase piese de teatru, traduceri, critică şi istorie literară, însemnări de călătorie, literatură memorialistică, scrieri cu caracter economic, social şi politic. Adăugând la toate acestea şi activitatea de om politic a lui Iorga, este evident că ne aflăm în faţa unui personaj de excepţie, înzestrat cu o putere de muncă şi o disponibilitate intelectuală cu totul neobişnuite.

Nicolae Iorga s-a născut la 5 iunie 1871, la Botoşani, ca fiu al avocatului Nicu Iorga şi al Zulniei Iorga. Împlinise vârsta de 5 ani când tatăl său moare şi cei doi copii sunt crescuţi de Zulnia Iorga, în condiţii materiale destul de dificile. Precocitatea intelectuală a lui Iorga este remarcabilă. Înainte de a merge la şcoală, la 5-6 ani, el citea literatură română şi franceză, şi nu lucrări potrivite vârstei sale, ci opere dintre cele mai dificile. Printre acestea, se aflau şi letopiseţele Moldovei, recent reeditate de M. Kogălniceanu, care i-au trezit gustul pentru istoria patriei.

Urmează clasele primare la Botoşani, şi tot în această localitate liceul, remarcându-se în chip deosebit. Învaţă, pe lângă franceza deja cunoscută, mai mult singur, greaca, latina, italiana, germana. În urma unui conflict, soldat cu o eliminare, în 1886, trece la Liceul Naţional din Iaşi. Aici îşi ia în 1888 bacalaureatul, fiind clasat primul. Sunt anii când la Iaşi aveau o largă circulaţie ideile socialiste (prin revista „Contemporanul” şi cei grupaţi în jurul ei), care îl vor influenţa într-o anumită măsură şi pe tânărul Iorga. El nu va merge însă pe acest drum, renunţând destul de repede la contactul cu socialiştii, dar păstrând toată viaţa un ideal de dreptate socială.

În anul 1888, Iorga se înscrie la Facultatea de Litere din Iaşi; printre profesorii săi, vor fi A. D. Xenopol la istoria românilor şi N. Ionescu la istoria universală. Modul cum a absolvit facultatea este caracteristic pentru întreaga activitate a viitorului istoric. Terminând anul I, în toamna anului 1889 susține examenele anilor II şi III (facultatea avea numai trei ani), iar în decembrie 1889 este licențiat cu calificativul „magna cum laude”. Într-un singur an se achitase de obligațiile a trei ani de zile. În 1890, prin concurs, este numit profesor de limba latină la Ploieşti după ce, primind o bursă, făcuse o călătorie de două luni în Italia.

În 1890, Iorga începe să publice în ziarele şi revistele timpului. Debutul acestui tânăr, în vârstă de 19 ani, este senzațional, ca întreaga-i carieră. Îi apar într-un singur an 14 poezii, 46 de articole şi 9 studii literare, unele de literatură comparată, printre primele de acest gen în România.

Iorga nu a avut practic timp să onoreze catedra primită la Ploieşti. Sprijinit de Al. Odobescu capătă, tot în 1890, o bursă de 4 ani pentru a studia în străinătate. La sfârşitul anului pleacă la Paris, urmând să se dedice studiilor de filologie clasică. Cere însă, şi i se aprobă, schimbarea acestei discipline cu istoria. În capitala Franței rămâne până în ianuarie 1893. Sunt ani de muncă intensă, neîncetată. Nu are vreme nici măcar să viziteze Parisul, lucrează mereu. Paralel cu cercetările istorice, învață singur noi limbi străine (engleza, portugheza, daneza, suedeza, olandeza), pe lângă franceză, germană, italiană, spaniolă, deja cunoscute.

Se înscrie la École Pratique des Hautes Études, instituție de mare prestigiu, la care predau istorici cunoscuți, ca Gabriel Monod (1844-1912), Charles Bémont (1848-1939), Charles Langlois (1843-1929), toți trei medievişti, cercetători minuțioşi şi profesori remarcabili, cărora Iorga le va păstra o pioasă recunoştință. La sugestia lui Ch. Langlois a început să cerceteze – alegându-şi apoi subiectul ca lucrare de diplomă – viața lui Philippe de Mézières „cancelar al insulei Cipru şi predicator neobosit de cruciadă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea”. Iorga arăta mai târziu că, încercând să descifreze viața acestui personaj, „s-a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspirații către ideal le-ar fi împărtăşit, pe care l-ar fi servit în lungile lui călătorii şi la căpătâiul căruia ar fi vegheat în chilia de la mânăstirea Celestinilor din Paris, unde şi-a închis suprema deziluzie şi dorința de izbăvire prin moarte”. Pasionat de subiectul său, dar constrâns şi de metoda severă impusă de şcoală, Iorga a efectuat îndelungi cercetări, nu numai în arhivele pariziene, dar mergând şi la Vatican, Veneția, Milano, Florența, Genova şi în alte oraşe italiene, la Berlin, München, Dresda, Leipzig, Hamburg, Viena, Londra, Oxford. Rezultatul a fost o lucrare masivă, exhaustivă, pe baza căreia a căpătat în 1892 titlul de diplomat al secției de istorie şi filologie a înaltei şcoli. Publicarea a mai întârziat câțiva ani, lucrarea fiind tipărită în 1896 la Paris, sub titlul *Philippe de Mézières 1337-1405 et la croisade au XIV-ème siècle* (557 pagini). Chiar dacă, eliberat de canoanele şcolii, Iorga va practica de acum înainte o metodă de cercetare mai liberă, mai puțin răbdătoare, dovedindu-se tot mai grăbit să-şi valorifice îndată rezultatele cercetărilor, nu este mai puțin adevărat că la Hautes Études a învățat tehnica meseriei, lucrul cu izvorul istoric.

Prin întinderea şi documentarea sa, teza despre Philippe de Mézières echivala pe deplin cu o lucrare de doctorat, dar în mod oficial nu îi acorda lui Iorga acest titlu. Obținerea doctoratului fiindu-i absolut necesară pentru o carieră universitară, Iorga se înscrie pentru doctorat la Berlin, unde se afla în ianuarie 1893. Subiectul ales, lucrat în mare măsură încă din timpul şederii în Franța, era tot o biografie, de data aceasta a lui

Thomas III, marchiz de Saluzzo, un personaj de pe la 1400, scriitor, gânditor politic şi om de acţiune. Redactată în limba franceză, teza a fost susţinută la Leipzig în august 1893 şi publicată în toamna acestui an, sub titlul *Thomas III, marquis de Saluces, étude historique et littéraire*. Scrisă şi publicată în mai puţin de un an, lucrarea reflectă pe deplin metoda şi ritmul de lucru ale tânărului istoric. Din comisia de doctorat făcea parte şi marele istoric german Karl Lamprecht (1854-1915), ale cărui aprecieri, favorabile, nu au fost totuşi superlative, Iorga obţinând în final nu calificativul „magna cum laude”, ci numai „cum laude”. Mai târziu însă, după cum vom vedea, între cei doi istorici se va stabili o colaborare deosebit de fructuoasă.

După obţinerea titlului de doctor, mai rămânându-i un an din bursă, Iorga lucrează febril în arhivele europene – la Leipzig, Dresda, Nümberg, München, Innsbruck, Genova, Veneţia, Milano, Torino –, căutând materiale referitoare la istoria românilor. Izvoarele culese acum le va publica după întoarcerea în ţară, în trei volume, între 1895-1897, sub titlul *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor, adunate din depoziteze de manuscrise ale Apusului* (volumul I cuprinde 577 documente din anii 1389-1768, al doilea 1376 documente din Arhiva regală secretă din Berlin, al treilea 95 documente din 1367-1507). De semnalat, în această perioadă şi colaborarea lui Iorga la *Enciclopedia franceză*.

În anul 1894 are loc un concurs pentru ocuparea postului de profesor de istorie universală la Universitatea din Bucureşti, rămas vacant prin moartea lui Petre Cernătescu în 1892. Istoria acestui concurs este foarte interesantă. Principalii favoriţi erau N. Iorga şi Ion Georgian (născut în 1858), fostul său profesor de la Botoşani, trecut apoi la un liceu din Bucureşti. Diferenţa dintre valoarea celor doi era evidentă. Deşi foarte tânăr, Iorga se prezenta ca autor al unor lucrări de valoare, în timp ce Georgian, altminteri bun profesor de şcoală, nu se remarcase decât printr-o broşură în care încercase să dovedească că Ştefan cel Mare a domnit 17 ani şi în Ţara Românească! Concursul s-a desfăşurat la Iaşi, intrigile nelăsându-se aşteptate (Iorga a fost sprijinit doar de profesorii Odobescu, Xenopol şi Răşcanu). Până la urmă Iorga a obţinut media 7,07, devansând cu foarte puţin pe Georgian (7,02). Notele fiind insuficiente, ambii candidaţi au fost respinşi, totuşi Iorga, având media superioară, a căpătat suplinirea catedrei. În 1895, repetându-se concursul, Iorga a obţinut 9,19, iar Georgian 8,55. În urma acestui rezultat, Iorga a fost numit profesor provizoriu, fiind apoi titularizat.

În anul 1897, Iorga devine şi membru corespondent al Academiei Române. Alegerea sa ca membru titular a întârziat până în 1911, din pricina neînţelegerilor cu membrii mai vârstnici ai înaltului for. Alături de D. Onciul şi I. Bogdan, dar cu mai mult avânt polemic decât aceştia, el a combătut cu înverşunare vechea generaţie de istorici, de formaţie anterioară „şcolii critice”, mai ales pe Gr. Tocilescu. Între 1900-1907, cât timp revista s-a aflat sub influenţa sau directa conducere a lui I. Bogdan, Iorga a fost unul din principalii colaboratori ai „Convorbirilor literare”, prin care noua generaţie de istorici îşi afirma poziţiile, combătând, în numele ştiinţei şi adevărului, amatorismul şi exagerările de tot felul. Iorga nu a fost totuşi un junimist, ci doar un tovarăş de drum al curentului. După cum vom vedea, metoda şi concepţia sa nu erau aceleaşi cu cele ale reprezentanţilor şcolii critice; de asemenea, nici orientarea sa politică.

Până în jurul anului 1900, istoricul s-a dedicat aproape exclusiv cercetării şi activităţii la catedră. Începând însă din primii ani ai secolului, el îşi îndreaptă tot mai mult privirile spre politică şi ziaristică. Din 1903 colaborează la „Sămănătorul”, în 1905-1906 fiind şi director al acestei reviste, care se remarca printr-un interes deosebit pentru ţărănime, în

care vedea baza socială a ţării şi garanţia viitorului ei. Ziua cea mare este însă pentru Iorga 13 martie 1906 când, la îndemnul său, în piaţa Teatrului Naţional se manifestează în sprijinul ideii naţionale, împotriva cosmopolitismului (teatrul – deşi „naţional” – prezenta, pentru delectarea protipendadei, şi piese în limba franceză). Interesul deosebit pentru ţărănime – mergând până la o viziune patriarhală a realităţilor româneşti, prin ignorarea noilor forţe ce se ridicau, în primul rând proletariatul – şi susţinerea unei politici profund naţionale sunt principalele coordonate ale ideologiei politice a lui N. Iorga în această perioadă, şi în ele va crede până la sfârşitul vieţii. Le vom întâlni nu numai în activitatea politică practică, ci şi în opera sa istorică. La fel ca şi alţi mari istorici români (Cantemir, Bălcescu), pentru Iorga politica, viaţa prezentă nu sunt rupte de istorie, ci o continuă în chip firesc. Este astfel explicabilă întreaga sa acţiune politică în care vedea în primul rând o datorie de istoric; cine altul decât istoricul, cunoscător al evoluţiei milenare a poporului său, poate înţelege mai bine prezentul şi liniile probabile de dezvoltare în viitor?

Simpatia pentru ţărănime şi-a manifestat-o Iorga din plin în timpul răscoalei din 1907. În articole – cum este pateticul *Dumnezeu să-i ierte* –, el s-a ridicat împotriva cruntei reprimări şi a susţinut dreptul ţăranilor la o viaţă mai omenoasă. Ca o continuare a „Sămănătorului” şi inspirat de aceeaşi ideologie, Iorga publică începând cu 10 mai 1906 gazeta „Neamul românesc”, care va apare până în toamna anului 1940, cu câteva săptămâni înaintea morţii sale. În paginile acestei gazete este concentrată întreaga gândire şi acţiune politică a istoricului, de-a lungul câtorva decenii. Aproape zilnic, articolul de fond semnat N. Iorga trata, în puţine cuvinte dar cu idei pătrunzătoare şi într-un stil de neuitat, cele mai variate probleme politice şi culturale. În anul 1908, Iorga deschide cursurile de vară de la Vălenii de Munte, cu o conferinţă a sa despre romanitatea noastră. Ele vor continua, atrăgând tot mai mulţi auditori din fiecare colţ al ţării şi din străinătate, tot mai mulţi specialişti, până la sfârşitul vieţii istoricului. Uitatul orăşel de va deveni, prin voinţa lui Iorga, un important centru cultural, unde ştiinţa şi cultura reprezentau nu scopuri în sine, ci erau puse în slujba idealului naţional.

Acestui ideal i se dedică în primul rând Iorga în anii premergători primului război mondial. În 1907 este ales în conducerea Ligii Culturale, al cărui scop era realizarea nu numai a unităţii culturale, ci şi desăvârşirea statului naţional unitar român. În 1910, istoricul îşi înfiinţează un partid propriu, Partidul Naţionalist-Democrat. În anii 1914-1916, el a fost unul dintre principalii animatori ai ideii intrării României în acţiune pentru eliberarea Transilvaniei. O recunoaştere meritată a rolului său în făurirea României Mari a fost alegerea lui, în 1919, ca preşedinte al Camerei Deputaţilor a primului Parlament de după război.

În perioada interbelică, politica absoarbe o parte însemnată a activităţii lui Iorga. Scârbit de necinstea, de imoralitatea jocului politic burghez, el spera să fie un reformator al moravurilor publice, să pună politica în folosul societăţii. Istoricul, bine intenţionat, era însă lipsit de mijloace şi pricepere pentru a-şi atinge ţelul. Lipsit de o bază de masă, lipsit de suportul unui partid puternic, a devenit el însuşi o victimă a manevrelor politice. Timp de un an, în 1931-1932, în plină depresiune economică, a fost preşedinte al Consiliului de Miniştri, în ciuda bunelor intenţii, guvernarea lui fiind o încercare eşuată.

Departe de a se lăsa descurajat, în ultimul deceniu al vieţii sale, Iorga este mai prezent ca oricând în arena publică. Este perioada apariţiei şi creşterii pericolului hitlerist, al agitaţiei fasciste – prin Garda de Fier – în interiorul ţării. Iorga a condamnat cu hotărâre acţiunile legionarilor, care tindeau să transforme România într-un stat

totalitar, după modelul celui german. A condamnat şi acţiunile Germaniei lui Hitler, care îndreptau lumea spre al doilea război mondial. Atitudinea sa politică nu a fost însă lipsită de contradicţii; de pildă, adversar al Germaniei hitleriste, a continuat să privească cu înţelegere spre politica lui Mussolini, deşi dictatorul italian făcea acelaşi joc ca nazismul german.

Garda de Fier nu a uitat pe cei care se împotriviseră ascensiunii sale. Ajunsă la putere în septembrie 1940, organizaţia legionară a început acţiunea de lichidare a celor mai cunoscuţi opozanţi. Una din victime a fost şi Nicolae Iorga, asasinat la 27 noiembrie 1940. Se încheia astfel tragic una dintre cele mai remarcabile existenţe din câte a zămislit pământul românesc. Se rupea brusc firul vieţii unui om care mai putea da încă mult poporului său şi culturii universale.

Spre deosebire de înaintaşul şi profesorul său Xenopol, Iorga nu a fost un teoretician al istoriei. Spiritul său, avid de cât mai multe cunoştinţe, se împotrivea totuşi închegării acestora într-un sistem ferm. Ar fi însă foarte greşit să se creadă că Iorga a fost un simplu descoperitor şi narator de fapte. Prin ce a scris mai interesant, el este un istoric de idei, deosebit de complex şi original. Concepţia sa istorică, dacă nu poate fi găsită într-o lucrare unitară, dedicată acestui subiect, a fost totuşi expusă, de-a lungul zecilor de ani, în diferite discursuri şi articole. Acestea au fost grupate în volumul *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, apărut în 1911, şi apoi, în ediţii de fiecare dată amplificate, în 1933 şi, după moartea sa, în 1944.

Prima lucrare inclusă aici este discursul introductiv la cursul de istorie universală, rostit de N. Iorga la 1 noiembrie 1894, sub titlul Despre concepţia actuală a istoriei şi geneza ei. În definiţia sa, „istoria e expunerea sistematică, fără scopuri străine de dânsa, a faptelor, de orice natură, prin care s-a manifestat, indiferent de loc şi timp, activitatea omenirii". Deci, o istorie totală, care să cuprindă toate aspectele vieţii omeneşti, nu numai cel politic, şi o expunere obiectivă, fără scopuri străine ştiinţei. Iorga se pronunţă contra lui Buckle şi a ideii legităţii în istorie, alăturându-se astfel curentului antipozitivist. Crede că asemenea legi nu se vor descoperi niciodată. Faptele urmează să fie totuşi grupate, ordonate, potrivit unui sistem. Întreaga expunere trebuie să se bazeze pe cercetarea metodică a izvoarelor. Nu este de mirare că pentru tânărul Iorga, specialistul pe care îl admiră mai presus de toţi este Ranke, considerat de el „istoricul tip". Într-adevăr cercetarea metodică, expunerea sistematică, neinfluenţată de considerente străine disciplinei şi refuzul unei scheme precise, legice, în care să fie plasate evenimentele, caracterizau cu deosebire opera marelui istoric german.

Dacă discursul din 1894 nu este deosebit de original, discursul de recepţie la Academia Română, din 1911, intitulat *Două concepţii istorice*, ţinut de un om care căpătase între timp o vastă experienţă în disciplina sa, cuprinde multe idei preţioase. Ocupând locul rămas vacant în urma decesului lui Tocilescu, Iorga se vedea pus într-o situaţie dificilă, existând obiceiul de a face elogiul predecesorului. Fiind bine cunoscute neîntreruptele dispute dintre cei doi istorici, Iorga a preferat, păstrând desigur un ton ponderat, să spună lucrurilor pe nume.

El face o paralelă între vechea şcoală „romantică", reprezentată de Tocilescu (şi de Haşdeu) şi concepţia nouă, promovată de el însuşi. Referindu-se la opera înaintaşului, critică fantezia şi viziunea personală exagerată, falsa erudiţie (dând ca exemplu *Dacia înainte de romani*), prejudecăţile naţionale. Definindu-şi propria concepţie asupra istoriei, Iorga pune în centrul acesteia *popoarele*, considerate „creaţiuni necesare, permanente", fiecare reprezentând o „unitate firească", cu „viaţa lui organică", având o

energie proprie. Toate faptele, evenimentele, personalitățile nu sunt de sine stătătoare, ci simple manifestări de viață ale poporului respectiv. Dispare astfel deosebirea între istoria politică şi culturală, între toate compartimentele istoriei, căci „există o singură dezvoltare şi toate manifestările de viață se prind într-însa". Dispare şi deosebirea dintre istoria universală şi istoriile naționale. „Fiecare nație – arată Iorga – e o energie având izvoarele şi împrejurările ei deosebite, caracterul şi misiunea ei specială. Dar niciuna din aceste energii nu se poate izola absolut pentru studiu, şi nu trebuie să fie izolată pentru aceasta". Istoria universală este deci un tot şi trebuie privită în ansamblu, fără ca prin aceasta să fie negate particularitățile naționale[54].

Şi acum Iorga neagă existența legității în mersul istoriei. Nu există legi dar, pe de altă parte, omenirea fiind o unitate organică, deci trăind aceeaşi viață de la începuturile ei şi până astăzi, se pot stabili numeroase paralelisme, termeni de comparație, indiferent de timpul şi locul desfăşurării evenimentelor. Toate ştiințele pot concura la înțelegerea istoriei; pregătirea enciclopedică este deci aici mai necesară ca oriunde (aceeaşi idee o susține Haşdeu). Şi, în sfârşit, Iorga subliniază apăsat legătura indisolubilă a istoriei cu viața. „Istoricul e un bătrân prin experiență al nației sale", afirmă el, şi are datoria să fie „un amintitor neobosit al tradiției naționale, un mărturisitor al unității neamului peste hotare politice şi de clase, un predicator al solidarității de rasă (în sensul de națiune n.n.) şi un descoperitor de ideale spre care cel dintâi trebuie să meargă, dând tineretului ce vine după noi exemplul".

Mai complet ca oriunde, programul istoric al lui N. Iorga este expus în acest discurs din 1911. El luminează nu numai semnificația operei sale istorice, ci şi opțiunile lui politice. Istoria este văzută ca un element fundamental al conştiinței fiecărei națiuni şi, în acelaşi timp, ca o dovadă a unității întregii omeniri. Concepția sa istorică este desigur idealistă, după cum rezultă şi din unele luări de poziție anterioare discursului din 1911. Astfel, în 1900, sub titlul *Ideile în istoria universală*, Iorga făcea următoarea remarcă: „Nu e materia brută care ne înconjoară pretutindeni în societățile omeneşti, e ideea realizată, care formează corpul lor, ori ideea ce vrea să fie realizată, care întreține viața într-însul". Trebuiau cercetate, după părerea lui, în primul rând faptele de cultură, care reprezentau întruparea unor idei. Iorga a crezut toată viața cu tărie în forța morală care întreține viața fiecărei națiuni. „Viața unui popor, succesul lui în lunga luptă tăcută a națiilor – arăta el tot în 1900 –, nu le determină nici întinderea pământului, nici numărul populației, nici bogăția; acestea se câştigă, dar ele nu stau la originea puterii. Izvorul acestei puteri e viața morală a unei aglomerații umane, seriozitatea cu care priveşte traiul, măsura cu care-şi alege țintele şi vigoarea cu care le urmăreşte". În aceste cuvinte întâlnim nu numai o concluzie istorică, ci şi un ideal de viață, credința în triumful muncii, cinstei şi dreptății.

Pentru a scrie istorie, considera Iorga, nu ajunge să posezi partea tehnică a meseriei, trebuie în primul rând să cunoşti viața şi oamenii. Chiar bazată pe cea mai minuțioasă cercetare, dacă nu reuşeşte să recreeze viața, o carte de istorie este moartă. Această idee o dezvoltă într-un studiu din 1935, intitulat *Adevăr şi greşeală în scrierea istoriei*. „Dacă nu vezi omul – scrie aici –, fă fizică, matematică, orice vrei, dar nu te amesteca într-un domeniu în care se cere să fii capabil de a face omul la fel cum a fost". În scrierea istoriei intervin deci, pe lângă cunoaşterea documentară, experiența de

---

[54] Opera lui Iorga apare, sub acest aspect, fundamental opusă concepției lui Toynbee, care neagă atât compartimentările naționale, cât şi evoluția unitară a omenirii, susținând dezvoltarea paralelă şi independentă a mai multor civilizații cu caracter supranațional.

viață şi intuiția. Iorga depăşeşte astfel țelul precis, dar mai modest, pe care şi-l propusese „şcoala critică” la sfârşitul secolului XIX. Respectului absolut al documentului, el care ştie la fel de bine ca D. Onciul sau I. Bogdan ce înseamnă o cercetare riguroasă, îi adaugă sarcina mult mai dificilă şi mai nesigură de a reconstitui viața trecută, deci de a reda ceva în plus față de ce s-a împietrit în litera seacă a documentului. Aici intervine desigur talentul şi orice învățătură, orice formulă, sunt de prisos. În prefața la *Istoriologia umană*, cu puțin înaintea morții, în 1940, aceste idei sunt subliniate, ca o concluzie a întregii sale cercetări: „... Cele mai mari opere istorice au în ele şi poezia simțirii şi poezia stilului. Felul acesta de înfățişare a rezultatelor cercetării e, de altminteri, o necesitate. Adevărurile istorice sunt de discernământ, nu de simplă constatare şi reproducere. Pentru a le prinde, se cere tot ce cunoştința adâncă a limbii, tot ce fantezia creatoare de definiții poate găsi mai fin şi mai delicat. A vorbi despre oamenii şi lucrurile trecutului în vocabularul curent e a greşi de la un capăt la altul”. Şi, ultima afirmație, atât de semnificativă: „Aş fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent „poetic”, pentru a fi mai aproape de adevăr”.

Adversar al exagerărilor romantice ale „şcolii vechi”, format în spiritul cercetării critice şi expunerii obiective, Iorga este, structural, un romantic. Spirit imaginativ, combinativ, el poate fi apropiat de Haşdeu. Fireşte, Iorga păstrează o anumită măsură, fantezia sa, intuiția, exersându-se mai mult în domeniul interpretării faptelor istorice, desluşirii semnificației lor, în timp ce Haşdeu căuta să suplinească prin imaginație chiar lipsa izvoarelor. În orice caz, dacă Iorga a contribuit într-o anumită măsură la sporirea prestigiului şcolii critice, tot el este cel care a îndrăznit să rupă cadrul îngust impus de partizanii cercetării exclusive a documentului.

În ultima parte a activității sale se constată un interes sporit pentru ceea ce numeşte într-o comunicare prezentată la Congresul de la Zürich, în 1938, *Permanențele istoriei*. Fără a renunța la ideea imposibilității legității istorice, el ajunge la concluzia că faptele, oricât ar fi de diverse şi neprevizibile, se axează pe câteva elemente constante, care formează „scheletul” istoriei, asigurându-i unitate şi continuitate. Acestea sunt *pământul* (Iorga crede într-o influență destul de puternică a mediului geografic), *rasa* (înțeleasă în sens de popor, națiune) şi *ideea* (este vorba de ideile puternice, dominante, devenite adevărate instincte). După cum se vede, deşi refractar filozofiei istoriei, fără a adopta sau construi un sistem complet, Iorga are câteva idei clare despre mersul omenirii, în jurul cărora îşi axează de fiecare dată expunerea. Aparent anarhică, greu de cuprins şi de înțeles dintr-o privire, opera sa nu este numai, şi nici în primul rând, nararea unor fapte istorice, ci o meditație permanentă asupra marilor probleme ale omenirii şi națiunii sale. Este drept, lipsa de sistem, dezordinea, uneori aparentă, alteori reală, graba, nerăbdarea – caracteristică operei sale – de a arunca azi pe hârtie, ceea ce autorul citise sau gândise ieri, au dăunat mult înțelegerii de către marele public şi chiar de către specialişti a semnificației operei.

Una din principalele contribuții ale lui N. Iorga în domeniul istoriei românilor a fost publicarea masivă a izvoarelor, descoperite de el în arhivele din țară sau din străinătate. După editarea colecției *Acte şi fragmente*..., el s-a remarcat în chip deosebit prin colaborarea la colecția Hurmuzaki. În cadrul acesteia, a publicat vol. X, conținând *Rapoarte consulare prusiene din Iaşi şi Bucureşti (1763-1844)*, apărut în 1897; vol. XI: *Acte din secolul al XVI-lea (1517-1612) relative mai ales la domnia lui Petru Şchiopul*, apărut în 1900, în care se opreşte mai ales asupra pretendenților la domnie; vol. XII, *Acte relative la războaiele şi cuceririle lui Mihai Viteazul* (1903); XIV, *Documente*

greceşti privitoare la istoria românilor (partea I în 1915, a doua în 1917); XV, *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene* (I, 1911 şi II, 1913). În 1901, el iniţiază colecţia *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, din care publică 31 de volume până în anul 1916. Tematica acestei colecţii este de o varietate uimitoare; sunt cuprinse aici „cărţi domneşti", ca şi scrisori de boieri şi negustori, sau documente mânăstireşti, scrisori şi inscripţii ardelene, inscripţii din bisericile româneşti, fragmente de cronici, acte privitoare la unirea Principatelor şi la politica externă a României etc., totul fără un plan bine stabilit, singurul scop al autorului fiind acela de a da la lumină toate mărturiile trecutului ce îi treceau prin faţa ochilor. Iorga nu era omul care să ţină pentru sine sau în vederea folosirii într-un viitor nedefinit a nici unei informaţii documentare, oricât de măruntă ar fi părut. În concepţia sa, totul se cerea tipărit, împărtăşit publicului: fără, zăbavă. Astfel, până în 1918 (căci după aceea activitatea sa de editare a izvoarelor nu va mai fi esenţială), Iorga a publicat un număr de aproximativ 30.000 de documente, ceea ce reprezintă, chiar în cazul unui cercetător care s-ar fi îndeletnicit exclusiv cu această muncă, o realizare cu totul ieşită din comun.

Pe baza acestei documentaţii, fără precedent în istoriografia românească, Iorga a trecut la elaborarea unor studii, monografii, lucrări de sinteză care acoperă istoria poporului român sub toate aspectele sale. Marea valoare a lor, pe lângă ideile originale ce le străbat, constă în faptul că pretutindeni autorul porneşte de la izvor, de la mărturia documentară nemijlocită, nu de la informaţia de a doua mână.

Prima lucrare amplă de istorie românească este publicată de Iorga în 1899, sub titlul *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, remarcându-se prin vasta sa informaţie[55]. În aceeaşi perioadă lucrează la *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, în vederea elaborării ei făcând şi o călătorie de studii în Transilvania, în anul 1898. Tema fusese propusă de B. P. Haşdeu pentru premiul Academiei. Lucrarea, conţinând o mare cantitate de informaţii, a fost terminată în 1900. La sugestia adversarilor lui Iorga – B. P. Haşdeu, V. A. Urechia, Gr. Tocilescu – Academia a respins însă premierea, cu 26 voturi contra 17, ceea ce nu a împiedicat editarea lucrării, apărută în 1901. Desigur, unele obiecţii aduse acestei monumentale cercetări erau justificate. Pe lângă incontestabile calităţi – ţinând mai ales de întinsul material adunat – lucrarea are şi defectul de a nu tria suficient vasta informaţie, de a insista exagerat asupra amănuntelor biografice şi politice.

În anul 1901, fostul său examinator la susţinerea doctoratului, Lamprecht, îi cere să redacteze o sinteză a istoriei românilor, pentru colecţia de istorie a statelor europene, condusă de savantul german. Iorga acceptă, încheind lucrarea în anul 1903. A apărut,. În 1905, la Gotha, în două volume, sub titlul *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Mai târziu, în 1922-1928, s-a tradus şi în româneşte, intitulându-se *Istoria poporului românesc*, în patru volume, ultimul având două părţi. Este o sinteză remarcabilă, una dintre cele mai solide şi mai originale lucrări alcătuite de Iorga. Încă de la început, el a ţinut să precizeze că „lucrarea de faţă nu e un repertoriu pentru acei care voiesc să se informeze asupra amănuntelor". Scopul istoricului era acela de a prezenta „naţiunea însăşi ca fiinţă vieţuitoare", urmărindu-i „mersul ei lăuntric". "Personalităţi mari sau mici – adăuga el – capătă astfel o valoare numai în măsura în care, printre multele milioane, au contribuit de fapt la această mare operă a

---

[55] Mai publicase, pe lângă articole în reviste, şi câteva broşuri dintre care: *Basta şi Mihai Viteazul* (1895), *Contribuţiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (1896), *Pretendenţi domneşti în secolul al XVI-lea* (1898) etc.

unei dezvoltări de două mii de ani". Autorul îşi propunea, de asemenea, să sublinieze legăturile cu alte popoare şi înrâuririle reciproce.

În comparație cu sinteza anterioară a lui A. D. Xenopol, opera lui Iorga se remarcă printr-o documentare superioară şi prin reconstituirea mult mai plastică, mai vie, a trecutului istoric. Xenopol este mai precis, mai sistematic, Iorga mai talentat şi cu o înțelegere superioară pentru spiritul trecutului. Potrivit concepției sale, nu vom întâlni separarea rigidă a diferitelor aspecte – economice, sociale, politice, culturale – sau a evoluției fiecărei țări române în parte, ci totul se află contopit, într-o expunere unitară, istoria fiind văzută ca un tot organic, nu ca o juxtapunere artificială de elemente diferite. Numeroase idei – ce se vor întâlni şi în alte lucrări ale lui Iorga – sunt deosebit de originale. Astfel, relativ la formarea poporului român, credința că romanizarea nu se poate explica în primul rând prin măsuri administrative, ci printr-o puternică emigrație țărănească provenită din Italia, care a transformat aspectul etnic al Balcanilor, încă înainte de încadrarea acestora în statul roman. Stăpânirea romană nu a făcut astfel decât să urmeze un curent demografic anterior. Poporul român este privit ca rezultat al întregii romanități orientale. Referindu-se la formarea statelor româneşti, Iorga crede (şi va ține foarte mult la această idee) în existența unei societăți de țărani liberi, care explică şi tăria sistemului de apărare a țărilor române. Erau „vremuri de o armonică viață laolaltă, în care clasele nu se priveau cu duşmănie, în care țara era tare prin unitatea ei, de la cel mai de jos țăran până la cel mai înalt, încoronatul domn al țăranilor”. Este desigur, o viziune patriarhală a istoriei – transpusă şi în concepția politică a lui Iorga – aceea a unui stat țărănesc, de oameni liberi şi egali. Şerbirea țăranilor – explicată în mare măsură prin obligațiile impuse de Poarta otomană – stă la originea decăderii țărilor române (ideea fusese susținută şi de Bălcescu). Pentru prima dată, poate, epoca fanarioților este privită cu înțelegere, văzându-se în ea elemente de continuitate şi progres, nu în primul rând aspectele negative. Prezentarea istoriei poporului român este dusă până la zi, la începutul secolului XX, terminându-se cu un vast tablou al României contemporane autorului.

Departe de a-şi considera misiunea încheiată prin elaborarea acestei sinteze, Iorga a continuat cu tot atâta hărnicie cercetarea istoriei românilor. A publicat sinteze parțiale, referitoare la cele mai diferite instituții şi îndeletniciri ale poporului român: *Istoria bisericii române*, 2 volume, 1908-1909, *Istoria armatei române*, 2 volume, 1910-1919, *Istoria comerțului românesc*, 1915, *Istoria presei româneşti*, 1922, *Istoria industriilor la români*, 1927, *Istoria învățământului românesc*, 1928 etc. A scris, în vremea când milita neobosit pentru desăvârşirea unității politice, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria* (1915). Deosebit de originală este *Istoria românilor prin călători*, apărută în patru volume, între 1920-1922 şi în a doua ediție, între 1928-1929; aici desfăşurarea istoriei române este reconstituită printr-o cercetare minuțioasă a datelor atât de bogate, şi uneori contradictorii, consemnate în scrierile călătorilor străini, mai ales ale celor din occidentul Europei. A publicat şi monografii ale unor personalități de seamă: *Istoria lui Ştefan cel Mare* (1904), *Istoria lui Mihai Viteazul* (2 volume, 1935) etc., precum şi lucrări referitoare la evenimentele însemnate din istoria patriei, de pildă *Războiul pentru independența României* (1927), bazat pe o bogată informație, în care înfățişează acțiunile diplomatice şi „stările de spirit” ale vremii. Apărută în 1939, *Istoria Bucureştilor* este o reconstituire documentată şi plină de căldură a vieții marelui oraş. A scris şi istorii ale literaturii, ale artei româneşti.

Deşi formația sa este de medievist, Iorga nu se fereşte niciodată să abordeze cele

mai spinoase probleme de istorie contemporană. În afara operelor de sinteză, care sunt duse până la zi, a scris şi lucrări speciale de istorie contemporană, în care cercetarea istorică se îmbină cu propriile amintiri şi experienţa politică a autorului. În acest sens este de amintit lucrarea publicată în 1932, sub titlul *România contemporană de la 1904 la 1930. Supt trei regi. Istorie a unei lupte pentru un ideal moral şi naţional*. Foarte interesante şi frumos scrise sunt memoriile sale, intitulate *O viaţă de om aşa cum a fost*, publicate în trei volume, în 1934 (o nouă ediţie în 1972); pentru cunoaşterea unor amănunte din activitatea sa politică şi ştiinţifică, sunt de consultat şi însemnările zilnice, editate sub titlul *Memorii*.

Titlurile amintite nu reprezintă decât o parte a cărţilor închinate de N. Iorga istoriei româneşti, fără a mai vorbi de numeroasele studii şi articole risipite în publicaţiile timpului. Spre sfârşitul vieţii, după ce mai realizează o succintă sinteză, *Istoria românilor şi a civilizaţiei lor*, publicată în limba franceză (1920-1922), engleză (1925), italiană (1928), germană (1929), română (1930) şi o încercare de încadrare a românilor în istoria universală – *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, 3 volume, 1935-1936 –, N. Iorga a elaborat cea mai întinsă operă a sa: *Istoria românilor*, publicată în 10 volume (de fapt 11, primul având două părţi), între 1936-1939. Aceeaşi lucrare a apărut şi în limba franceză între 1937-1945, sub titlul *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*.

Prima parte a celui dintâi volum, intitulată *Strămoşii înainte de romani*, subliniază însemnătatea elementului autohton – ca şi a celui traco-iliric din Peninsula Balcanică – ca bază a viitorului popor român. A doua parte, *Sigiliul Romei*, prezintă fenomenul romanizării, în termeni asemănători cu cei din prima lucrare de sinteză. *Oamenii pământului* – titlul volumului II – descrie rezistenţa şi continuitatea autohtonilor în epoca migraţiilor, care nu sunt văzute ca o pustiire şi o rupere totală cu trecutul; populaţia românească a rămas pe loc, nu s-a retras în munţi, şi a colaborat cu noii veniţi, mai puţin răuvoitori şi barbari decât fuseseră prezentaţi în istoriografia anterioară. Volumul III, *Ctitorii* (secolele XI-XIV) se referă la perioada întemeierii statelor româneşti, Iorga subliniind din nou caracterul, după părerea sa, ţărănesc al acestora. Volumul următor, *Cavalerii*, are în centrul său lupta antiotomană din secolul XV, iar volumul V, *Vitejii*, se referă la secolul următor. *Monarhii* prezintă istoria secolului XVII, până la fanarioţi, iar *Reformatorii* istoria epocii fanariote (considerată în general pozitiv), până la 1774. Volumul VIII, *Revoluţionarii*, tratează perioada 1774-1842, volumul IX, *Unificatorii*, se referă la revoluţia din 1848, Unirea din 1859 şi domnia lui Cuza. Ultimul volum, al X-lea, *Întregitorii*, cuprinde perioada 1866-1939, având în centru lupta pentru desăvârşirea unităţii naţionale.

Bazată pe o foarte bogată documentaţie, rezultat al cercetărilor şi experienţei de o viaţă, *Istoria românilor* este cea mai întinsă şi mai bogată lucrare de sinteză, alcătuită de un singur istoric, în întreaga evoluţie a istoriografiei române. Din ea se degajă idei foarte interesante, originale, deşi expuse într-o formă destul de dificilă, insuficient sistematizată. Suntem departe de claritatea şi rigoarea operei lui Xenopol, cititorul neavizat putându-se rătăci în noianul de fapte şi idei al operei lui Iorga. Concepţia generală este idealistă, iar personalităţilor (după cum rezultă şi din titlurile volumelor) li se acordă un rol deosebit de important. Nereuşind să depăşească sub toate aspectele opera lui Xenopol şi ea însăşi parţial depăşită de cercetările ulterioare, de lucrările colective ce iau tot mai mult locul efortului individual, această ultimă mare sinteză a lui Iorga rămâne totuşi un monument important al istoriografiei româneşti. O cercetare

atentă, sub toate aspectele, a cuprinsului său rămâne să fie făcută.

În domeniul istoriei universale, cele mai însemnate contribuții ale lui N. Iorga privesc Europa sud-estică şi, în general, zona bazinului răsăritean al Mării Mediterane. Imperiului bizantin i-a dedicat câteva dintre cele mai importante şi mai originale lucrări ale sale, Iorga putând fi considerat primul bizantinolog român şi unul dintre cei mai renumiți, la vremea sa, pe plan mondial. În concepția lui, Bizanțul nu reprezintă o epocă de declin, ci dimpotrivă, o *sinteză* viabilă şi armonioasă a mai multor elemente de civilizație: tradiția romană, civilizația grecească, influența orientală, creştinismul ortodox. Această putere de sinteză şi asimilare a Bizanțului a făcut din el un adevărat imperiu universal, capabil să mențină într-o dezvoltare unitară cele mai diferite popoare. Ca şi în cazul altor preocupări ale sale, Iorga a încercat, recurgând direct la izvoare, să reconstituie în chip plastic civilizația bizantină, viața acestui imperiu, în care vedea nu forme înghețate, ci un organism viu, sănătos, capabil să supraviețuiască sub anumite forme şi după căderea Constantinopolului. Aceste idei sunt cuprinse într-o primă lucrare de sinteză, publicată la Londra, în limba engleză, în 1907 (The Byzantine Empire), operă apreciată favorabil de marele bizantinist Charles Diehl; urmează în ultima perioadă a vieții, lucrările *Histoire de la vie byzantine* (titlul însuşi sugerează ce urmărea Iorga să redea în primul rând), apărută în trei volume, în 1934, şi *Études byzantines*, două volume apărute în 1939-1940. Un interes deosebit prezintă mica lucrare *Byzance après Byzance*, publicată în 1935, una dintre cele mai armonioase şi mai dense opere ale istoricului. Este ilustrată aici ideea menținerii multor elemente ale civilizației şi vieții bizantine şi după prăbuşirea Imperiului, până în secolul al XIX-lea care, impunând ideea națională, respinge implicit imaginea vechii lumi bizantine cosmopolite. Unul dintre focarele principale ale menținerii civilizației bizantine îl constituie, după părerea lui Iorga, țările române, refugiu al oamenilor şi instituțiilor din Bizanț şi în acelaşi timp proteguitoare ale elementelor bizantine ce supraviețuiseră în însuşi Imperiul Otoman (de pildă, biserica ortodoxă).

În cercetarea istoriei Imperiului Otoman, Iorga aduce o altă contribuție deosebit de importantă. Solicitat de Lamprecht să elaboreze istoria românilor, la care ne-am referit, el se oferă să realizeze, pentru aceeaşi colecție, o istorie a Imperiului Otoman. Lucrarea, una dintre cele mai vaste scrise de el, este publicată, în 5 volume, între 1908-1913, sub titlul *Geschichte des osmanischen Reiches*. După lucrările lui D. Cantemir, Hammer (1827-1834) şi Zinkeisen (1840-1863), sinteza lui Iorga este cea de a patra lucrare fundamentală care prezintă istoria marelui imperiu şi singura dintre ele care îşi păstrează o anumită valoare şi astăzi.

De la bun început trebuie subliniat faptul, ce nu poate fi trecut cu vederea, că Iorga nu cunoştea limba turcă şi nu a folosit în original izvoare turceşti. Este desigur o limită serioasă a documentației lucrării, lipsă ce nu trebuie însă exagerată. O lucrare de sinteză nu presupune cercetarea unor fonduri arhivistice inedite (nici Xenopol nu a făcut acest lucru pentru istoria românilor). De altminteri arhivele turceşti erau puțin accesibile cercetătorului, aşa că, oricum, o utilizare masivă a lor nu ar fi fost posibilă. În plus, Iorga a cunoscut izvoarele narative turceşti, traduse în limbi occidentale. El a folosit de asemenea, din plin, surse bizantine şi alte izvoare, legate de istoria Imperiului Otoman. Astfel că, oricât ar părea de paradoxal, în ciuda necunoaşterii limbii, documentația cărții este destul de bogată. Important rămâne însă faptul că sinteza lui Iorga nu este o simplă reproducere de evenimente, ci conține idei noi, chiar revoluționare în tratarea istoriei otomane. Iorga nu insistă în primul rând asupra părții sumbre a expansiunii otomane, ci

arată că ocuparea sud-estului european, în condițiile fărâmițării, anarhiei feudale existente aici, căreia puterea otomană îi opunea un sistem centralizat, a reprezentat un fenomen obiectiv (comparativ cu trecerea, în aceeaşi epocă, la organizarea, pe ruinele feudalismului, a monarhiilor centralizate în Europa occidentală). Iorga nu opune Imperiul Otoman celui Bizantin, ci dimpotrivă, încearcă să demonstreze că noii cuceritori au preluat în bună măsură sistemele de guvernare şi organizare economică ale Bizanțului. Departe de a fi distrugătorul Bizanțului, Imperiul Otoman apare astfel ca un continuator al ideii imperiale bizantine, revitalizând vechile instituții ale acestuia. O idee nouă, desigur doar în parte justă, dar care, după Iorga a trebuit să fie luată în considerație cu toată seriozitatea. Istoricul arată, de asemenea, că Imperiul Otoman nu a fost strict un stat turcesc, ci ca şi înaintaşul său, a grupat sub aceeaşi conducere o multitudine de popoare, al căror rol Iorga se străduieşte să-l scoată în evidență.

Iorga a tratat şi în alte lucrări istoria popoarelor balcanice, uneori separat, dar de preferință în sinteze care priveau laolaltă viața popoarelor de aici, subliniind unitatea acestei zone. Cea mai importantă este *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, publicată în 1913 şi apărută anul următor în traducere franceză; după război a publicat o nouă ediție franceză, dusă la zi, *Histoire des États balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925.

Interesante sunt şi contribuțiile lui Iorga în domeniul istoriei cruciadelor şi a ideii de cruciadă, ce s-a menținut şi după eşecul acestora. Aici, preocupările sale porneau de la teza referitoare la Philippe de Mézières. O contribuție masivă reprezintă colecția *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au xve siècle*, apărută în şase volume, primele trei la Paris, în 1899 şi 1902, celelalte la Bucureşti, în 1915-1916. Iorga a publicat, la Paris, în 1924, şi o *Brève histoire des Croisades et de leurs fondations en Terre Sainte*.

Iorga a scris lucrări privind istoria aproape a tuturor popoarelor şi țărilor europene. Desigur, nu toate reprezintă cercetări aprofundate. Unele sunt rezultatul unor simple impresii rămase în urma călătoriilor întreprinse, dar şi în acestea întâlnim de multe ori vederi originale. În afara sud-estului european la care ne-am referit, a scris numeroase lucrări despre Franța (de menționat sinteza, cuprinzând multe idei noi, *Istoria poporului francez. O încercare de explicație*, apărută în 1919), despre Germania (*Cugetare şi faptă germană*, 1918), despre Italia (insistând mult asupra istoriei Veneției). În mai multe studii şi chiar cărți se referă şi la istoria Spaniei, Portugaliei, Angliei, Poloniei, Rusiei, Ungariei, Austriei (*Originea şi dezvoltarea statului austriac*, 1918), Elveției etc. În majoritatea cazurilor el a urmărit pe lângă istoria acestor popoare, să stabilească şi evoluția raporturilor dintre ele şi români. Fără a fi cercetat în amănunt istoria Statelor Unite, el scrie o carte foarte interesantă, cu multe vederi noi, şi despre această țară, în urma unei călătorii (*America şi românii din America*, apărută în 1930).

În concepția lui Iorga, a fi specialist în istoria universală înseamnă însă mai mult decât a trata istoria altei țări sau altui popor. Adevărata istorie universală reprezintă pentru el un tot şi nu poate fi tratată în mod convenabil potrivit sistemului unor compartimente izolate. Viața întregii omeniri fiind una singură, oricare ar fi particularitățile naționale, istoricul trebuie să-şi extindă efortul de sinteză la scara întregii omeniri. În acest sens, lucrările dedicate de Iorga diferitelor istorii naționale trebuie privite ca etape pregătitoare pentru realizarea a ceea ce înțelegea el cu adevărat prin istorie universală.

Tendința spre sinteze din ce în ce mai largi este vizibilă în opera lui Iorga,

accentuându-se după primul război mondial. Încă în 1912 publicase *Chestiunea Rinului*, în care istoria popoarelor europene era privită unitar, peste granițele naționale, în raporturile ei cu problema aflată în discuție. Potrivit aceleiaşi metode a scris despre *Chestiunea Dunării* (1913), *Chestiunea Mării Mediterane* (1914), *Chestia Oceanelor* (1919), regiuni tot mai întinse ale globului fiind tratate într-o perspectivă unică. O încercare de istorie universală, cuprinzând epocile medievală, modernă şi contemporană, este publicată în trei volume, în 1921-1922, sub titlurile succesive *Papi şi împărați, State şi dinastii, Revoluții politice şi întregiri naționale*. Aceste titluri sunt foarte semnificative pentru concepția lui Iorga asupra elementelor de unitate ce au caracterizat cele trei epoci studiate. El făcea nu o juxtapunere de istorii naționale, ci încerca să descifreze spiritul, tendința generală a fiecărei etape. O prezentare unitară a istoriei europene a încercat în lucrarea *Dezvoltarea aşezămintelor politice şi sociale ale Europei*, publicată în trei volume, între 1920-1922.

Alte sinteze sunt axate pe evoluția anumitor idei şi valori ale umanității. În 1927 a publicat *Originea şi sensul democrației*, iar în 1928 *Evoluția ideii de libertate*. Sunt lucrări foarte caracteristice pentru înțelegerea ideilor istorice şi politice ale autorului lor. În plin secol XX, Iorga este un neadaptat. Admirator al unui trecut idealizat, el vedea în organizarea statelor din antichitate şi ale evului mediu mai multă libertate şi democrație decât în era capitalistă pe care o trăia. El critică instaurarea „democrației statistice, mecanice şi abstracte în dauna celei locale, concrete, organice, care reprezentase ceva cu mult mai util”. Evul mediu este cu deosebire idealizat de istoric, care vede în el o organizare foarte echilibrată, adaptată necesităților şi, în măsura posibilităților, liberă. Iorga insistă şi aici – ca şi în alte lucrări ale sale – asupra existenței în evul mediu a unor formațiuni rurale libere, rămase în urma retragerii organizației statale romane, numite de el „Romanii”. Acestea se întâlnesc în Peninsula Balcanică, pe teritoriul nostru, în Elveția, Sardinia, etc. „Din aceste Romanii s-a întemeiat statul muntean”, la fel şi Elveția. Respingând relele epocii sale, Iorga, nevăzând soluții clare în viitor, îşi îndreaptă deci privirile spre un trecut patriarhal, mult idealizat.

Între 1926-1928, Iorga a publicat o sinteză completă de istorie universală, apărută în limba franceză, la Paris, sub titlul „Essai de synthèse de l’histoire de l’humanite”. Cuprinde patru volume, corespunzătoare diviziunilor tradiționale ale istoriei: antichitatea, evul mediu (până în secolului XV), epoca modernă (până la sfârşitul secolului XVIII) şi contemporană.

Deşi a păstrat aceste diviziuni, Iorga, partizan al evoluției organice şi lente a istoriei, insistă mai ales asupra unității acesteia, peste granițe de loc şi timp. În 1932 Iorga se va referi de fapt, într-o lecție de deschidere, la *Zădărnicia împărțirilor obişnuite ale istoriei universale*, arătând că „peste despărțiri neorganice, înțelegem că viața omenirii e de o perfectă şi admirabilă unitate. Nimic nu se înțelege într-un singur loc şi la o singură dată. Epocile se lămuresc nu în ele, ci prin ele, de la una la alta. Şi e cu neputință de a vorbi de una fără a gândi la alta şi de a întreprinde explicația uneia fără a le şti pe toate”. Păstrând, pentru uşurința expunerii, împărțirea tradițională, Iorga schimbă totuşi granița dintre istoria modernă şi contemporană, considerată de el a fi nu revoluția franceză, ci cea americană. În general, istoricul – ca şi omul politic – nu crede în necesitatea revoluțiilor, în putința lor de a schimba lumea, fiind susținătorul unei evoluții progresive, care, nu rupe punțile cu trecutul. Este astfel explicabilă sublinierea importanței revoluției americane, mai moderată decât cea franceză, şi într-un anumit sens chiar tradiționalistă.

Essai de synthèse de l’histoire de l’humanité este, fără îndoială, o lucrare foarte

interesantă, compusă potrivit unui plan pe deplin original. Iorga renunță cu desăvârşire la compartimentările tradiționale în acest gen de lucrări – potrivit diferitelor popoare sau zone, ca şi aspectelor economice, sociale, politice, culturale. În concepția sa, dacă istoria omenirii este *una*, ea trebuie şi tratată în modul cel mai deplin unitar. Nu vom întâlni astfel o juxtapunere a istoriilor naționale, ci prezentarea tuturor laolaltă, centrul de greutate deplasându-se mereu dintr-un loc în altul. În concepția lui Iorga, ideile, instituțiile circulă neîncetat, nefiind împietrite într-un anumit loc sau timp. Nu vom întâlni nici capitole separate de istorie economică şi socială; pe aceeaşi pagină, cuprinse într-un tot organic, se pot găsi date politice, economice sau culturale, acele date semnificative prin care se caracterizează viața unei epoci.

O asemenea prezentare, cu totul nouă, pe cât este de interesantă, pe atât de dificilă apare cititorului, chiar specialistului în istorie. Desigur, istoria este un tot organic şi separarea, pentru studiu, a diferitelor sale elemente, este într-o anumită măsură artificială. În acelaşi timp însă şi inevitabilă, pentru orice cercetare ştiințifică temeinică. După cum şi omul este un organism, dar studiul anatomiei presupune şi cercetarea separată a organelor şi funcțiilor lor. Altminteri – şi acesta este cazul cărții lui Iorga – se degajă impresia de haos şi neclaritate. Ideile, foarte răspicat enunțate în alte lucrări, sunt aici timid subliniate, înăbuşite de marea cantitate a faptelor la care Iorga nu a îndrăznit să renunțe. Sinteza ar fi avut mult de câştigat dacă autorul şi-ar fi prezentat mai sistematic ideile şi ar fi renunțat la puzderia de amănunte, nu toate semnificative. Istoria politică, faptele propriu-zise ocupă încă o pondere prea mare, autorul neîndrăznind aici să rupă hotărât cu tradiția. Prea îndrăzneață pentru a place cititorului tradiționalist şi prea puțin îndrăzneață pentru doritorii unor formule noi, destul de neclară în intențiile ei (pentru cei care nu le cunoşteau din alte lucrări ale autorului), cartea a constituit, în ciuda valorii ei reale, mai curând un eşec, găsindu-şi puțini cititori şi destui critici.

Iorga are meritul aici de a insista şi asupra istoriei unor popoare şi state, al căror rol în istoria universală fusese mai puțin recunoscut. El încadrează astfel în expunerea sa şi țările române, acordând un rol sporit şi altor popoare sud-est europene, Imperiului Bizantin şi celui Otoman. Istoria popoarelor extraeuropene este însă puțin şi superficial tratată, lucrarea având un pronunțat caracter europocentrist. Renunțându-se la nu prea multe pagini, ea ar deveni mai curând o Istorie politică a Europei, decât o istorie universală cu adevărat completă[56].

Întristat de soarta unei lucrări în care pusese atâta muncă şi pasiune, Iorga a continuat până la moarte să caute noi modalități de realizare a unei istorii universale. Se constată în ultimii săi ani o libertate din ce în ce mai mare în interpretarea faptelor, ruperea oricăror clişee, renunțarea la istoria tradițională. Una din ultimele sale lucrări, *Îndreptări noi în concepția epocii contemporane* (2 volume, 1940), uimeşte prin interpretări şi comparații neobişnuite. Sunt reluate, amplificate, şi idei mai vechi ale sale:

[56] Istoricul francez Louis Halphen, recenzând lucrarea în 1928, în „Revue historique", aprecia munca imensă de adunare şi sistematizare a materialului şi remarca prezența unor idei ingenioase (mai ales în volumul II, referitor la evul mediu). În acelaşi timp îl critica pe Iorga pentru neglijarea lumii extraeuropene, ca şi a aspectelor sociale, economice şi spirituale. Considera, pe drept, că ideile nu sunt exprimate suficient de clar, unele, care ar merita o prezentare detaliată, fiind abia schițate. Remarcăm însă faptul că marea colecție de istorie universală *Peuples et civilisations*, condusă de L. Halphen alături de Ph. Sagnac, este la rândul ei pronunțat „politică" şi europocentristă; mai cu seamă volumul *Les Barbares*, semnat de însuşi Halphen, se remarcă – până la exces – prin această viziune a istoriei, care îi era reproşată lui Iorga!

unitatea neîntreruptă a istoriei omeneşti, condamnarea revoluțiilor, mai ales a celei franceze, pentru care Iorga are o deosebită antipatie. În schimb, el încearcă să reabiliteze monarhia absolută franceză, criticând pe Ludovic XVI nu pentru încercarea de a stăvili mersul istoriei, ci dimpotrivă pentru tendințele reformiste! În acelaşi timp, renunță tot mai mult în această vreme la nararea evenimentelor şi se concentrează asupra interpretării lor, recurgând la cele mai neaşteptate paralelisme, punând față în față – pornind de la principiul unității întregii istorii – evenimente şi oameni din cele mai diferite epoci şi locuri; apelează, tot mai des, şi la zonele extraeuropene.

Se îndreaptă de fapt spre o nouă viziune a istoriei universale, numită de el „istoriologie umană". Aceasta ar urma să se ocupe nu cu simpla descriere a evoluției omenirii, ci cu „similitudini, paralelisme şi repetiții istorice" (după cum arăta în aprilie 1937, în cuvântarea la deschiderea Institutului de istorie universală). Sublinierea unor asemenea similitudini se întâlneşte aproape în întreaga operă a lui Iorga, fără a fi vorba însă, până spre sfârşitul carierii sale, de fundamentarea unui sistem. Apropierile sunt mereu originale, sugestive, dovedind intuiție şi talent, dar nu pot întotdeauna convinge pe istoricul mai prudent. Cităm câteva, la întâmplare. Iorga compară statul dac cu „imperiul" hun al lui Atila (văzut de el sub aspect pozitiv, diferit de inter pretarea tradițională), face o paralelă între întemeierea Țării Româneşti, prin țărani, şi formarea statului elvețian, remarcă marea asemănare dintre arta populară a ținuturilor noastre şi arta indienilor din Statele Unite (sugerând o veche migrație între cele două zone) etc. Exemplele se pot întinde la nesfârşit; s-ar putea scrie o întreagă carte pe baza acestor apropieri şi paralelisme.

Ele aveau să formeze scheletul marii sinteze *Istoriologia umană*, plănuită de autor în mai multe volume. În ce priveşte metoda şi conținutul noii opere, Iorga sublinia: „Deosebirea fundamentală e între istoria care spune tot ce ştie, pentru a-l spune, şi istoriologia care nu se opreşte decât la faptul caracteristic, expresiv, pentru a-l comenta". El nu îşi propunea să definească o nouă teorie sau filosofie a istoriei, ca predecesorul său Xenopol, să caute cauzele adânci ale mersului umanității; urmărea însă, pornind de la ideea „unității absolute a vieții omeneşti în orice margine de spațiu şi timp", să dea o formă cu totul nouă expunerii istorice. Cum ar fi arătat această lucrare nu vom şti niciodată. Iorga a avut vreme să adune doar materialul pentru primul volum (publicat în 1968 sub titlul *Materiale pentru o istoriologie umană*) şi să scrie prefața. Odioasa crimă care i-a curmat viața în noiembrie 1940 a lipsit astfel istoriografia românească şi universală de o operă care ar fi fost, probabil, printre cele mai originale scrise vreodată de un istoric.

Iorga a fost nu numai un savant, dar şi un mare animator al studiilor istorice şi un popularizator ai istoriei. Atât de strâns legată de viață, istoria nu putea, în opinia sa, să rămână închisă între pereții cabinetului de lucru. Marele istoric a întemeiat în 1914, alături de V. Pârvan şi geologul Murgoci, Institutul de studii sud-est europene şi tot lui i se datorează ținerea primului congres de studii bizantine (şi, în general, sud-est europene) la Bucureşti, în aprilie 1924. Prin el, ştiința istorică românească se plasa astfel în frunte, pe plan mondial, într-un important sector de cercetare. Iorga a întemeiat în 1915 şi a condus până la moarte „Revista istorică", una dintre cele mai importante publicații istorice româneşti ale vremii. Prin cursurile de la Vălenii de Munte, prin nenumăratele lecții şi conferințe, el a căutat să insufle unor categorii cât mai largi simțul istoriei, absolut necesar educației patriotice. Şi-a câştigat mari merite şi prin popularizarea istoriei româneşti peste hotare. Aproape an de an, în perioada interbelică,

îşi petrecea câteva săptămâni în afara României, conferenţiind la cele mai renumite universităţi. A străbătut astfel aproape toate ţările europene – din Cehoslovacia şi Polonia până în Anglia şi Portugalia, din Italia şi Spania până în Suedia şi Norvegia –, precum şi (cu ocazia călătoriei din 1930) numeroase centre ale Statelor Unite. Din 1921, a condus Şcoala română din Franţa, de la Fontenay-aux-Roses, în cadrul căreia numeroşi tineri istorici români au avut ocazia să se specializeze şi să vină în contact cu ştiinţa istorică franceză. Savantul român era binecunoscut în străinătate, unde i s-au acordat numeroase distincţii, fiind printre altele profesor la Sorbona şi membru asociat al Institutului Franţei, doctor honoris causa al universităţilor din Strassbourg, Lyon, Geneva, Wilno, Oxford, Paris, Bratislava, Roma, Alger.

Cu toată energia, spiritul deschis şi talentul său de animator, Iorga nu a creat propriu-zis o şcoală, ca înaintaşii săi Onciul şi Bogdan, ca mai tânărul său contemporan V. Pârvan. Metoda sa de lucru, atât de personală, bazată în mare măsură pe intuiţie, nu se putea transmite, învăţa unor oameni mai puţin înzestraţi sau altfel înzestraţi decât el. Fără a avea urmaşi direcţi, care să-i preia în bloc ideile şi stilul, Iorga a deschis totuşi orizonturi nebănuite până la el în istoriografia românească, incitând pe alţii, adversari sau partizani ai săi, de a-i continua opera.

Operă imensă, de multe ori contradictorie, greu de caracterizat în câteva cuvinte. Concluziile sale, rod al unor cercetări îndelungate, pornind aproape întotdeauna de la izvor, chiar şi în cazul celor mai largi sinteze, nu pot fi preluate fără o atentă critică. Atenţia primordială acordată documentului îl apropie pe Iorga de şcoala lui Onciul şi Bogdan. Îndrăzneala în interpretarea acestuia, în căutarea spiritului său ascuns, îl duce însă mult mai departe. De aici rezultă multe concluzii originale, unele fertile, dar altele discutabile sau de-a dreptul de neacceptat. Iorga nu este în general un spirit al secolului XX. Format în ultimul deceniu al secolului anterior, el este mai aproape de Ranke şi, în general, de istoricii idealişti ai secolului XIX decât de noile preocupări ce apar în vremea lui. Nu numai în raport cu interpretarea actuală, dar chiar ţinând seama de progresele înregistrate de ştiinţa istorică în timpul vieţii sale, el apare de multe ori depăşit.

Un accent exagerat pus asupra ideilor, personalităţilor, psihologiei – nu prea clar definite – a popoarelor şi, pe de altă parte, tratarea sumară şi pe un plan oarecum secundar a istoriei economice şi sociale – sunt trăsături ale operei lui Iorga, ce nu pot fi privite fără rezerve şi critică de istoriografia contemporană. Pe de altă parte însă, remarcabilul său efort de a descifra, printre multitudinea de lucruri şi evenimente, nu un progres exclusiv statistic, material, ci progresul spiritului uman, reprezintă, chiar când nu suntem de acord cu toate concluziile o admirabilă lecţie de înţelegere *umană* a istoriei. Conceperea istoriei întregii lumi ca o unitate, toţi oamenii fiind uniţi în lupta pentru aceleaşi idealuri, constituie de asemenea un aspect al umanismului lui Iorga. Faţă de alţi cercetători, poate mai corecţi şi mai cumpătaţi în aprecieri, mai greu de criticat (dar şi de lăudat), Iorga a avut meritul necontestabil de a fi simţit istoria, de a fi trăit mersul său. De aici însă şi o idealizare excesivă a trecutului, supărătoare pentru istoricul actual.

În fond, tot ce a gândit şi a scris Iorga stă sub semnul geniului: o memorie formidabilă, dublată de o intuiţie şi un spirit combinativ ieşite din comun, de un puternic talent. Chiar când nu îl aprobăm, trebuie să recunoaştem puterea sugestivă a operei sale. Operă încă departe de a fi pe deplin cercetată şi interpretată. Chiar metoda şi stilul diferă de la lucrare la lucrare. Sunt scrieri îndelung meditate şi altele, poate cele mai multe, aruncate pe hârtie fără zăbavă. Înfiinţându-şi o tipografie proprie la Vălenii de Munte (în 1908), istoricul încredinţa tiparului orice descoperire şi gând, fără a aştepta de

obicei maturizarea ideii. Greşeli de amănunte, şi unele chiar mai mari, se pot găsi multe în opera sa. A le urmări cu tot dinadinsul ar dovedi însă totală opacitate la măreția unei opere ce trebuie văzută în ansamblu, şi nu disecată, ci înțeleasă.

Stilul lui Iorga este uneori de o mare frumusețe şi putere de sugestie, ca de pildă în paginile memorialistice sau însemnările de călătorie, ori în minunatele evocări, ce reuşesc în câteva fraze scurte, cu formulări lapidare, să definească viața unor personalități mai mari sau mai mici (grupate sub titlul *Oameni cari au fost*, patru volume, 1934-1939). Alteori însă stilul, nu mai puțin original şi cu reale frumuseți, este mult mai complicat, fraza întortocheată, interminabilă, Există impresia, şi nu lipsită de temei, că Iorga este în general un autor dificil, greu de citit.

Cu marile sale realizări, ca şi cu contradicțiile şi ciudățeniile vieții şi operei sale, Iorga este un personaj unic, trecut încă din viață în domeniul legendei. Fără el, istoria şi cultura românească ar fi fost mult mai sărace. Cu ocazia morții sale, renumitul istoric de artă francez Henri Focillon îl caracteriza drept „una dintre acele personalități legendare, care sunt înrădăcinate pentru totdeauna în pământul unei țări şi în istoria inteligenței umane. În persoana lui se îmbinau cunoaşterea cu instinctul previziunii şi cu acea flacără poetică care rămâne semnul distinctiv al geniului”.

3. VASILE PARVAN ŞI ŞCOALA ARHEOLOGICĂ

Primele decenii ale secolului XX marchează o dezvoltare intensă a cercetărilor arheologice şi, în general, a preocupărilor pentru istoria veche românească şi universală. Decisivă în evoluția acestor studii a fost activitatea desfăşurată de V. Pârvan, prin eforturile căruia s-a creat o remarcabilă şcoală arheologică românească.

Pârvan nu şi-a început munca pe un teren nedesțelenit. Am văzut cum, de la Bolliac, până la Tocilescu, arheologia românească s-a desprins treptat de diletantism, însuşindu-şi măcar o parte din metodele ştiințifice care îi sunt proprii. Colegii mai tineri ai lui Tocilescu s-au remarcat, la rândul lor, în primii ani ai secolului XX, printr-o serie de lucrări, în bună parte depăşite astăzi, dar care merită a fi consemnate.

Unul dintre cei mai stimați specialişti ai vremii sale, Teohari Antonescu (1866-1910), discipol al lui Odobescu, la îndemnul căruia a scris şi prima sa lucrare importantă – *Cultul cabirilor în Dacia* (1889) –, după studii de specializare în Germania, a devenit, în 1894, profesor la Universitatea din Iaşi. Ca şi maestrul său, Odobescu, el a fost mai puțin un cercetător de teren, cât un erudit, un spirit speculativ, îndrăgostit de vechile forme de cultură. Nu de la el putea veni o înnoire fundamentală în cercetarea arheologică. Pasionat de primele civilizații şi de misterele lor – el însuşi un spirit oarecum bizar – le-a dedicat mai multe studii, în paginile „Convorbirilor literare”, grupate apoi în volumul cu titlu semnificativ *Lumi uitate*, apărut la Iaşi în 1901. S-a dedicat apoi studierii unor monumente aflate pe pământul românesc, încercând să aducă, chiar mergând pe urmele altora, interpretări noi. A publicat astfel monografia *Le trophée d'Adamclissi* (1905), o lucrare mai restrânsă despre *Sarmizegetusa* (1906) şi primul volum al unei vaste cercetări, *Columna Traiană*, apărut în 1910, moartea timpurie împiedicându-l să-şi încheie opera.

În aceeaşi vreme, George Murnu (1868-1957), macedonean de origine, cu studii la Bucureşti şi în Germania, din 1908 conferențiar, iar din 1914 profesor titular de arheologie la Universitatea din Bucureşti, a publicat câteva monografii de arheologie clasică: *Monumente antice din Roma. Descrieri şi impresii, Portretul elin*, ambele apărute în 1908, *Atena şi ruinele ei* şi *Vase pictate greceşti*, în 1910. Murnu s-a remarcat prin săpăturile în Dobrogea, la Tropaeum, cărora le-a dedicat câteva articole în 1910 şi în anii următori. Nici prin el arheologia românească nu a făcut însă un pas important înainte. Numele lui Murnu rămâne legat mai mult de admirabila traducere românească a celor două poeme homerice, Iliada şi Odiseea.

I-a revenit deci lui Vasile Pârvan importanta misiune de a da un curs nou evoluției arheologiei române. Marele istoric s-a născut în anul 1882 în satul Perchiu din județul Tecuci; tatăl său era învățător. A urmat liceul la Bârlad, terminându-l în 1900, iar apoi între 1900-1904 a fost student al Facultății de litere şi filosofie din Bucureşti: Printre profesorii săi trebuie amintiți D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga. În special Onciul, excelent profesor şi şef de şcoală, a exercitat o mare influență asupra sa. Aceasta explică şi preocuparea inițială a lui Pârvan mai ales pentru studiul istoriei medievale româneşti, tratată în spiritul riguros al maestrului său. Dacă nu s-ar fi dedicat apoi arheologiei şi istoriei antice, ar fi putut deveni un remarcabil medievist. La seminarul lui Onciul a elaborat monografiile *Alexăndrel Vodă şi Bogdan Vodă*, publicată în 1904, în care descrie câtiva ani din istoria Moldovei la mijlocul secolului XV, şi *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, apărută în 1905, mai întâi în „Convorbiri literare”, apoi sub formă de

extras. Sunt lucrări destul de întinse (prima de 114 pagini, a doua de 142), prin care studentul îşi dovedea încă de la primele încercări maturitatea ştiinţifică. El publică şi alte articole în „Convorbiri literare", colaborând de asemenea şi la „Luceafărul" (unde îi apar în 1906 studiile *Începuturile poporului românesc, Românii din stânga Dunării până la întemeierea Principatelor* şi *Istoria statelor româneşti până la 1526*, influenţa lui Onciul fiind clară în alegerea temelor). Publică diferite articole şi la „Sămănătorul", pe teme de actualitate, dovedindu-se (prin preocuparea pentru situaţia ţărănimii şi sublinierea ideii naţionale) apropiat de ideologia lui Iorga. Colaborează, de asemenea, în 1906-1907, la revista „Viaţa românească".

Interesante sunt şi preocupările sale de istorie modernă, rezultat al activităţii la seminarul lui Iorga. În acest domeniu, Pârvan şi-a concentrat atenţia asupra vieţii lui Al. Papiu Ilarian, publicând câteva articole referitoare la el, printre care studiul *Activitatea politică a lui Alexandru Papiu Ilarian*, apărut în 1903 în volumul *Prinos lui D. A. Sturdza*. Pârvan a elaborat chiar o monografie cuprinzătoare (344 pagini în manuscris) despre viaţa şi opera omului politic şi istoricului transilvănean, pe care a prezentat-o spre premiere Academiei Române. La sugestia lui Tocilescu, s-au cerut unele îmbunătăţiri textului care – Pârvan îndreptându-se spre noi sfere de activitate – a rămas până la urmă în forma veche, nedesăvârşit şi nepublicat:

Din această succintă prezentare a operelor de tinereţe ale lui Pârvan rezultă clar marea varietate de preocupări ale viitorului mare istoric şi arheolog. Deşi a renunţat curând la cercetările de istorie medie şi modernă, ele nu au fost lipsite de însemnătate pentru formarea sa ca istoric. L-au obişnuit cu metoda de cercetare istorică şi i-au deschis un orizont istoric larg, mai cuprinzător decât al celor care se rezumă întreaga viaţă la cercetarea unei singure epoci. L-au ajutat să înţeleagă unitatea deplină a istoriei, a evoluţiei umanităţii, în cadrul căreia istoria veche reprezintă doar o etapă, iar arheologia, nu un scop în sine, ci o metodă de lucru. Pârvan nu va fi un arheolog în sensul îngust al cuvântului, un simplu cercetător de teren, ci un "istoric complet, pentru care arheologia nu face altceva decât să pună la dispoziţie elementele materiale necesare descifrării sensului istoriei, al evoluţiei spiritului uman.

În 1904, Pârvan a căpătat o bursă pentru specializare în istoria veche, în Germania, ţară în care aceste cercetări căpătaseră o mare amploare: Este momentul decisiv al carierei tânărului istoric. El studiază la universităţile din Jena (în 1904), Berlin (1905-1908) şi Breslau (1908-1909). Existau în Germania preocupări mai ales pentru istoria civilizaţiei antice, a vieţii economice şi sociale. De un mare renume se bucura profesorul său de la universitatea din Berlin, Eduard Meyer (1855-1930), autor al unei lucrări despre dezvoltarea economică a antichităţii şi al sintezei *Istoria antichităţii*, apărută în 5 volume între 1884-1902. Preocupat de istoria social-economică, el considera că în antichitate s-au succedat toate cele trei formaţiuni social-economice: sclavagistă, feudală şi capitalistă. Aceasta era, fireşte, o exagerare fără temei. Pârvan a putut însă reţine de la Meyer şi, în general, de la specialiştii germani, interesul pentru fenomenele de civilizaţie, pentru baza materială a evoluţiei istoriei. De asemenea, el a învăţat bine în aceşti ani tehnica necesară cercetării istoriei vechi, în primul rând epigrafia greacă şi latină.

Teza sa de doctorat – reflectând preocupările şcolii economice de care era influenţat – trata o problemă încă neabordată de specialiştii antichităţii: apartenenţa etnică a negustorilor din Imperiul Roman. Sub titlul *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, ea a fost susţinută la Breslau, la sfârşitul anului 1908, sub conducerea

profesorului Conrad Cichorius, aducând autorului calificativul „magna cum laude”, şi a fost publicată la începutul anului 1909. Bine documentată şi solid întocmită, lucrarea reprezintă o importantă carte de referință şi astăzi. Pârvan intenționa să lărgească tema, tratând într-o amplă monografie întregul istoric al negustorilor din Imperiul Roman; nu a ajuns însă să elaboreze această lucrare.

După ce în 1908 efectuase o călătorie de studii în Italia, îşi continuă şederea în Germania până la sfârşitul verii anului 1909. Eliberat de obligațiile impuse de elaborarea şi susținerea tezei, pregăteşte o nouă monografie, referitoare la împăratul roman Marcus Aurelius, de a cărui figură se simțea cu deosebire atras. Monografia, scrisă de data aceasta în româneşte, va apare la Bucureşti, în toamna anului 1909, purtând titlul *M. Aurelius Verus Caesar şi L. Aurelius Commodus*. S-a bucurat de o bună primire, fiind premiată de Academie. Nu este o biografie completă, ci se referă doar la prima parte a vieții şi a activității viitorului împărat şi filosof, între 138-161, accentul căzând pe prezentarea ideilor filosofice şi mentalității personajului studiat. Istoricul scoate în relief filosofia stoică, în primul rând cultul datoriei mergând până la sacrificiu, în persoana ilustrului împărat găsindu-şi probabil el însuşi un model de viață.

În toamna anului 1909, abia întors în România, Pârvan este numit – în urma morții neaşteptate a lui Tocilescu –, nu fără a întâmpina unele împotriviri, profesor supleant de istorie veche şi epigrafie la Universitatea din Bucureşti. De acum înainte drumul său va fi neted, cel puțin în ce priveşte dobândirea unor funcții şi onoruri oficiale. În 1911 devine membru corespondent al Academiei Române, iar în 1913 profesor titular şi membru activ al Academiei. Reuşea să pătrundă în înaltul for ştiințific, având abia 30 ani împliniți, în timp ce Iorga, întâmpinând mai multe adversități, aşteptase zece ani mai mult.

Desigur Pârvan a justificat pe deplin onorurile, atât de timpuriu acordate. Pe măsura trecerii anilor activitatea sa, departe de a se relaxa, devine tot mai intensă. În 1911 publică o primă lucrare importantă referitoare la istoria pământului nostru în antichitate: Contribuții epigrafice la istoria creştinismului daco-*roman*. Argumentația se bazează atât pe inscripții şi izvoare scrise, cât şi pe argumente lingvistice. Pârvan sublinia caracterul esențial latin al creştinismului în spațiul carpato-danubian, considerând că acesta ar fi fost introdus aici încă din secolul III e. n. Cercetarea pătrunderii creştinismului prezintă o importanță ce depăşeşte cadrul strict al acestei probleme, ajutând şi la descifrarea unor aspecte ale etnogenezei româneşti, una dintre preocupările de seamă ale lui Pârvan.

Treptat, Pârvan se îndreaptă spre cercetările de teren. Mai întâi publică în 1911, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice” studiul *Cetatea Tropaeum*, folosind materialul adunat anterior de Tocilescu şi G. Murnu. Acesta va fi însă punctul de plecare al propriilor cercetări, atât de rodnice, efectuate în Dobrogea. Între 1911-1914 efectuează săpături la cetatea romana-bizantină Ulmetum (Pantelimonul de Sus – în zona centrală a Dobrogei), publicând rezultatele, sub titlul *Cetatea Ulmetum*, în „Analele Academiei Române” între 1912-1915.

De numele lui Pârvan se leagă însă în primul rând săpăturile de la Histria. Aici, aportul său a fost imens, deschizând o nouă eră în cercetările arheologice româneşti, privitoare la epoca pătrunderii civilizațiilor greacă şi romană. A început să lucreze la Histria în anul 1914, în condiții deosebit de dificile, fără a avea pe urmele cui să meargă. Nici nu se cunoştea amplasarea exactă a aşezării. Într-o prezentare a evoluției arheologiei româneşti în secolul XX, Emil Condurachi sublinia că „efortul depus atunci pentru a se degaja incinta a fost imens”. Pârvan a lucrat la Histria, aproape an de an

până la moartea lui, exceptând perioada 1916-1921, când, din pricina războiului şi urmărilor lui, şantierul a fost închis. A publicat rapoarte parţiale de săpături, valorificând mai ales inscripţiile descoperite aici. Nu a elaborat el însuşi o monografie despre Histria. Sub conducerea sa însă, şantierul a devenit o adevărată şcoală pentru tinerii arheologi ce se formau, iar săpăturile, departe de a se încheia prin moartea maestrului, au continuat şi continuă şi astăzi, Histria fiind o adevărată carte de vizită a arheologiei româneşti.

În 1923 Pârvan publică o mică, dar foarte originală monografie intitulată *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*. Până la cercetările sale, accentul fusese pus mai ales asupra romanizării părţii apusene a teritoriului românesc: Transilvania, Banatul, Oltenia. Exista opinia că în general acolo se formase poporul român. Fără a nega însemnătatea acelor zone în procesul etnogenezei româneşti. Pârvan îşi concentrează atenţia asupra celuilalt focar, nu mai puţin însemnat, al romanizării: Dobrogea şi, în general, cursul inferior al Dunării. El găseşte formula „Dacia scitică", sub care grupează Dobrogea şi câmpia din estul Munteniei, sudul Moldovei şi Basarabiei. Această zonă a avut o viaţă unitară în antichitate, asupra ei exercitându-se, în epoca stăpânirii romane (cu centrul în Dobrogea, dar făcându-şi simţită puternic influenţa şi pe malul stâng al fluviului), o puternică acţiune de romanizare. Pârvan subliniază deci caracterul „danubian" al romanităţii noastre, văzând în români urmaşii întregii romanităţi orientale. Este foarte interesant cum părerile lui Pârvan se întâlnesc aici cu ideile susţinute de Iorga. De altfel, la fel ca acesta, Pârvan susţinea şi marele rol al populaţiei rurale în procesul romanizării. Sunt idei ce s-au putut dezvolta şi independent dar, întâlnindu-le (desigur mai puţin elaborate şi mai curând rezultat al intuiţiei decât al cercetării stricte) la Iorga încă din primii ani ai secolului, nu putem exclude o anumită influenţă a sa asupra lui Pârvan. Paralela între cei doi istorici, mai apropiaţi decât s-ar putea crede, în ciuda unor adversităţi ce i-au despărţit după primul război mondial, este instructivă şi ar merita o cercetare mai atentă.

Pârvan se interesează nu numai de elementul roman, ci şi de populaţia autohtonă. Treptat, aceasta ocupă chiar ponderea principală în cercetările sale. De la Tocilescu, a cărui monografie *Dacia înainte de romani*, era în bună măsură depăşită; se progresase prea puţin în această direcţie, atenţia principală îndreptându-se spre cercetarea epocii romane. Ceea ce făcuse de altfel şi Pârvan. În prima parte a activităţii sale. El şi-a dat însă seama că nu este posibil a studia sub toate aspectele romanizarea, etnogeneza românească, fără a face mai întâi istoricul populaţiei autohtone, daco-getice. După război, paralel cu cercetările de la Histria, el efectuează săpături şi în Câmpia Dunării, acolo unde se aflase puternica uniune de triburi, condusă de Dromihetes.

Rezultatele acestei preocupări sunt cuprinse în lucrarea de care în primul rând se leagă numele lui Pârvan, cea mai întinsă dintre scrierile sale (cuprinde 850 pagini), *Getica*, publicată în 1926. În concepţia autorului, *Getica* urma să fie prima parte a unei trilogii, în care îşi propunea să limpezească epocile cele mai vechi şi mai întunecate, ce preced şi explică formarea poporului român. Celelalte două lucrări – rămase nescrise – trebuiau să trateze Dacia *romană* şi *Protoistoria slavilor*. *Getica* prezintă istoria populaţiei autohtone din Dada în primul mileniu î.e.n., mergând până la cucerirea romană din 106 e.n. O epocă vastă, de peste 1000 de ani este cuprinsă aici, sintetizată cu un mare talent şi forţă de pătrundere a esenţialului. Izvoarele folosite sunt în primul rând cele arheologice, în bună parte descoperite de însuşi Pârvan. Reconstituind civilizaţia autohtonă, autorul încearcă în acelaşi timp să o plaseze într-un cadru mai larg,

referindu-se şi la rolul sciților (cărora de altfel nu le acordă o importanță prea mare), al grecilor, dar mai ales al curentelor occidentale. În concepția sa, începând de pe la anul 1000 î.e.n. Se constată o treptată „occidentalizare” a Daciei, mai întâi prin influența culturii villanoviene din Italia, apoi prin celți şi în sfârşit, prin relațiile cu lumea romană. În 106, civilizația romană era astfel departe de a reprezenta o „surpriză” pentru geto-daci; ei se aflau de multă vreme în sfera ei şi, în concluzie, cu atât mai apți să fie pe deplin romanizați într-un timp relativ scurt. Problema formării poporului român se vede astfel într-o perspectivă mult mai largă, nefiind rezultatul unei conjuncturi, ci al unei evoluții obiective, de durată, a populației autohtone din Dacia.

Fireşte, multe concluzii ale lui Pârvan, bazate pe materialul arheologic, nu prea vast, existent în anii 1920 şi pe propriile deducții ale autorului, nu au rezistat pe deplin cercetărilor ulterioare. În prezent, de pildă, nu se mai poate susține în termeni atât de exclusivi orientarea occidentală a Daciei în primul mileniu î.e.n., nici, implicit, minimaliza influența altor factori şi civilizații. Este însă soarta lucrărilor ştiințifice să fie depăşite de operele generațiilor următoare. Dacă ar fi trăit, însuşi Pârvan şi-ar fi nuanțat probabil unele concluzii. Oricum ar fi, *Getica* reprezintă, o operă monumentală a istoriografiei româneşti. Ea a dovedit înălțimea de gândire a autorului, care s-a ridicat deasupra materialului arheologic brut, prezentând nu un inventar al celor descoperite în diferite şantiere, ci o încercare de reconstituire a civilizației şi spiritului epocii studiate. Este opera unui mare istoric şi o lecție pentru modul cum arheologia, departe de a fi un scop în sine, poate şi trebuie integrată în istorie.

Concluziile la care ajunsese scriind *Getica* au stat şi la baza unui ciclu de cinci conferințe, ținute de Pârvan în Anglia, la Cambridge, în 1926. Sintetizând foarte clar, într-o formă frumoasă, rezultatele cercetărilor sale, ele s-au bucurat de un remarcabil succes, dovadă şi graba cu care Universitatea din Cambridge le-a solicitat pentru publicare. Cartea, apărută în 1928, a fost intitulată de traducătorii britanici *Dacia. An outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian countries* (Dacia. O schiță a civilizațiilor timpurii din regiunile carpato-danubiene). Lucrarea a cunoscut apoi şi mai multe ediții româneşti, datorate arheologului Radu Vulpe, prima apărând în 1937, şi altele în 1957, 1958, 1967, 1972; ea merge în general pe linia expunerii din *Getica*, insistând în mod deosebit asupra „occidentalizării” Daciei în mileniul analizat.

Bolnav, uzat de munca fără preget a ultimilor ani, Pârvan încetează din viață la 26 iunie 1927, în urma unei operații nereuşite. Murea în plină putere creatoare, lăsând în urmă doar o mică parte a operei pe care o visase.

Când ne referim la concepția istorică a lui Pârvan, apropierea cu N. Iorga pare din nou firească. La fel ca marele său contemporan, Pârvan considera că istoria nu este o simplă însăilare de documente, de fapte. Rolul ei constă în reconstituirea cât mai complet posibilă a vieții din trecut, privită ca un tot organic. În orice caz istoricul, deşi bazându-se pe document, trebuie să depăşească litera strictă a acestuia, să pătrundă în spiritul, în esența epocii studiate. Fireşte, un accent deosebit se pune astfel pe talentul istoricului, pe intuiția lui. Pentru Pârvan, arheologia, partea tehnică a meseriei, nu constituie un scop în sine, ci punctul de plecare pentru reconstituirea celor mai variate aspecte ale vieții.

Ideile generale ale istoricului sunt cuprinse în două volume, intitulate *Idei şi forme istorice* şi *Memoriale*, primul în 1920, celălalt în 1923. Se pot desprinde numeroase influențe ale unor istorici şi gânditori anteriori în viziunea sa asupra istoriei. Dintre aceştia trebuie amintiți Carlyle şi Nietzsche; cu reliefarea exagerată a rolului

personalității, Windelband şi Rickert, cu sublinierea valorii culturale a faptelor istorice, Benedetto Croce. Pârvan insistă mult asupra rolului individualității în desfăşurarea procesului istoric, mergând chiar până la a marca un antagonism între *individual* (factor de progres) şi *social* (factor inert), între spirit şi materie. O asemenea viziune – s-ar putea spune „aristocratică” – a istoriei, nu mai corespunde, desigur, ideilor actuale (nu numai concepției marxiste, dar şi multor interpretări din istoriografia occidentală). Pârvan consideră că menirea istoricului este de a selecționa acele – fapte care au o valoare istorică, un rost creator, o semnificație culturală. Deşi un bun cunoscător al vieții economice a antichității (domeniu în care a adus valoroase contribuții), în concepția sa singurul obiect real al istoriei este *cultura*, viața spirituală. Celelalte aspecte ale vieții sunt utile în măsura în care ajută la înțelegerea evoluției spiritului uman.

Aceasta este, în esență, concepția istorică a lui Pârvan, în mod evident de factură idealistă. Ea este prezentată într-un stil elaborat, cu căutarea de efecte literare, într-o formă de multe ori prețioasă, grandilocventă, a cărei valoare literară este discutabilă. În timp ce E. Lovinescu nega orice valoare acestor eseuri, G. Călinescu dimpotrivă, consideră că Pârvan a constituit un sistem de gândire coerent, opunându-l lui N. Iorga, care nu ar fi avut niciunul. Aceasta este o exagerare. Pârvan nu este în fond mai „filosof” decât Iorga, chiar dacă vrea să pară astfel. Într-o bună măsură, ideile lor prin accentul pus asupra semnificației spirituale a mersului istoriei, sunt asemănătoare.

Nu însă în ideile sale generale trebuie căutată marea valoare a operei lui Pârvan, ci în cercetările istorice şi arheologice propriu-zise. De asemenea, şi nu în ultimul rând, în impulsul dat, în şcoala arheologică ce a creat-o. Comparată, sub raport cantitativ, cu opera lui Iorga, opera lui Pârvan, deşi cuprinzând câteva volume şi mai multe studii risipite prin diferite publicații, apare destul de modestă. Semnificația şi influența ei sunt însă mult mai mari decât numărul paginilor. În timp ce Iorga trăieşte în primul rând prin ce a dat el, Pârvan, pe lângă valoarea intrinsecă a operei sale, este cel care a indicat drumul de urmat întregii arheologii româneşti din secolul XX. Cei mai de seamă arheologi ai deceniilor următoare, până astăzi, sunt elevii lui Pârvan, sau elevii elevilor săi.

Proporțiile relativ restrânse ale operei se explică, pe lângă greutatea defrişării unor zone încă neexplorate, prin intensa activitate organizatorică a acestui şef de şcoală. Conducerea şantierelor, formarea tinerilor cu care lucra în cadrul lor, i-au răpit un timp considerabil; Pârvan a fost foarte activ şi în cadrul Academiei Române, contribuind la organizarea activității arheologice la scara întregii țări. În 1914 a fost unul dintre întemeietorii Institutului de studii sud-est europene. Din 1921 a condus Şcoala română din Roma şi publicația sa „Ephemeris Dacoromana”, al cărui prim volum apare în 1923. Întemeiază, în 1924, revista „Dacia”, cu subtitlul „Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie”. Sunt câteva aspecte mai importante ale unei activități neobosite, impresionând prin dăruirea totală a acestui savant, care nu înțelegea să se închidă în biroul său şi să lucreze numai pentru sine.

La moartea lui Pârvan, Nicolae Iorga, într-o succintă evocare considera că, prin dispariția lui, „cultura românească suferă una din cele mai grele pierderi, mai mult decât aceasta: una ireparabilă. Nu se va găsi nimeni care să unească darurile cele mari adunate în cel care aşa de repede părăseşte o glorioasă carieră: cunoştinți arheologice şi istorice de o imensă bogăție, o râvnă nesfârşită alături de cea mai sistematică muncă, grija de cel mai neînsemnat detaliu alături de îndrăzneala celor mai înalte ipoteze”. Iorga arăta în continuare că „talentele lui de organizator erau excepționale. Dovadă cele două

frumoase publicații periodice pe care le-a dăruit științei mondiale. Dovadă mai ales crearea unui învățământ al arheologiei din care a ieşit o întreagă pleiadă de tineri erudiți cu cari orice nație s-ar putea mândri”.

Un colaborator apropiat al lui V. Pârvan, dar care şi-a urmat propriul său drum, elaborând opere de o certă originalitate şi creând la rândul său o şcoală, a fost Ion Andrieşescu. Născut în anul 1888 la Iaşi, el a urmat facultatea în oraşul natal şi s-a specializat apoi la Berlin şi Viena, efectuând mai multe călătorii de studii în diferite state europene. În anul 1912 şi-a susținut doctoratul la Iaşi cu teza *Contribuții la Dacia înainte de romani*, publicată în acelaşi an. El studiază aici epoca neolitică pe teritoriul viitoarei Dacii, prima cercetare de acest gen în istoriografia română. Tocilescu se referise doar la vremurile „istorice” şi însuşi Pârvan care, la vremea apariției acestei lucrări se ocupa încă de antichitatea clasică, nu va coborî în trecut mai jos de anul 1000 î.e.n. Se poate considera deci că Andrieşescu este fondatorul studiilor preistorice în România. În lucrarea amintită, neoliticul de pe teritoriul nostru este văzut în context sud-est european, autorul ajungând la concluzia unității sale în întreg acest spațiu, mărturie a unei civilizații unitare, produsă, după părerea sa, de aceeaşi populație. Este vorba de traci, Andrieşescu considerând că încă din epoca neolitică ei se aflau aşezați pe teritoriul Daciei (teorie fireşte discutabilă).

Andrieşescu este, de asemenea, cel dintâi arheolog român care a cercetat epoca bronzului. Primul său studiu în legătură cu această perioadă apare în 1915, sub titlul *Asupra epocii de bronz în România*. Spre deosebire de Pârvan care susținea teoria unei schimbări bruşte de la o epocă la alta, el considera că de la neolitic la epoca bronzului s-a ajuns în urma unei evoluții lente. Tot printr-o asemenea evoluție, considera de altfel că s-a petrecut trecerea de la paleolitic la neolitic. Sub acest aspect, concepția sa istorică se apropie de ideile lui Iorga, prin sublinierea evoluției organice, fără salturi spectaculoase, a civilizației umane.

Cercetător minuțios, preocupat şi de forma lucrărilor sale, Andrieşescu a scris relativ puțin. Pe lângă lucrările amintite, se mai remarcă rapoartele privind săpăturile conduse de el la Piscul Crăsani (publicat în 1924) şi la Sultana. În domeniul neoliticului şi epocii bronzului, cercetările şi îndrumările sale nu au fost mai puțin prețioase decât contribuțiile lui Pârvan privind epoca fierului şi sinteza civilizațiilor geto-dacă şi romană. După cum arăta Dumitru Berciu, el a fost „creatorul unei şcoli autohtoniste şi tracizante la noi”. Chiar dacă ideea unei populații tracice mai vechi cu câteva mii de ani decât se poate dovedi, nu a fost admisă de istoriografia ulterioară, metoda sa de lucru şi direcțiile de cercetare indicate au deschis orizonturi noi în arheologia românească.

Din 1923 Andrieşescu a fost conferențiar la Universitatea din Bucureşti, iar din 1927 – anul morții lui Pârvan – profesor de preistorie. A încetat din viață, încă destul de tânăr, în decembrie 1944.

Pe drumul deschis de Pârvan şi Andrieşescu s-au angajat în perioada dintre cele două războaie mondiale numeroşi tineri arheologi şi specialişti în istoria antichității. Cercetările întreprinse, deşi uneori îngreunate de lipsa de credite şi de organizare, au reuşit să acopere întreaga epocă cuprinsă între paleolitic şi istoria Daciei romane.

Paleoliticul este studiat de Constantin Nicolăescu-Plopşor, (n. 1900), mai ales prin săpături efectuate în Oltenia, rezultatele acestora fiind sintetizate în lucrarea *Le paléolithique en Roumanie*, publicată în „Dacia” în 1938.

Mai mulți arheologi se specializează în cercetarea epocii neolitice. Dintre ei, Vladimir Dumitrescu (n. 1902), este cunoscut mai ales prin săpăturile efectuate la Gumelnița, ale

căror rezultate (*Fouilles de Gumelnița*) le publică în 1925, în „Dacia". Radu Vulpe (n. 1899), elev al lui Pârvan, – ca şi Vl. Dumitrescu –, membru al Şcolii române din Roma între 1924-1926, s-a interesat de asemenea de neolitic, publicând în aceeaşi revistă, în numerele din 1937-1940, raportul *Les fouilles de Calu*. Se remarcă şi contribuțiile lui Gheorghe Ştefan (n. 1899) şi ale lui Ion Nestor (1905-1974). I. Nestor, care s-a specializat în Germania între 1927-1932, s-a făcut cunoscut şi prin cercetările privind epoca bronzului şi cea a fierului, ca şi prin lucrarea de sinteză referitoare la stadiul general al studiilor preistorice în România publicată în limba germană, la Frankfurt, în 1933, sub titlul *Der Stand der Vorgeschichts forschung în Rumänien*. Un alt cercetător al neoliticului şi epocii bronzului este Dumitru Berciu (n. 1907), care s-a interesat în chip deosebit de preistoria Olteniei (*Arheologia preistorică a Olteniei*, 1939) dar şi de chestiuni mai generale privind studiul acestei epoci (*Îndrumări în preistorie*, 1939); a lucrat mai mult timp în Albania, între 1938-1944, ca şef al misiunii arheologice române şi apoi ca director al Institutului român din această țară. Contribuții privind epoca fierului au adus de asemenea R. Vulpe şi Ecaterina Vulpe.

De o atenție deosebită s--a bucurat, în perioada interbelică, şi arheologia epocii dace şi a celei romane. D. M. Teodorescu s-a remarcat prin cercetarea cetăților dace din Transilvania, publicând în 1923, împreună cu Martin Roska, lucrarea *Cercetări arheologice în Munții Hunedoarei*. Studierea acestei zone – mai ales în ce priveşte epoca romană – se leagă însă în primul rând de numele lui Constantin Daicoviciu (1898-1974), absolvent al Universității din Cluj în 1922, bursier la Şcoala română din Roma între 1925-1927, asistent în 1928, apoi conferențiar (1932-1938) şi profesor (din 1938) la Universitatea din Cluj. Între 1924-1936 el a condus săpăturile de la Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), aducând o contribuție de prim ordin pentru cunoaşterea istoriei Daciei Romane. Rezultatele cercetărilor sunt expuse în lucrările *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor* (Cluj, 1938) şi, mai ales, în *La Transylvanie dans l'antiquité*, publicată într-o primă versiune în 1938 şi apoi, într-o formă amplificată, în 1943 în limbile germană şi italiană, şi din nou în franceză, în 1945. Este considerată un adevărat model de monografie a unei provincii romane. În 1940, C. Daicoviciu a publicat o altă lucrare, referitoare la *Problema continuității în Dacia*.

La Universitatea din Iaşi s-a remarcat prin cercetările sale Paul Nicorescu (1890-1946), profesor aici din 1927, după studii întreprinse în Italia, la Şcoala română din Roma (a publicat o lucrare despre mormântul Scipionilor). El a efectuat săpături la Tyras (Cetatea Albă), veche colonie grecească de pe litoralul pontic şi, apoi, a continuat la Tropaeum Traiani săpăturile care fuseseră întrerupte după cercetările lui Gr. Tocilescu şi G. Murnu dinaintea primului război mondial.

Antichitățile Dobrogei au pasionat şi pe alți arheologi. La Histria, săpăturile inițiate de Pârvan sunt continuate de Scarlat Lambrino (1891-1964), profesor la Universitatea din Bucureşti după 1927, autor al unei teze de doctorat intitulată *Contribuții epigrafice privitoare la Asia Mică* (publicată în 1928) şi al mai multor rapoarte şi studii privind oraşele greceşti de pe litoralul Mării Negre, în primul rând Histria.

La Callatis (Mangalia) a întreprins săpături T. Sauciuc-Săveanu (n. 1884), cu studii la Viena şi Cernăuți, profesor la Universitatea din Cernăuți (şi din 1940 la Bucureşti). A publicat, între 1924-1944, în „Dacia", mai multe rapoarte de săpături privitoare la această aşezare; s-a interesat şi de probleme mai generale ale istoriei antichității, inclusiv de istoria economică, publicând în 1925 monografia *Cultura cerealelor în Grecia antică şi politica cerealistă a atenienilor*. La Callatis a lucrat şi Orest Táfrali (1876-1937),

profesor la Universitatea din Iaşi, care a publicat în 1925, în limba franceză, la Paris, o monografie despre acest oraş, urmată în 1927 de o alta, despre Dionysopolis. S-au întreprins cercetări şi în alte localităţi dobrogene. Se mai pot aminti astfel, săpăturile de la Capidava, ca şi cele de la Dinogetia, ultimele conduse de Gh. Ştefan, care a publicat în „Dacia" în nume rele din 1937-1940 rezultatele primei campanii de săpături. Emil Condurachi (n. 1912), membru al Şcolii române din Roma (1935-37) şi al celei din Franţa (1938-1939), autor al unei teze de doctorat despre monumentele creştine din Illiria (*I Monumenti cristiani nell'Illirico*, 1938), a întreprins săpături la Arrubium (Măcin), la începutul celui de al doilea război mondial; s-a interesat în mod special de problemele circulaţiei monetare în antichitate şi evul mediu.

O contribuţie deosebită la cunoaşterea istoriei Dobrogei în antichitate a adus şi Radu Vulpe, unul dintre arheologii cu cele mai întinse preocupări, de la neolitic până la istoria epocii romane. El a scris despre Callatis, despre monumentul de la Adamclissi şi s-a remarcat în special prin întinsa lucrare de sinteză *Histoire ancienne de la Dobroudja*, publicată în 1938.

Istoria Olteniei în antichitate a devenit mai bine cunoscută prin cercetările lui Dumitru Tudor (n. 1908), membru al Şcolii române din Roma între 1933-1935. Teza sa de doctorat (*I Cavalieri danubiani*), publicată în 1937, în limba italiană, a constituit o preţioasă contribuţie la cunoaşterea cultului „cavalerilor danubieni". D. Tudor a publicat multe studii privind epoca romană pe teritoriul nostru, mai ales zona Olteniei, rezultatele fiind sintetizate în lucrarea *Oltenia romană*, apărută în 1942.

Din succinta trecere în revistă a dezvoltării arheologiei româneşti înainte de 1944 s-a putut constata faptul că, dacă în centrul preocupărilor s-au aflat, după cum era şi firesc, aspecte ale istoriei teritoriului românesc în antichitate, specialiştii români au adus şi contribuţii, unele foarte interesante, la istoria generală a Greciei antice sau a Imperiului roman. În acest sens, trebuie amintite şi contribuţiile lui Dionisie Pippidi (n. 1905), conferenţiar la Universitatea din Bucureşti după 1937; cercetările sale se referă la multe aspecte ale civilizaţiei clasice greceşti şi latine. Principalele lucrări apărute în anii de care ne ocupăm sunt *Recherches sur le culte imperial*, publicată în 1939 şi *Autour de Tibère*, în 1944; ultima, tratând despre una dintre cele mai controversate personalităţi ale antichităţii, s-a bucurat de un deosebit răsunet în cercurile specialiştilor.

În primele decenii ale secolului XX şi în special în perioada interbelică, arheologia românească (şi în general, cercetarea istoriei vechi) a luat un avânt deosebit, ajungând într-un timp relativ scurt la nivelul unor şcoli arheologice cu o tradiţie mult mai bogată. Acum s-au pus bazele marilor succese pe care arheologia noastră le va obţine după 1944, în bună măsură prin activitatea aceloraşi specialişti ale căror realizări le-am consemnat.

4. URMAŞI AI ŞCOLII CRITICE

Istoriografia românească la începutul secolului XX se dezvoltă sub semnul îndoitei preocupări pentru o metodă critică, severă, în cercetarea faptului istoric şi, în ce priveşte aria cercetării, pentru studiul vieții social-economice, instituțiilor, culturii. Aceste aspecte se îmbină în chipul cel mai armonios în opera lui Constantin Giurescu.

Constantin Giurescu s-a născut în 1875, în comuna Chiojd din județul Buzău. A urmat facultatea de litere din Bucureşti, fiind elev al lui D. Onciul, sub îndrumarea căruia s-a familiarizat cu metoda critică de cercetare şi interpretare a izvorului istoric. Între 1903-1906, C. Giurescu continuă studiile la Viena, iar în 1909 obține titlul de doctor, la facultatea de litere din Bucureşti. În 1912 este numit conferențiar de istoria românilor al aceleiaşi facultăți (va preda, împărțind materia cu profesorul Onciul); în 1908 devine membru corespondent, iar în 1914 – deşi numai conferențiar – membru titular al Academiei Române. A murit tânăr, în anul 1918, dispariția sa însemnând o pierdere dintre cele mai grele pentru ştiința istorică românească.

C. Giurescu a început să publice în 1899, când tipăreşte conferința *Trecutul nostru*; în 1900, în „Convorbiri literare" îi apare o lucrare elaborată la seminarul lui Onciul, intitulată *Câteva cuvinte asupra vechii cronologii româneşti*. Opera sa esențială, de maturitate, este însă elaborată între 1906 şi 1918. Într-un timp foarte scurt, el a reuşit să abordeze şi să trateze în chip original, probleme variate ale istoriei românilor.

Primele sale realizări importante cuprind studiul atent, cu deosebit spirit critic, al cronicilor româneşti. În anul 1906 publică lucrarea Contribuții la studiul cronicilor muntene, operă de mare interes, care propune o serie de soluții noi în rezolvarea unor probleme controversate. Astfel autorul dovedeşte că cronica presupusă a fi a lui Constantin Căpitanul Filipescu (idee susținută de Iorga), nu aparține acestuia, ci lui Radu Popescu, a cărui viață şi activitate le analizează pe larg. El susține de asemenea că cronica anonimă referitoare la domnia lui Brâncoveanu nu aparține lui Radu Popescu. În anii 1907 şi 1908 îi apar lucrările de mai mică întindere *Contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene* şi, respectiv, *Noi contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene*. Un alt domeniu în care spiritul său critic şi îndrăzneț, dublat de excelenta cunoaştere a izvoarelor, a adus soluții noi, a fost cel al relațiilor dintre țările române şi Imperiul otoman; cu privire la un aspect controversat al acestor legături, în 1908 el publică lucrarea *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană*.

O preocupare principală a lui C. Giurescu, mai ales în ultima parte a activității sale, a constat în cercetările de istorie socială. În 1915 a publicat un studiu deosebit de interesant, intitulat *Vechimea rumâniei în Țara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*. Bazându-se, ca în toate cercetările sale, pe un bogat material inedit, istoricul oferă aici o soluție nouă uneia dintre problemele cele mai controversate ale evului mediu românesc. El consideră că rumânii, țăranii dependenți, existau în Țara Românească din cele mai vechi timpuri, neputând fi vorba de o deposedare şi şerbire a țăranilor abia în secolele ce au urmat întemeierii statelor feudale.

La întemeierea țărilor române, structura feudală a societății era deja cristalizată. Giurescu afirmă, de asemenea, că oameni liberi neproprietari pe moşii nu existau. Cine nu avea pământul său era țăran dependent. „Legătura" lui Mihai Viteazul capătă astfel un înțeles cu totul nou. Ea nu a înrobit pe nimeni şi nu avea nici menirea de a consacra starea de fapt a existenței iobagilor. Rolul său a fost mult mai limitat. În urma

dezordinilor produse în 1595 (campania lui Sinan în Țara Românească), care au provocat însemnate deplasări de populație, Mihai a ordonat ca țăranii neliberi, care trecuseră de pe o moşie pe alta, să rămână acolo unde se aflau, desfiinţând astfel „dreptul foştilor proprietari de a-i mai urmări şi readuce sub stăpânirea lor”. Marele voievod adoptase deci doar o măsură de ordin economic, fiscal, prin care nici un țăran liber nu devenea şerb, ci se punea capăt doar, prin oprirea unor noi deplasări, perioadei de instabilitate provo cată de luptele cu turcii. Soluția propusă de Giurescu – foarte ingenioasă – nu a convins pe toată lumea, asupra „legăturii” lui Mihai continuând să existe opinii diverse. Faptul că rumânia este un fenomen vechi, independent de această legătură, nu mai este însă contestat de nimeni.

În 1916, C. Giurescu publică un alt studiu de istorie socială, *Despre rumâni*, iar în 1918 scrie lucrarea *Despre boieri*, publicată postum în 1920. El considera că în evul mediu românesc, toți proprietarii (deci şi țăranii liberi, moşnenii şi răzeşii) erau considerați boieri, indiferent de cuantumul averii sau de ocuparea unor funcții în stat. Şi în aceste studii materialul de arhivă folosit este impresionant, dar concluzia autorului relativă la semnificația termenului „boier” nu a convins. Un mare proprietar de pământ şi un țăran cu câteva hectare (chiar dacă este om liber) nu pot aparține aceleiaşi clase.

C. Giurescu a fost şi un remarcabil editor de izvoare. A publicat *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, în 1907, precedate de o interesantă introducere privind domnia acestuia, precum şi *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci* (3 volume, 1913-1947, ultimele două publicate postum, de C. C. Giurescu). A publicat, de asemenea, ediții critice de cronici, adevărate modele ale genului.

La moartea sa, în 1918, N. Iorga i-a caracterizat astfel activitatea: „Ca învățat era un puternic spirit critic, străbătând până în miezul problemelor, cărora le dădea uneori o soluție definitivă, alteori una care, şi prin discuțiile ce provoca, lumina esențial subiectul. În studiile istorice niciodată nu s-a introdus la noi o aşa de vânjoasă dialectică, obişnuită mai mult în filosofie, pentru care era format tot spiritul său. Lucrările lui Giurescu asupra cronicilor vor rămâne ca o puternică dovadă a unei superioare inteligențe; cele asupra chestiei țărăneşti în trecut, cu aceeaşi pătrundere, sunt mai mult stăpânite de idei preconcepute”. Moartea l-a împiedicat pe C. Giurescu să realizeze pe deplin o operă cu care, dusă până la capăt, ar fi putut rivaliza puține alte realizări ale istoriografiei româneşti. Chiar şi aşa, în relativ puțini ani, el şi-a manifestat pe deplin originalitatea, în studii dintre cele mai variate; cercetarea metodică şi imaginația, rigoarea demonstrației şi ipotezele îndrăznețe, gustul pentru amănunt, dar şi interesul pentru ideile generale sunt calități care se îmbină armonios în opera acestui istoric erudit. Exagerările, ipotezele discutabile – care, după cum am văzut, nu lipsesc în lucrările sale – sunt opera unui spirit uneori prea sistematic, prea rigid, care, pentru frumusețea unei demonstrații logice, merge până la schematizarea excesivă a fenomenului istoric.

Şcoala critică a lui D. Onciul şi I. Bogdan, reprezentată cu – strălucire de C. Giurescu, a fost continuată şi de alți istorici, cu realizări pe măsura talentului fiecăruia. Mai importanți sunt Ioan Ursu şi Ilie Minea.

Ioan Ursu, născut în 1875, în comuna Cața din Transilvania, a urmat Facultatea de litere la Bucureşti, între 1894-1897, luându-şi licența cu lucrarea *Relațiunile Moldovei cu Polonia până la moartea lui Ştefan cel Mare*, publicată în 1898. Istoria Moldovei în secolele XV-XVI va sta de altfel în centrul întregii sale opere. Între 1903-1907 studiază în Germania, continuându-şi apoi cercetările şi la Paris. La Berlin şi-a susținut, în 1907, doctoratul cu o teză referitoare la politica externă a lui Petru Rareş în timpul primei sale

domnii (*Die auswärtige Politik des Peter Rareş, Fürst von Moldau, 1527-1538*, publicată la Viena, în 1908[57]). Tot în 1908 publică, de data aceasta la Paris, monografia *La politique orientale de François Ier*, în general bine apreciată de critica istorică din diferite ţări. Fără a descoperi materiale şi fapte noi, el a realizat o utilă sinteză asupra politicii orientale a Franţei în prima jumătate a secolului XVI, referindu-se nu numai la relaţiile cu Imperiul Otoman, ci şi cu Polonia, Ungaria, în general la întregul sistem de alianţe pe care Francisc I a încercat să-l făurească, în spatele Imperiului Habsburgic, de la Marea Baltică la Marea Neagră.

Reîntors în ţară, I. Ursu a fost numit profesor la Universitatea din Iaşi. Activitatea sa ştiinţifică a fost mai puţin intensă în anii 1910-1920, în schimb el s-a remarcat în lupta pentru realizarea unităţii depline a statului român, fiind preşedintele secţiei din Iaşi a Ligii culturale şi în 1914-1916 pronunţându-se pentru intrarea României în război alături de Antanta. În 1917-1918, aflat la Paris, a contribuit din plin la propaganda organizată aici în vederea satisfacerii revendicărilor naţionale româneşti; în acest scop, a publicat în 1918 lucrarea *Pourquoi la Roumanie a fait la guerre*.

În 1920, I. Ursu devine profesor la Universitatea din Cluj, recent reorganizată după unirea Transilvaniei cu România, iar în 1923, murind D. Onciul, îi urmează la catedra de istoria românilor a Universităţii din Bucureşti. Sunt anii cei mai fructuoşi ai activităţii sale ştiinţifice. La Bucureşti înfiinţează colecţia „Biblioteca istorică”, în care publică două monografii: prima, în 1923, despre Petru Rareş, iar a doua, în 1925, dedicată lui Ştefan cel Mare. Ultima este o lucrare vastă (463 pagini), bine documentată şi clar scrisă. Ea tratează mai întâi istoria politică a domniei, referindu-se apoi la colaboratorii lui Ştefan, la organizarea statului, situaţia socială, armata, economia şi comerţul, biserica, cultura. Este o lucrare ce merită a fi consultată şi astăzi.

Concepţia istorică a lui I. Ursu era cu desăvârşire eclectică. Ea a fost expusă în două prelegeri, publicate la Bucureşti, în 1924, sub titlul *Concepţia istorică. Caracterizarea şi împărţirea istoriei românilor*. Mergând pe urmele lui Xenopol, el afirmă că „istoria nu se bazează pe legi, ci pe serii”. Autorul respinge interpretările stricte ale pozitivismului, materialismului şi idealismului, considerând că evenimentele nu sunt produse de un singur factor, ci de un complex de factori. Este de acord cu însemnatul rol al factorilor materiali, dar imediat arată că acordă o mare importanţă şi celor politici, culturali, religioşi, ca şi rolului personalităţilor şi, într-o anumită măsură, hazardului. Îşi propune, în consecinţă, să trateze istoria fără idei preconcepute, insistând de fiecare dată asupra acelor factori care i se par mai potriviţi. Rezultatele discutabile ale eclectismului său apar atunci când propune o, nouă împărţire a istoriei românilor (criticând periodizarea culturală a lui Xenopol şi cea politică a lui Onciul). El credea că ţine seama de toţi factorii când stabilea următoarele perioade: I De la începutul formării poporului român până în secolul XIV (fărâmiţare statală, nediferenţiere socială esenţială); II Secolele XIV-XVII (existenţa statelor româneşti şi a dinastiilor naţionale, diferenţierea socială, lupta antiotomană, cultura slavonă); III Din secolul XVII până la sfârşitul primului război mondial (ideea latinităţii şi unităţii, conştiinţa naţională, unirea, situaţia grea a ţăranilor). Odată cu desăvârşirea unităţii naţionale, votul universal şi împroprietărirea din 1921 ar fi început a IV-a etapă. Periodizarea lui I. Ursu este, desigur, inacceptabilă. Ce au comun

---

[57] Lucrarea a fost recenzată foarte critic de C. Giurescu, în „Convorbiri literare” (1910), imputându-se autorului folosirea aproape numai a izvoarelor publicate, interpretate şi acestea fără multă pătrundere, ca şi atingerea doar în treacăt a relaţiilor cu Imperiul otoman, autorul concentrându-se asupra raporturilor cu Ungaria şi Polonia.

să zicem, Dacia romană şi secolul XIII, sau epoca lui Matei Basarab şi perioada primului război mondial, pentru a fi incluse în aceleaşi subdiviziuni? Ca şi spiritul de sistem exagerat, eclectismul îşi are primejdiile lui.

I. Ursu a murit pe neaşteptate, în plină putere creatoare, în toamna anului 1925. A lăsat amintirea unui mare patriot şi a unui om de ştiință, dacă nu desăvârşit, în orice caz capabil de a realiza lucrări bine documentate şi construite, care au contribuit la progresul medievisticii româneşti.

Tot medievist, mergând ca şi I. Ursu pe drumul trasat de D. Onciul, a fost şi Ilie Minea, născut în 1881, şi el originar din Transilvania (de la Turcheş, lângă Braşov). După studii liceale la Braşov, s-a înscris la Universitatea din Budapesta; teza de licență susținută aici trata despre relațiile dintre maghiari, bulgari şi români în timpul lui Ludovic cel Mare. Minea şi-a continuat pregătirea la Viena, apoi, reîntorcându-se în Transilvania, a lucrat în redacția ziarului „Tribuna". În 1910 a trecut în România, cercetând, sub îndrumarea lui D. Onciul – căruia îi va păstra o vie recunoştință, devenind un fervent discipol al său – la Arhivele Statului din Bucureşti şi la Biblioteca Academiei Române. Voluntar în timpul războiului, un timp profesor la Giurgiu, el devine în 1919 profesor suplinitor la Universitatea din Iaşi (suplinind ambele catedre, de istorie românească şi universală), iar în 1922, recomandat cu căldură de Onciul, Pârvan şi Iorga, profesor titular de istoria românilor. În această funcție – unde îi succede lui Xenopol – a desfăşurat o neobosită activitate până la moartea sa, în 1943. A înființat şi a condus revista „Cercetări istorice", care apare începând din 1925, şi tot la stăruința sa s-a întemeiat în 1941 Institutul de istoria românilor A. D. Xenopol, de pe lângă Universitatea din Iaşi. Minea a avut marele merit de a încuraja pe tinerii istorici, încă de pe băncile facultății, învățându-i să cerceteze, ajutându-i să scrie şi să publice. Metoda sa de lucru se caracteriza printr-o mare minuțiozitate, printr-un adevărat cult al amănuntului, puzderia de informații mărunte acoperind de multe ori, în opera lui, ideile generale şi liniile directoare ale expunerii. De o adevărată concepție istorică nu poate fi vorba. A fost poate continuatorul cel mai fidel al metodei lui Onciul, într-o vreme când istoriografia, fără a nega părțile bune ale acesteia, căuta să depăşească însă simpla critică a documentelor şi înregistrare a faptelor.

Opera lui I. Minea este destul de întinsă şi de variată. El a fost preocupat mai întâi de relațiile țărilor române cu Ungaria, în secolele XIV-XV. Prima sa monografie mai întinsă, publicată în 1919, poartă titlul *Principatele române şi politica orientală a împăratului Sigismund*; pe lângă informația documentară nouă, lucrarea are meritul de a aşeza istoria românească din perioada tratată în cadrul mai larg al istoriei Europei centrale şi răsăritene. Ca o continuare a ei poate fi considerată lucrarea *Vlad Dracul şi vremea sa*, apărută în 1928; şi aici, evenimentele româneşti sunt încadrate în istoria europeană, în frământările politice ale primei jumătăți a secolului XV.

O atenție specială a acordat I. Minea istoriei culturii. În 1925 a publicat *Letopisețele moldoveneşti scrise slavoneşte*, referindu-se mai puțin la cronici în sine şi în primul rând analizând informația istorică cuprinsă în acestea. El susținea ideea că toate cronicile moldoveneşti scrise în limba slavă sunt variante ale unui singur prototip, letopisețul anonim redactat la curtea lui Ştefan cel Mare. În 1926, Minea a publicat *Informațiile româneşti ale cronicii lui Jan Dlugosz* şi, în acelaşi an, ampla monografie *Despre Dimitrie Cantemir. Omul. Scriitorul. Domnitorul*. Această ultimă lucrare, plină de amănunte, aşezate fără o ordine precisă şi fără încercarea de a degaja aspectele esențiale ale vieții şi operei personajului studiat, este caracteristică pentru metoda şi

stilul istoricului. Chiar Iorga mărturisea că numai cu mari eforturi poate fi parcursă până la capăt, considerând-o mai curând un repertoriu de date. În 1935, I. Minea a publicat primul volum – singurul care a apărut – al lucrării *Din istoria culturii româneşti*, în care se referea la cultura moldovenească în prima jumătate a secolului XVII, în primul rând la Grigore Ureche.

I. Minea s-a interesat şi de istoria social-economică, de vechiul drept românesc. În 1927 a publicat o monografie despre *Reforma lui Constantin Mavrocordat*, iar în 1933 şi 1935, în două volume, în colaborare cu L. T. Boga, lucrarea *Cum se moşteneau moşiile în Ţara Românească până la sfârşitul secolului al XVI-lea*.

Un alt istoric care se remarcă începând din primii ani ai secolului XX a fost transilvăneanul Alexandru Lapedatu (1876-1954), cu studii liceale la Braşov şi Iaşi, licenţiat al Facultăţii de litere şi filosofie din Bucureşti. Colaborator al lui I. Bogdan la Comisia istorică a României, consilier al delegaţiei române în timpul tratativelor de pace ce au urmat primului război mondial, el a devenit în 1919 profesor la Universitatea din Cluj, organizând, în 1920, împreună cu I. Lupaş, Institutul de istorie naţională de pe lângă această universitate. A făcut politică liberală, fiind ministru, mai ales al cultelor şi artelor, în anii 1923-1926, 1927-1928 şi 1933-1937. Membru al Academiei Române din 1918, a devenit în 1935 preşedinte al acesteia.

A. Lapedatu este un istoric foarte minuţios, întotdeauna bine documentat, precis şi sobru în expunere, mult mai apropiat de şcoala critică decât de tradiţia transilvăneană. Exactitatea şi claritatea sunt marile sale calităţi. Nu l-au interesat în general problemele teoretice sau studiile de sinteză. Toate lucrările rămase de la el tratează perioade sau probleme mai restrânse, uneori chiar de amănunt. La acest nivel el este însă un cercetător remarcabil. Lucrarea care l-a impus a fost monografia *Vlad Vodă Călugărul, 1482-1496*, publicată în „Convorbiri literare” şi apoi separat, în 1903. A scris scurte monografii şi despre Ştefan cel Mare, în 1904, şi Mihai Viteazul (mai multe ediţii: 1915, 1928, 1938). În primul rând medievist, s-a simţit totuşi atras şi de istoria secolului XIX, mai ales de epoca Unirii şi a lui Cuza; a publicat astfel, în 1943, studiul *Preludiile căderii lui Cuza Vodă*, iar în 1946 *Austria şi lovitura de stat de la 2/14 mai 1864*.

În curentul „şcolii critice” trebuie încadrat şi specialistul în istoria bizantină şi mai ales a raporturilor greco-române, Demostene Russo (1869-1938); născut în Tracia, cu studii universitare la Atena, Berlin şi Leipzig, el s-a stabilit în 1894 în România.

După ce a lucrat mai mult timp la ministerul de externe, a devenit, în 1915, profesor de bizantinologie la Universitatea din Bucureşti. A fost un spirit de o mare, chiar exagerată, meticulozitate, ceea ce explică întinderea foarte modestă a operei sale. În concepţia sa, istoricul trebuie să fie mai întâi un judecător sever al izvoarelor. Lucrarea, de mică întindere, *Critica textelor şi tehnica ediţiilor*, publicată în 1912, conţine multe îndrumări utile şi poate fi considerată, în domeniul ei, ca o realizare clasică a istoriografiei româneşti. În acelaşi an, D. Russo a publicat o altă broşură, *Elenismul în România. Epoca bizantină şi fanariotă*, care avea meritul de a sublinia importanţa studiilor greceşti pentru istoria românească. În ce priveşte munca de cercetare propriu-zisă, D. Russo a scris câteva studii (tratând, printre altele, istoriografia medievală greco-română) şi pregătea, tot sub titlul *Elenismul în România*, o lucrare mai amplă, rămasă neterminată; după moartea autorului, sub îngrijirea lui C. C. Giurescu, s-au publicat în 1938 fragmentele redactate, în cele două volume cu titlul *Studii greco-române*.

Istoricii amintiţi, diferiţi prin preocupări, ca şi prin amploarea şi însemnătatea operei lor, se aseamănă totuşi prin ponderea acordată documentului şi interpretării sale critice,

expunerii obiective, sobre, fără alunecări în afara domeniului afirmațiilor controlabile. Fireşte, nu sunt doar ei adepți ai metodelor promovate de şcoala critică şi însuşite în general de întreaga istoriografie română. În ei însă, rigoarea şcolii, mai ales pe linia lui Onciul, îşi găseşte cei mai fideli reprezentanți.

5. ISTORICI AI VIEȚII SOCIAL-ECONOMICE ŞI CIVILIZAȚIEI

Începând cu I. Bogdan şi C. Giurescu, în istoriografia românească s-a intensificat cercetarea aspectelor social-economice şi culturale ale trecutului poporului român. Contribuții interesante în aceste domenii, pe lângă cei amintiți, au adus istoricii neprofesionişti, specialişti în economie politică, drept, sociologie, istorie literară sau chiar oameni politici. Sunt în general neuniversitari sau profesori la alte discipline. Prin variatele lor preocupări, ei au reuşit să îmbogățească conținutul istoriei, legându-l mai strâns de obiectul altor ştiințe sociale.

Studiile de istorie socială ocupă un loc însemnat în istoriografia românească din preajma primului război mondial. Unul dintre cei mai cunoscuți cercetători ai istoriei țărănimii şi relațiilor agrare a fost în această perioadă Radu Rosetti (1853-1926). El publicase unele studii istorice şi înainte de 1900, însă cele mai importante lucrări le-a realizat în primul deceniu al secolului XX. În 1906 a publicat *Despre originea şi transformările clasei stăpânitoare din Moldova*, iar în 1907 *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova* şi *Pentru ce s-au răsculat țăranii*. În *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova*, el a demonstrat că marea proprietate boierească şi-a avut originea în deposedarea țăranilor (un punct de vedere care, în condițiile revendicărilor crescânde ale țărănimii pentru pământ, avea şi o certă semnificație politică). R. Rosetti considera că, înainte de întemeierea țărilor române, țăranii erau liberi, fiind organizați în obştii săteşti, cârmuite de un cneaz sau jude. Situația s-a menținut un timp şi după formarea statelor: Cu vremea însă, cnezii sau juzii şi-au consolidat situația, devenind stăpâni asupra pământului şi puterea lor asupra țăranilor sporind tot mai mult. Mecanismul deposedării țărănimii şi formării relațiilor feudale este în general bine demonstrat, autorul exagerând însă în încercarea de a dovedi că relațiile feudale s-ar fi format ulterior întemeierii țărilor române (aici, concepția sa se apropie de ideile lui Bălcescu sau ale lui Iorga). De fapt, aceste relații erau pe deplin cristalizate în secolul XIV. R. Rosetti a scris doar primul volum al lucrării, cu subtitlul *De la origini până la 1834*.

Chiar dacă lucrarea nu a fost terminată, continuarea ei firească este volumul, apărut tot în 1907, intitulat *Pentru ce s-au răsculat țăranii*. Autorul încearcă să explice, prin prezentarea evoluției istorice a problemei agrare, cauzele marii răscoale țărăneşti din 1907. Mai întâi, el face un succint istoric al acestei chestiuni în evul mediu, referindu-se apoi la perioada Regulamentului Organic, a revoluției din 1848 şi a Unirii de la 1859. Legea rurală din 1864 nu a fost, după părerea sa, „decât o consfințire a ştirbirilor de la 1805 şi 1831; ea a desăvârşit opera începută de acele ştirbiri întru a împiedica alcătuirea unei clase țărăneşti sănătoasă şi puternică”. Deci, o cauză esențială a răscoalei a fost caracterul incomplet al reformei din 1864, care nu a reuşit să creeze o gospodărie țărănească viabilă (explicație care s-a menținut în istoriografia noastră). R. Rosetti studiază tocmelile agricole, distribuirea pământului, exploatarea moşiilor, descriind apoi răscoala din 1907.

El recomandă şi unele soluții practice, considerând că regimul tocmelilor agricole trebuie desființat, după cum trebuie să dispară şi arendaşii, aceşti „mijlocitori”, care îşi aveau partea lor din exploatarea țăranului. R. Rosetti nu îndrăzneşte să meargă însă prea departe, până la desființarea totală a proprietății moşiereşti, ceea ce ar fi fost în acord cu demonstrația sa istorică. El consideră că circa 60% din pământul marilor moşii trebuie expropriat, cu răscumpărare, şi repartizat țăranilor. Fără a însemna o rezolvare

completă, soluția sa ar fi contribuit desigur la îmbunătățirea situației țărănimii şi la scăderea influenței economice şi politice a marilor moşieri. În orice caz, autorul este conştient de necesitatea rezolvării grabnice a problemei agrare: „Chestiunea țărănească în România este pentru noi, pentru întreg neamul nostru, chestiunea de căpetenie: de dezlegarea sau de nedezlegarea ei este legat viitorul românimii întregi".

În 1910 a publicat şi G. Panu lucrarea, pe care am amintit-o, *Cercetări asupra stării țăranilor în veacurile trecute*. Depăşită în bună măsură de cercetările ulterioare, această carte are totuşi calități incontestabile, fiind bazată pe o documentare serioasă, comentată cu inteligența mereu vie şi spiritul critic al acestui interesant om politic şi ziarist, care ar fi putut deveni un remarcabil istoric. Interesantă este încercarea de a încadra evoluția problemei agrare româneşti în evoluția socială a Europei, din Franța până în Rusia („Istoria populației noastre rurale face parte din istoria țărilor din Europa. În trăsături generale între veacul al VI-lea şi al XIX-lea, găsim aceleaşi instituții economice sociale şi aceeaşi viață rurală răspândite pe suprafața Europei"). Informațiile privitoare la feudalismul occidental sunt luate din diferiți autori, în bună măsură din Fustel de Coulanges (*Histoire des institutions politiques de l'ancienne France* şi *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*). Panu nu se sfiieşte să critice concluziile altor istorici, ale lui I. Bogdan şi mai ales ale lui R. Rosetti. Spre deosebire de ultimul, consideră că de-a lungul întregului ev mediu, la noi, ca şi în occident, marea proprietate a fost dominantă, iar țărănimea în general aservită. Există o singură proprietate, cea boierească, iar țăranii aşezați pe ea aveau obligații în dijmă şi dacă, mai târziu fiind legați şi de pământ (răzeşii ar fi fost – aici Panu acceptă concluziile lui Rosetti – urmaşi ai unor mari proprietari, a căror moşie s-a fracționat). Desigur, Panu are dreptate atunci când susține (înaintea lui C. Giurescu) existența unei mari proprietăți boiereşti înainte de întemeierea statelor feudale. El exagerează însă insistând asupra permanenței marii proprietăți, din primele secole ale evului mediu, chiar din antichitate. La noi, spre deosebire de teritoriile ce au continuat să facă parte din imperiul roman, după retragerea stăpânirii romane nu se constată o continuare a marii proprietăți; în primele secole ale evului mediu țăranii au trăit în obştii săteşti, prin descompunerea cărora au luat naştere raporturile feudale. Încadrarea istoriei româneşti în istoria europeană este foarte utilă, dar trebuie făcută cu prudență, fără paralele forțate.

Adevărul se afla aşadar la mijloc, între teoriile lui Rosetti şi cele ale lui Panu. Marea proprietate era anterioară secolului XIV, dar ea se formează totuşi, în prima parte a evului mediu, prin deposedarea țăranilor liberi, organizați în obştii. Între cei doi istorici s-a încins o vie polemică. Considerându-se atacat, Rosetti s-a apărat prin broşura intitulată semnificativ *O agresiune*, iar Panu a răspuns scriind o nouă lucrare, publicată tot în 1910, cu titlul *O încercare de mistificare istorică*, în care critica pe larg cartea *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova*. Polemica a luat până la urmă sfârşit prin moartea lui Panu, în acelaşi an. Disputa celor doi autori este semnificativă pentru interesul deosebit pe care istoria socială (în primul rând lucrările referitoare la țărănime) ajunsese să îl trezească în ajunul primului război mondial.

Un istoric preocupat de viața social-economică, de instituții, de evoluția dreptului, a fost I.C. Filitti (1879-1946). Formația sa de jurist se simte în întreaga operă, atât prin temele alese, cât şi prin metoda de cercetare şi expunere, precisă, rece, cântărind cu grijă valoarea fiecărei probe. Şi-a susținut teza de doctorat în drept la Paris, în 1904, cu tema *Les Principautés roumaines sous l'occupation russe (1828-1834)*, inaugurând astfel studiile privitoare la perioada regulamentară, care vor sta în centrul întregii sale

activități. Lucrarea a fost publicată în acelaşi an; în 1901, tot la Paris, îi apăruse un studiu asupra epocii anterioare: *Rôle diplomatique de Phanariotes de 1700 a 1821*.

Cercetările sale fundamentale privind perioada Regulamentului Organic, ca şi anii ce au precedat întocmirea acestuia, sunt cuprinse în trei volume. Primul, apărut în 1915, se intitulează *Domniile române sub Regulamentul Organic de la 1834 la 1848*; al doilea, în 1932, *Frământări politice şi sociale în Principatele române de la 1821 la 1828*, şi ultimul, în 1934, reluând teza de doctorat, *Ocupația rusească de la 1828 la 1834 şi Regulamentul Organic*. I. C. Filitti realiza astfel, pentru prima dată, o mare frescă a evoluției țărilor române între 1821-1848, analizând sub aspect social, politic, instituțional, o perioadă care stă la baza creării României moderne. În *Izvoarele constituției de la 1866. Originile democrației române* (1934) el prezenta întregul proces care, începând din secolul XVIII, a dus la legea fundamentală din 1866; ajungea la concluzia că această constituție nu a fost, după cum se considera în general, o simplă imitare a celei belgiene, ci îşi avea rădăcinile în evoluția firească, timp de un secol, a instituțiilor româneşti.

Una dintre cele mai importante lucrări ale lui I. C. Filitti este *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*, publicată în 1935. El relua aici discuția, deja cu tradiție în istoriografia română (Bălcescu, Rosetti, Panu, Giurescu), privind originea şi evoluția diferitelor categorii de proprietate. Trebuie menționat că I. C. Filitti a fost un conservator, care nu a văzut cu ochi buni împroprietăririle din 1864 şi 1921; el credea că ar fi fost mai bine, în loc de a se înzestra țăranii cu loturi egale şi insuficiente, să se fi lăsat loc liber „selecției naturale”, în vederea formării unei burghezii rurale. În lucrarea la care ne referim, criticându-l pe R. Rosetti şi acceptând parțial tezele lui Panu, el ajunge, în general, cu unele deosebiri, la aceleaşi concluzii ca C. Giurescu, în care vede „un far luminos în istoria vechilor noastre instituții”.

După părerea lui I. C. Filitti, în trecutul mai îndepărtat a existat la români „un singur drept de proprietate, acel în indivizie al familiilor simple, scoborâtoare dintr-un strămoş comun”. Cu timpul, unii au ieşit din indivizie, şi-au sporit proprietățile; aceştia sunt boierii. Alții au rămas – moşnenii, răzeşii. „Sub această clasă de proprietari – afirmă în continuare istoricul –, toți de aceeaşi origine, unii rămaşi în indivizie, alții ieşiți din ea, a existat totdeauna o altă clasă, de cultivatori cu brațele, unii personal liberi, alții personal dependenți de stăpânul moşiei pe care o munceau”. Deci, în esență, şi el, ca şi Giurescu şi Panu, credea în existența, din cele mai vechi timpuri, a unei clase de proprietari şi a altei clase, lipsită dintotdeauna de pământ, ai cărei reprezentanți erau nevoiți să lucreze pământul altora. În concluzie, şerbii ar proveni din această ultimă categorie, nu din pătura țăranilor deposedați. Teza lui Filitti este însă mai puțin rigidă decât cea a lui Giurescu. După cum admite două feluri de proprietate (boieri şi moşneni, în timp ce Giurescu îi consideră pe toți boieri), tot aşa consideră că existau două categorii de neproprietari: dependenți şi liberi (în timp ce Giurescu susținea că orice persoană aşezată pe moşia altuia devenea dependentă). Dă astfel şi o interpretare originală a legăturii lui Mihai Viteazul: ea a însemnat şi o şerbire a unor oameni liberi, anume a celor aflați pe moşia altora, lipsiți de pământ.

I. C. Filitti a avut o activitate istoriografică foarte bogată, scriind numeroase lucrări, în afara celor consemnate, tratând cele mai diverse probleme şi perioade ale istoriei româneşti. A publicat şi volume de documente, rezultat al muncii sale în arhivele străine, astfel *Din arhivele Vaticanului*, 2 volume, 1913-1914, şi *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés roumaines avec la France (1728-1810)*, 1915.

Originile României moderne, văzute prin prisma evoluției social-economice, au stat şi în centrul preocupărilor sociologului şi filosofului Ştefan Zeletin (1882-1934), profesor de istoria filosofiei la Universitatea din Iaşi, după 1927. Fără a fi istoric de profesie, poate tocmai din acest motiv, el a contribuit mult la lărgirea înțelesului istoriei. Principala sa lucrare, publicată în 1925, este *Burghezia română, originea şi rolul ei istoric*. Autorul, studiind procesul de formare a civilizației române moderne, porneşte de la transformările materiale care au determinat noile structuri politice şi culturale. Factorul motor l-ar fi constituit economia de schimb, ce triumfă după tratatul de la Adrianopol din 1829. Contactul cu capitalismul occidental (mai ales englez), intensificarea comerțului au stimulat economia şi societatea țărilor române, ducând la formarea unei burghezii autohtone şi la descompunerea vechiului regim agrar. Marile transformări politice şi naționale ale secolului XIX stau pe această bază economică.

O lucrare foarte interesantă a lui Zeletin este broşura publicată în 1927, Istoria socială. Cum poate deveni istoria o ştiință a cauzalității. Autorul se pronunță pentru o istorie sociologizată, care să lase la o parte evenimentele nesemnificative, având în centrul studiului socialul, faptele colective; personalitățile, datele de istorie politică, îşi au locul doar în măsura în care reflectă spiritul vremii. Zeletin consideră că există două tipuri de societăți: fără clase şi împărțite în clase. Cele din urmă, la rândul lor, sunt fie agrare, fie plutocratice (existând, desigur, şi faze de tranziție între ele)[58]. Este evidentă la Zeletin influența pozitivismului, în această încercare în bună măsură exagerată, de sociologizare a istoriei care, orice s-ar spune, nu poate renunța la fapte, căci ar deveni o schemă lipsită de viață. El a fost influențat într-o anumită măsură şi de marxism, influență exagerată însă de unii contemporani ai săi (de pildă E. Lovinescu). Ca şi istoriografia marxistă, Zeletin porneşte de la factorul economic şi încearcă stabilirea unor formațiuni social-economice, care nu sunt însă aceleaşi cu cele propuse de marxism. Se distanțează de metodologia marxistă, atunci când acordă o mai mică importanță factorilor interni, producției de mărfuri, supraapreciind comerțul, mai ales cel extern (se poate face aici o apropiere cu tezele lui Pirenne). În fond, Zeletin rămâne un filosof idealist; este greu, oricum, a supraaprecia elementele de gândire marxistă la un ideolog care a justificat rolul burgheziei, nu numai în perspectivă istorică, dar şi în conjunctura vremii sale. În politică, el a fost un liberal convins.

Cu toate limitele şi exagerările, rămâne de la el lecția că istoria înseamnă şi altceva decât o înşiruire de evenimente, chiar comentate, rostul ei fiind acela de a descifra

---

[58] Zeletin propune o schemă ciclică. Grecii au trecut printr-o fază agrară („evul mediu grec”) până în secolele VIII-VII î.e.n., când atingerea comercială cu Orientul a determinat profunde transformări social-economice. A urmat, din sec. V î.e.n. un regim plutocratic, cu expansiunea firească a oricărei plutocrații (cucerirea Orientului – „America antichității”). Şi Roma a trecut printr-o fază agrară, apoi, spre sfârşitul Republicii şi primii ani ai Imperiului, plutocratică. Încetarea cuceririlor (căci „plutocrația romană era o clasă socială de jaf şi consumație, nu de producție”) a determinat revenirea la economia naturală. Evul mediu, după o fază de tranziție de la plutocrație la agrarianism, a însemnat, între secolele IX-XIV o întrupare tipică a spiritului agrar. Societatea europeană se îndreaptă apoi din nou spre plutocrație, după faza de tranziție a Renaşterii (sec. XV-XVI). În România faza agrară caracterizează epoca până la 1829, iar cea de tranziție perioada 1829-1878. Zeletin încearcă să stabilească şi formele culturale, fondul spiritual ce caracterizează diferitele faze şi epoci de tranziție. Schema păcătuieşte printr-o prea mare rigiditate şi prin anacronisme evidente. Ce are comun „plutocrația” grecească din vremea lui Pericle cu societățile industriale ale secolului XX? Lui Zeletin i-a replicat G. Brătianu, care s-a pronunțat contra sociologizării istoriei în Teorii nouă în învățământul istoriei („Viața românească”, 1926).

sensul şi direcţiile principale ale evoluţiei omenirii.

Criticul şi istoricul literar E. Lovinescu (1881-1943) a încercat o altă interpretare a epocii moderne a istoriei României. Între 1924-1926 a publicat, în trei volume, *Istoria civilizaţiei române moderne*. Pornea de la teoria imitaţiei a filosofului francez Gabriel Tarde (1843-1903), alăturând-o principiului sincronismului, ideii că există un „spirit al veacului" care obligă civilizaţiile rămase în urmă să-şi sincronizeze mersul cu cel al popoarelor avansate. Originile României moderne trebuie căutate, după părerea sa, nu în evoluţia economică, nici în influenţa capitalismului occidental, ci în adoptarea ideologiei apusene, prin imitaţie şi sincronism. Un punct de vedere apropiat de vechea ideologie junimistă, atât doar, că Lovinescu, constatând importarea unor forme, cărora nu le corespundea şi fondul respectiv, nu vede nimic reprobabil în această imitaţie, ci dimpotrivă, un fenomen normal, obiectiv. Formele noi, adoptate mai întâi, au contribuit apoi la evoluţia corespunzătoare a structurilor sociale. O asemenea analiză este, fireşte, opusă concepţiei marxiste asupra istoriei şi, în general, ideilor dominante ale istoriografiei secolului XX, care acordă primatul vieţii materiale, realităţii sociale. În ansamblu lucrarea este însă interesantă, bine scrisă şi cuprinzând multe observaţii pertinente.

O preocupare deosebită pentru aspectele materiale ale evoluţiei societăţii întâlnim la Ştefan Meteş (n. 1887); el s-a remarcat şi prin lucrările sale de istorie religioasă (*Istoria bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Ardeal şi Ungaria*, prima ediţie 1918, a doua 1935), dar mai ales prin studiile social-economice (*Relaţiile comerciale ale Ţării Româneşti cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, 1920; *Păstori ardeleni în Principatele române*, 1925; *Situaţia economică a românilor din Ţara Făgăraşului*, 1935); este, în cadrul istoriografiei româneşti, un precursor al cercetărilor de demografie istorică, publicând în 1941-1942 *Contribuţii la studiul populaţiei din Transilvania în trecut* (mai târziu, în 1971 va publica *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX*).

O serie de aspecte economice ale istoriei românilor, mai ales în epoca modernă, sunt analizate, cu o bună documentaţie şi deosebită competenţă, într-un spirit apropiat de al istoriografiei marxiste, în opera lui Gheorghe Zane (n. 1897), profesor la Universitatea din Iaşi. El a publicat în 1926 studiul *Un veac de luptă pentru cucerirea pieţii româneşti* care, un an mai târziu după lucrarea fundamentală a lui Zeletin, aducea informaţii preţioase şi o analiză strânsă privind comerţul austriac pe teritoriul românesc între 1774-1874 (lucrarea a fost publicată şi în limba germană la Jena, în 1927). În 1927 G. Zane a publicat studiul *Marx şi Bălcescu*, stabilind informaţiile folosite de Marx din opera istoricului român. În 1930, în întinsa lucrare *Economia de schimb în principatele române* trata cele mai diverse aspecte ale comerţului, circulaţiei monetare, creditului, de-a lungul a câtorva veacuri, insistând asupra secolului XIX.

Interpretările atât de diverse nu pot ascunde o anumită unitate în preocupările multor istorici din primele decenii ale secolului XX. Se manifestă acum un interes deosebit pentru viaţa economică, socială, instituţii. În mod special interesează evoluţia proprietăţii, a situaţiei ţărănimii (în strânsă legătură cu frământările ţărăneşti şi reforma din 1921, care nu a rezolvat decât parţial problema agrară). O altă preocupare majoră este descifrarea cauzelor care explică formarea României moderne; acest proces, încheiat prin desăvârşirea unităţii naţionale, putea fi privit acum în întregime şi era normal să trezească interesul istoricilor. Fie că este vorba de istoria medievală sau de o perioadă recentă, preocupările istoricilor amintiţi se îndreaptă în primul rând spre evoluţia civilizaţiei şi spre explicarea cauzelor marilor transformări. Istoria, fără a renunţa

în general la conținutul şi metoda ei, face un pas spre sociologie.

6. ISTORICI AI IDEII ŞI UNITĂŢII NAŢIONALE

Ideea naţională străbate întreaga istoriografie română şi aproape nu există istoric care să nu fi reflectat în opera sa dârza luptă pentru independenţă şi unitate. Ca şi generaţia mai veche, de la 1848 şi 1859, generaţia anului 1918 a contribuit activ, prin scris şi activitate politică directă, la marea operă a întregirii naţionale.

Lupta pentru unirea Transilvaniei, Basarabiei, Bucovinei şi realizarea acestui unanim deziderat în anul 1918 au marcat profund istoriografia românească a vremii. Dacă „şcoala critică” manifestase un interes mai scăzut pentru problemele politice ale vremii, generaţia care a luptat pentru unirea deplină şi a văzut-o înfăptuindu-se nu putea înţelege istoria altfel decât indisolubil legată de aspiraţiile naţionale româneşti.

Opera lui N. Iorga este grăitoare pentru conturarea acestei stări de spirit. El a publicat în 1905 şi 1906 ciclul *Neamul românesc în Basarabia, Neamul românesc în Bucovina, Neamul românesc în Ardeal şi Ţara Ungurească*, lucrări în care frumoasa prezentare literară, documentaţia bogată, culeasă la faţa locului, se îmbinau cu un înalt mesaj politic, patriotic. În timpul primului război mondial, de data aceasta cu un scop politic şi mai direct, Iorga a scris *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria* (1915), *Histoire des Roumains de Bucovine à partir de l'annexion autrichienne* (1917); din studiile privitoare la Basarabia mai amintim Basarabia noastră (1912), *Pagini despre Basarabia de astăzi* (1912), *Continuarea spiritului românesc în Basarabia* (1918), *La vérité sur le passé et le présent de la Bessarabie* (1922) etc. Peste 100 dintre lucrările sale – cărţi, broşuri sau articole – se referă la istoria celor trei provincii româneşti.

După cum a reieşit din capitolele anterioare, şi alţi istorici, indiferent de preocupările lor ştiinţifice, şi-au pus scrisul, mai ales în vremea războiului, în slujba idealului naţional. Dintre cei a căror operă am prezentat-o deja, merită amintiţi I. Ursu şi Al. Lapedatu. În cele ce urmează nu ne vom referi la reflectarea ideii naţionale în ansamblul istoriografiei vremii, ci numai la opera câtorva istorici, al căror scris îl socotim semnificativ pentru această tendinţă.

Istoria luptelor naţionale a continuat să preocupe, după cum era firesc, şi după 1900, pe istoricii români din Transilvania, continuatori ai tradiţiei Şcolii Ardelene şi participanţi activi la lupta pentru realizarea idealului naţional.

După cum am văzut, mai mulţi istorici transilvăneni (I. Bogdan, I. Ursu, I. Minea) au activat la sfârşitul secolului trecut şi în primele decenii ale secolului XX în vechea Românie unde, după crearea statului modern, în timpul lui Cuza, şi înfiinţarea Universităţilor de la Iaşi şi Bucureşti, condiţiile muncii ştiinţifice erau incomparabil mai bune decât posibilităţile intelectualilor români asupriţi din monarhia habsburgică. Totuşi, deşi diminuată prin plecarea intelectualilor celor mai de vază peste munţi, tradiţia cercetării istorice nu a încetat nici pe pământul Transilvaniei.

Cel mai însemnat istoric român din Transilvania este în primii ani ai secolului XX Augustin Bunea (1857-1910); greco-catolic, a studiat la Propaganda Fide, la Roma, devenind în 1882 doctor în teologie, disciplină pe care a predat-o apoi la Blaj, unde a ocupat şi diferite funcţii administrative bisericeşti. Cu puţin timp înaintea morţii, în 1909, a fost ales membru al Academiei Române. A. Bunea a fost un istoric erudit, înzestrat cu spirit critic, sistematic; lucrările sale, referitoare la istoria bisericii şi, în general, la istoria Transilvaniei, privită şi sub aspectele social-economice, politice, culturale, se disting prin bogăţia documentării şi claritatea expunerii. Văzând în biserică purtătoarea tradiţiilor şi

revendicărilor naționale, el este un continuator al istoriografiei Şcolii Ardelene, fireşte cu o pregătire de specialitate mult superioară față de înaintaşii săi. Confesionalismul – care constituie o limită a operei sale – nu înlătură însă probitatea ştiințifică, exactitatea faptelor prezentate. A. Bunea a publicat două mari monografii referitoare la istoria românilor transilvăneni în secolul XVIII: Din istoria românilor. *Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, în 1900, şi *Episcopii Petru Paul Aron şi Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, în 1902, ambele editate la Blaj. A scris şi alte lucrări, referitoare la istoria bisericii, dintre care amintim broşura *Mitropolitul Sava Brancovici*, publicată în 1906, ca replică la o lucrare cu acelaşi subiect scrisă de Vasile Mangra; monografia lui Bunea a fost recenzată favorabil de I. Bogdan, care afirma cu acest prilej a autorul „e astăzi, fără discuție, cel mai distins istoric între românii din Transilvania şi Ungaria".

Discursul de recepție la Academie al lui A. Bunea, intitulat *Stăpânii Țării Oltului*, un istoric al românilor din zona sudică a Transilvaniei, a rămas neterminat şi nerostit, în urma morții autorului, fiind publicat postum în 1910. O altă lucrare editată postum, de asemenea neterminată, era mult mai ambițioasă, urmărind reconstituirea istoriei (cu privire specială asupra evoluției bisericii), în epoca veche, până la începuturile organizării statale; titlul ei este *Încercare de istoria românilor până la 1382* şi a fost editată de Academia Română, în urma referatului lui Onciul (care făcea însă şi o serie de rezerve justificate), în 1912. Lucrarea cuprinde două subdiviziuni: *Epoca latină*, în care se urmăreşte formarea poporului român şi introducerea creştinismului, şi *Epoca barbară*, ce a urmat retragerii stăpânirii romane în Dacia. Spre deosebire de alte opere ale lui Bunea, lucrarea abundă în ipoteze nedovedite, discutabile sau evident greşite (se susține, de pildă, formarea poporului român şi a instituțiilor sale în dreapta Dunării, în nord trecând abia în secolul X, în timp ce ungurii încep cucerirea Ardealului în secolul XI; autorul nu crede în veracitatea cronicii lui Anonymus). Evident, o asemenea reconstrucție a „mileniului întunecat" depăşea posibilitățile lui Bunea care, prin ce a scris mai valoros, rămâne în primul rând un istoric al secolelor XVII-XVIII, al începuturilor mişcării naționale.

La moartea lui Bunea, Iorga îi făcea o foarte frumoasă caracterizare, un elogiu fără rezerve, arătând că „a fost un învățat în toată puterea cuvântului, spirit critic, deosebit de pătrunzător, minte constructivă din acelea, rare, care caută a clădi totdeauna din rezultatul sigur al cercetărilor adâncite un sistem, a stăpânit un stil ştiințific cumpătat şi limpede...".

Un istoric remarcabil, foarte prolific şi cu preocupări variate, inclusiv de teorie a istoriei, a fost Ioan Lupaş (1880-1968), născut la Sălişte, în județul Sibiu. A urmat liceul la Sibiu, fiind coleg şi prieten cu O. Goga, împreună cu acesta trecând la Braşov în ultimul an de studii, în urma unui incident cu profesorul de istorie care le jignise sentimentele naționale. Terminând liceul în 1900, s-a înscris la Universitatea din Budapesta, urmând istoria şi limba latină; şi-a susținut aici doctoratul în 1904 cu o teză despre *Biserica ortodoxă română din Transilvania şi unirea religioasă în cursul veacului al XVIII-lea*. Împreună cu Goga, alături de care învățase şi la Budapesta, a continuat pentru scurt timp studiul la Universitatea din Berlin, în 1905 întorcându-se însă acasă, după o călătorie în nordul Italiei. Împreună cu Goga şi alți tineri intelectuali transilvăneni, a contribuit în 1906 la întemeierea importantei reviste „Luceafărul". Până în 1909 a fost profesor la Seminarul ortodox din Sibiu (preda istoria bisericii române); din această pricină s-a văzut obligat să urmeze şi cursurile de teologie. În anul 1907, impresionat de

răscoala țăranilor din România, a publicat în ziarul condus de Goga, „Țara noastră”, un articol plin de simpatie pentru cauza țărănimii, intitulat *Toate plugurile umblă*, care i-a atras o condamnare de trei luni, ispăşită în 1908, în închisoarea din Seghedin. Aici a redactat în mare măsură (adusese cu el o ladă plină de cărți), prima sa lucrare istorică importantă, *Mitropolitul Andrei Şaguna. Monografie istorică* (ediția I, Sibiu, 1909, a doua în 1911), prima reconstituire detaliată a activității cunoscutului prelat şi fruntaş politic din Transilvania. Lucrarea a fost premiată de Academia Română, care l-a ales în 1914 membru corespondent, iar în 1916 membru activ.

Între 1909-1919, I. Lupaş a fost protopop la Sălişte, fiind deportat în timpul războiului (1916-1917) pentru atitudinea sa patriotică. Din 1919, numit profesor la Universitatea din Cluj, a predat istoria modernă a românilor şi istoria Transilvaniei, depunând şi o intensă muncă organizatorică şi publicistică. A făcut şi politică, activând în Partidul Poporului şi apoi în Partidul Național Creştin al lui O. Goga; a fost ministru în anii 1926-1927 şi 1937-1938.

Opera sa cuprinde numeroase lucrări privind atât istoria Transilvaniei în evul mediu şi în epoca modernă, cât şi istoria României în ansamblu; de asemenea, o serie de studii care dezbat aspecte teoretice ale disciplinei istorice. Din prima categorie, cităm câteva lucrări mai importante: *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni, 1780-1792*, apărută în 1915, *Istoria bisericească a românilor ardeleni (1918)*, *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784* (1934), *Voievodatul Transilvaniei în secolele XII şi XIII* (1936), *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei din secolele XII şi XIII* (1938). A adus contribuții importante în studierea evoluției voievodatului transilvan şi în periodizarea istoriei acestuia. Monografia sa despre răscoala din 1784 – scrisă la o jumătate de secol după lucrarea lui N. Densuşianu –, pe lângă menținerea unor puncte de vedere mai vechi, conține şi multe idei şi interpretări noi. Este de remarcat legarea răscoalei de întregul şir al mişcărilor populare din secolul XVIII, ca şi încadrarea ei în frământările sociale din întreg Imperiul habsburgic (se face comparație mai ales cu Boemia). Cauzele sunt văzute în tradiția revoluționară, în împotrivirea la politica de catolicizare, în revendicările naționale, politice şi economico-sociale (eliberarea din iobăgie), ca şi în speranțele trezite de reformele şi atitudinea lui Iosif II. După cum se vede, o interpretare destul de eclectică, grupând o multitudine de factori; autorul accentuează însă, exagerând, asupra motivelor de ordin religios şi, la fel ca Densuşianu, consideră că scopul principal al răscoalei era cel național, crearea unui stat transilvan dominat de români; desființarea iobăgiei reprezenta o treaptă spre acest deziderat politic.

În concepția lui I. Lupaş, istoria unei provincii româneşti nu se putea izola de istoria întregului popor român. El a insistat foarte mult asupra acestei idei, a unității poporului român, în întreaga sa evoluție. Cele două uniri, din 1859 şi 1918, apăreau astfel rezultate ale unei îndelungi pregătiri, rezultate obiective, de neînlăturat în mersul istoriei. Concepția sa privind istoria românilor în general este expusă în lucrările *Factorii istorici ai vieții naționale româneşti* (lecție inaugurală la Universitatea din Cluj, noiembrie 1919), *Epocile principale în istoria românilor* (1928) şi *Istoria unirii românilor* (1937). Plecând de la ideile exprimate de italianul Mancini la mijlocul secolului XIX, Lupaş considera că națiunea este rezultatul mai multor factori: geografic (căruia îi adăuga şi elementul economic), etnografic, religios, rațional (limba vorbită), tradițional, juridic şi moral, ultimul fiind cel mai important, căci numai conştiința națională poate da viață celorlalte elemente. El a urmărit ilustrarea acestor factori prin istoria românească arătând că, sub toate aspectele, din cele mai vechi timpuri, se poate vorbi de unitatea poporului român.

Lupaş a acordat Transilvaniei – tratată uneori mai sumar de istoricii anteriori – locul ce i se cuvine în istoria românilor. În ce priveşte periodizarea, el pornea de la criterii politico-naţionale, propunând următoarea succesiune: 1. Epoca de formare a poporului român (500 î.e.n.-1150 e.n.); 2. Epoca organizărilor politice şi a războaielor de neatârnare faţă de vecini (1150-1504); 3. Principatele române şi situaţia românilor din Transilvania până la începutul epocii de renaştere naţională (1504-1821); 4. Epoca redeşteptării naţionale şi a unirii (după 1821).

Idei teoretice asupra istoriei se întâlnesc în mai multe studii ale lui I. Lupaş, dintre care amintim *Sensul şi scopul istoriei* (1923). El distinge în istorie două metode, cea explicativ-ştiinţifică, care îşi propune să prezinte şi să explice obiectiv evenimentele, şi cea reconstructivă-individualistă, prin care istoria este pusă în legătură cu sentimentele cercetătorului şi ale epocii în care trăieşte. Fără a părăsi terenul ştiinţific, Lupaş a scris o operă ce se încadrează mai curând în a doua categorie, mai ales prin aprinsul sentiment naţional ce o străbate. Deşi a insistat mai cu seamă asupra factorilor naţionali şi religioşi ai evoluţiei istorice, el nu a neglijat nici istoria economică, socială, a instituţiilor şi culturii. Prin dimensiunile şi varietatea operei sale, prin legarea ei de contemporaneitate, prin patriotismul şi entuziasmul său, I. Lupaş a fost, desigur, cel mai însemnat istoric transilvănean al perioadei interbelice, un recunoscut îndrumător şi şef de şcoală.

O altă mare personalitate a istoriografiei clujene între cele două războaie mondiale a fost Silviu Dragomir (1888-1962). După studii secundare la Blaj şi Novi Sad, a urmat cursurile universităţilor din Cernăuţi şi Viena, devenind în 1911 profesor la Sibiu, iar în 1919 titularul catedrei de istorie sud-est europeană la Universitatea din Cluj. Membru corespondent al Academiei Române din 1916, este ales membru titular în 1928. În politică s-a aflat alături de O. Goga, fiind ministru în guvernul Goga-Cuza din 1937-1938 şi apoi în timpul dictaturii regale. În ultima parte a vieţii a lucrat la Institutul de istorie din Cluj.

Opera lui S. Dragomir, concentrată în cea mai mare parte asupra vieţii românilor transilvăneni în evul mediu şi în epoca modernă, se bazează pe un vast material, în bună parte descoperit de autor în arhivele româneşti, ca şi în cele din Viena, Karlowitz, Budapesta, Moscova. Primele sale lucrări se referă la istoria bisericii româneşti din Transilvania, la relaţiile acesteia cu Rusia în secolele XVI şi XVII (două studii publicate în 1912 şi 1914). A scris de asemenea, în două volume, apărute în 1920 şi 1930, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVII*.

S. Dragomir s-a interesat în mod deosebit de mişcarea naţională a românilor transilvăneni în secolul XIX, mai ales de anul revoluţionar 1848. Şi această categorie de lucrări se bazează pe o documentare în bună parte inedită şi se remarcă prin temeinicia analizei evenimentelor istorice. Preocupat de activitatea marilor personalităţi ale epocii, istoricul a publicat în 1924 o monografie despre Avram Iancu şi în 1928 despre *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848-49*. Spre sfârşitul vieţii a reluat, pe un plan mai larg şi cu o documentare superioară, studiul vieţii şi activităţii lui Avram Iancu, consacrându-i o nouă monografie, editată postum, în1965, sub îngrijirea lui Vasile Maciu. În 1944, S. Dragomir a început să publice, la Sibiu, importanta colecţie *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848-49*; primele două volume au apărut în 1944, cuprinzând documente din arhivele Vienei şi, respectiv, din cele româneşti, iar al treilea în 1946, la Cluj, conţinând material cules la Budapesta. Sărind peste volumul IV, autorul a mai publicat prima parte a volumului V, un istoric al

revoluției de la 1848-1849 din Transilvania, din păcate neterminat, căci partea a doua nu a mai apărut. O altă preocupare a lui S. Dragomir a fost cercetarea istoriei vlahilor din Balcani. După o comunicare la Academie din 1922, privitoare la *Vlahii din Serbia în secolele XII-XV*, a publicat în 1924 monografia *Vlahii şi morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*. Spre sfârşitul activității va adânci această problemă, publicând în 1959 lucrarea *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*.

Şcoala clujeană a fost servită şi de alți istorici talentați. Dintre ei, Ioan Moga (1902-1950), în ciuda unei vieți curmate de timpuriu, a lăsat o operă istorică originală şi variată, tratând atât probleme politice (*Rivalitatea polono-austriacă şi orientarea politică a Țărilor Române la sfârşitul secolului XVII*, 1933), cât şi economice, culturale, privind mai ales istoria Transilvaniei în evul mediu. Din 1936 începe să publice şi Ştefan Pascu (n. 1914) studii privind istoria românilor din Transilvania în evul mediu şi mişcarea națională în epoca modernă. (*Ştiri noi privitoare la revoluțiunea lui Horia*, 1943; *Petru Cercel şi Țara Românească la sfârşitul secolului XVI*, 1944 etc.); de remarcat şi sinteza *Istoria Transilvaniei*, publicată în 1944.

La Universitatea din Cernăuți s-a desfăşurat, de asemenea, o activitate istoriografică demnă de remarcat. Cel mai de seamă reprezentant al ei a fost Ion Nistor (1876-1962), născut la Vicovul de Sus, cu studii secundare la Rădăuți şi universitare la Cernăuți, completate apoi la Viena, München, Leipzig, Berlin şi Bucureşti. Mai întâi profesor de liceu la Suceava şi Cernăuți, după ce îşi susține doctoratul în 1909, predă cursuri la Universitatea din Viena, în 1911-1912, iar în 1912 devine profesor agregat, apoi (1914) titular, la Universitatea din Cernăuți, unde va funcționa până în 1940; excepție fac anii primului război mondial, când s-a refugiat în România, militând pentru desăvârşirea unității naționale. După război, pe lângă activitatea de cercetător şi profesor, a făcut şi multă politică, fiind ministru în toate guvernele liberale ce s-au succedat între 1918-1937 şi apoi, din nou, în timpul dictaturii regale.

Opera istorică a lui I. Nistor se axează în general pe istoria Moldovei, fie în ansamblu, fie a diferitelor sale părți, văzută atât în evoluția social-economică, cât şi politică. Primele monografii, publicate în limba germană, sunt contribuții importante la cunoaşterea comerțului moldovenesc în evul mediu. *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI Jahrhundert*, tipărită la Gotha în 1911, tratează, bazându-se şi pe documente inedite, relațiile comerciale ale Moldovei, de-a lungul a trei secole, cu mai toate țările Europei, în primul rând cele vecine: Polonia, Lituania, Imperiul German, Anglia, Rusia, Genova, Veneția, Imperiul Otoman, de asemenea cu Țara Românească şi Transilvania. În 1912 a publicat, ca o completare a acestei lucrări, o nouă monografie, *Handel und Wandel în der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, în care tratează unele probleme speciale ale comerțului moldovenesc medieval (căi de comunicație, mijloace de transport, structura socială şi etnică a negustorilor, prețuri, unități de măsură etc.). Un studiu mai restrâns, publicat în acelaşi an, despre vămile moldoveneşti, completează tabloul.

Ales membru activ al Academiei Române în 1915 (discursul de recepție va trata despre viața culturală a românilor din Bucovina, între 1774-1857), I. Nistor îşi continuă activitatea ştiințifică, publicând studii şi monografii privitoare la istoria provinciei sale (*Românii şi rutenii în Bucovina*, 1915; *Istoria bisericii din Bucovina*, 1916; *Der nationale Kamf in der Bukowina*, 1918 etc.); aceste lucrări au reprezentat contribuții nu numai ştiințifice, dar şi politice, în anii când se dădea lupta decisivă pentru desăvârşirea unității naționale.

După primul război mondial, abordând istoria unui alt teritoriu românesc, I. Nistor a publicat *Istoria Basarabiei* (1923), o sinteză bine documentată şi clară, care s-a bucurat de un deosebit succes, apărând în mai multe ediţii. În 1934 publică *Problema ucrainiană în lumina istoriei*. A scris nume roase alte studii, apărute mai ales în revista „Codrul Cosminului", pe care a condus-o; acestea tratează probleme foarte variate de istorie românească medie şi modernă, ca şi relaţii ale românilor cu alte popoare (*Cehoslovacii şi românii*, 1930 etc.). I. Nistor a fost şi un harnic editor de izvoare istorice. Istoriografia românească îi datorează publicarea, în colecţia Hurmuzaki, a corespondenţei diplomatice şi rapoartelor consulare austriece din perioada 1782-1836, editate în patru volume, în 1922, 1938, 1940 şi 1942, cuprinzând un material foarte preţios pentru începuturile istoriei moderne a României. Tot el a editat, în 1938, *Corespondenţa lui Coronini din Principate. Acte şi rapoarte din iunie 1854 – martie 1857*, izvoare foarte importante pentru cunoaşterea situaţiei ţărilor române în timpul războiului Crimeii.

Format la migăloasa şcoală istorică austriacă, I. Nistor a fost un istoric metodic, bine informat. În acelaşi timp însă, prin opera lui, a urmărit şi un ţel naţional, trăsătură caracteristică de altfel generaţiei de istorici care, prin scris, ca şi prin acţiune directă, au militat pentru unirea din 1918. Din păcate, ca şi altora, activitatea politică i-a răpit mult timp şi l-a sustras, în bună măsură, de la adevărata sa chemare.

Un alt istoric bucovinean este Teodor Bălan (1885-1972), născut la Gura Humorului, cu studii universitare la Cernăuţi şi Viena, apropiat, ca şi I. Nistor, prin metodă, de „şcoala critică", dar ca şi acesta văzând în istorie nu o disciplină ştiinţifică oarecare, ci o armă de luptă naţională. Profesor de liceu la Cernăuţi şi Suceava între 1908 şi 1940, docent (1932-1938) şi conferenţiar (1938-1940) la Universitatea din Cernăuţi, el a elaborat un mare număr de lucrări referitoare mai ales la istoria provinciei sale. Ele privesc în special mişcarea naţională românească şi revoluţia de la 1848 în Moldova şi Bucovina; a scris, de asemenea, despre familiile Hurmuzaki, Haşdeu şi Onciul şi a editat colecţia *Documente bucovinene*, apărute în 6 volume, între 1933-1942.

7. PREOCUPĂRI DE ISTORIE UNIVERSALĂ

Un aspect remarcabil al istoriografiei româneşti din prima jumătate a secolului XX este preocuparea de a privi istoria naţională într-un context mai larg, european, sau cel puţin sud-est european. Se simte, desigur, influenţa concepţiei istorice a lui N. Iorga. În numeroase studii s-au analizat raporturile dintre evoluţia poporului român şi a altor popoare; mai mulţi istorici au cercetat şi probleme ale istoriei altor ţări sau perioade istorice, fără vreo legătură specială cu istoria românească. Într-un timp scurt – căci înainte de Iorga nu se poate vorbi decât de preocupări sporadice pentru istoria universală – s-a creat în România un puternic nucleu de istorici specializaţi în cele mai diferite aspecte ale istoriei europene[59].

Se constată mai întâi o remarcabilă dezvoltare a bizantinisticii, inaugurată la începutul secolului de Iorga, ca disciplină distinctă. În numai câteva decenii, cercetarea istoriei imperiului bizantin a dat în România roade nu mai prejos de realizările din alte ţări, cu o tradiţie mai bogată în acest domeniu. Cauza principală, pe lângă rolul câtorva personalităţi (în primul rând Iorga), stă în faptul că studiile bizantine sunt necesare chiar progresului cercetării istoriei româneşti care, direct, sau prin intermediul slavilor sudici, s-a aflat în cea mai strânsă legătură cu civilizaţia bizantină, continuată (Bizanţ după Bizanţ) şi după 1453.

Un cunoscut cercetător al istoriei bizantine a fost Orest Tafrali (1876-1937), profesor la Universitatea din Iaşi în 1913; după cum am văzut, el a fost specialist şi în istorie veche şi arheologie clasică, contribuind la cercetările de pe litoralul pontic. A studiat la Paris, sub conducerea renumitului bizantinolog francez Charles Diehl (1859-1944). Teza sa de doctorat, susţinută la Sorbona, *Thessalonique au quatorzième siècle*, a fost publicată la Paris în 1913. După cum sublinia şi Diehl în prefaţa pe care a scris-o la această lucrare, monografia lui O. Tafrali, bazată pe o solidă documentare, avea meritul de a fi prima cercetare a vieţii unui oraş bizantin, sub toate aspectele sale, instituţionale, politice şi social-economice. Însemnătatea subiectului era cu atât mai mare cu cât Salonicul, în secolul XIV, era al doilea oraş ca mărime al Imperiului Bizantin, şi teatrul unor puternice contradicţii sociale şi religioase. O. Tafrali şi-a completat lucrarea scriind şi o *Topographie de Thessalonique*, iar mai târziu, în 1919 publicând, tot la Paris, istoria anterioară a localităţii (*Thessalonique dès origines au XIVe siècle*). Mai târziu el s-a consacrat cercetării artei medievale româneşti şi raporturilor ei cu arta bizantină, publicând monografii despre Putna (1925), Curtea de Argeş (1931) şi Suceviţa (1933). Ultima sa lucrare este o prezentare a vieţii şi activităţii împăratului bizantin Nicephor II Phocas, publicată în primul volum al colecţiei *Hommes d'État*, apărută la Paris în 1936.

O activitate remarcabilă în domeniul istoriei bizantine a desfăşurat Nicolae Bănescu (1878-1971), născut la Călăraşi, cu studii liceale şi universitare la Bucureşti. Licenţiat al Facultăţii de litere în 1901, a fost profesor la Craiova, apoi la liceul Dimitrie Cantemir din Bucureşti. Între 1910-1912 s-a specializat în bizantinologie la München, iar în anii următori a fost director de studii la şcoala militară de la Mânăstirea Dealului. În 1919 este numit profesor de bizantinologie la Universitatea din Cluj, unde funcţionează până în 1938, când trece la catedra similară din Bucureşti, pe care o va ocupa timp de aproape un deceniu. A fost ales membru al Academiei Române în 1938.

---

[59] Cercetări în domeniul istoriei Asiei, Africii sau Americii nu s-au făcut în perioada la care ne referim. Istoria universală era încă restrânsă (după cum am văzut chiar în opera lui Iorga) la evoluţia popoarelor continentului european.

N. Bănescu şi-a început activitatea ştiinţifică prin studii privitoare la istoria modernă a României (scriind despre G. Bariţiu, I. Maiorescu, despre evoluţia învăţământului românesc), apoi, în urma specializării în Germania, s-a consacrat istoriei bizantine, ocupându-se însă şi de influenţa grecească în ţările române, de raporturile culturale greco-române (de amintit întinsul său studiu, publicat în 1923, despre D. Philippide). Nu a părăsit nici istoria mai recentă, căci în 1931 publica o monografie despre Ion I. C. Brătianu. Bun specialist, cercetător migălos şi sigur, el nu a înţeles să rămână închis în limitele stricte ale domeniului său. Dovadă şi scurta sinteză de istorie românească pe care a publicat-o în 1926, în limba engleză (*Historical Survey on the Rumanian People*): Admirator al lui Iorga (pe care îl va continua după 1940 la conducerea „Revistei istorice”) şi apreciat de marele istoric, Bănescu va adopta multe din tezele acestuia, încercând să le consolideze prin noi cercetări.

În domeniul istoriei bizantine, lucrările sale, bazate pe o excelentă cunoaştere a surselor şi pe o critică riguroasă, sunt fundamentale. Au fost bine apreciate şi în afara ţării, multe studii fiind publicate în revista internaţională "Byzantion". N. Bănescu s-a ocupat de aspecte variate ale istoriei Bizanţului, în primul rând însă de politica internă şi externă a Imperiului şi de stăpânirea bizantină în nordul Peninsulei Balcanice, acolo unde se stabilea contactul cu populaţia şi primele formaţiuni politice româneşti. Discursul său de recepţie la Academie, publicat în 1938, tratează despre *Bizanţul şi romanitatea de la Dunărea de Jos*, subiect care constituia o preocupare mai veche a istoricului. O contribuţie de seamă a adus N. Bănescu cercetând istoria medievală a Bulgariei, atât a celor două ţarate, cât şi a stăpânirii bizantine din secolele XI-XII. În câteva studii publicate în anii 1921-1926, reluate apoi mai pe larg în volumul din 1946 *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie* a ajuns la concluzii originale privind administrarea Bulgariei cucerite de bizantini după 1018. Urmându-l pe Iorga, şi respingând părerile unor istorici străini, ca şi ale lui Xenopol şi Onciul, el a dovedit în lucrarea *Vechiul stat bulgar şi ţările române* (publicată în limbile română şi franceză în 1947) că izvoarele, riguros interpretate, nu afirmă nimic despre o stăpânire a primului ţarat bulgar – şi nici a celui de-al doilea – asupra teritoriului românesc de la nord de Dunăre. Mai înainte, în 1943, în lucrarea (publicată de asemenea în ambele limbi: română şi franceză) *O problemă de istorie medievală: crearea şi caracterul statului Asăneştilor* subliniase rolul însemnat jucat de vlahii balcanici în făurirea celui de al doilea ţarat bulgar. Merită a fi amintită şi lucrarea *Le déclin de Famagouste* (studiu şi documente), apărută în 1946, în care este prezentat sfârşitul regatului de Cipru, în secolul XV, cauza fiind găsită în intervenţiile străine, ale Genovei şi Veneţiei. Bănescu are meritul de a fi încercat şi popularizarea istoriei bizantine, scriind pentru un public mai larg, *Chipuri şi scene din Bizanţ* (publicată în 1927 şi reeditată în 1971, sub titlul *Chipuri din istoria Bizanţului*).

În acelaşi domeniu s-a remarcat şi Vasile Grecu (1885-1972), cu studii secundare la Suceava şi universitare la Viena şi Cernăuţi, profesor la Universitatea din Cernăuţi după primul război mondial, iar între 1938-1947 la Universitatea din Bucureşti. S-a ocupat mai ales de aspecte artistice şi literare, cercetând vechile biserici româneşti, în raport cu arhitectura şi pictura bizantină, ca şi influenţa grecească în prima fază a literaturii româneşti (studii despre Învăţăturile lui Neagoe Basarab şi editarea în 1942 a versiunii greceşti a acesteia). A scris şi despre istoricii bizantini, editând după 1944 lucrări ale lor (Gavril Protul, *Viaţa Sfântului Nifon*, 1944; Ducas*, Istoria turca-bizantină*, 1958; Chalcocondil, *Expuneri istorice*, 1958; Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al*

II-lea, 1963; Georgios Phrantzes, *Memorii*, 1966). Edițiile sale critice sunt adevărate modele ale genului.

Istoria socială a Imperiului Bizantin l-a preocupat pe N. A. Constantinescu (n. 1885), conferențiar de ştiințe auxiliare la Universitatea din Bucureşti între 1926-1947, colaborator fidel al lui N. Iorga. A publicat mai multe studii privind structura social-economică a Bizanțului şi, în 1941, prima parte a unei lucrări de sinteză: *Histoire des classes rurales dans l'Empire Byzantin*, originală prin subiectul său.

Dacă Bizanțul a pasionat – după cum era şi firesc – pe mulți istorici români, o dezvoltare remarcabilă au cunoscut şi cercetările privitoare la alte aspecte ale istoriei europene. O contribuție de seamă în formarea unor istorici cu o viziune mai largă, care să depăşească hotarele stricte ale istoriei naționale, au dat cele două şcoli române, de la Paris şi Roma, puternice centre de cercetare ştiințifică în perioada interbelică.

în Franța s-a specializat în domeniul istoriei universale Constantin Marinescu (n. 1891) care, după ce a ocupat între 1923-1925 funcția de conferențiar la Universitatea din Bucureşti, a devenit în 1925 profesor la Universitatea din Cluj. Prima sa lucrare, publicată în 1923, în „Mélanges" se intitulează *Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scanderbeg*. În anii următori el va publica mai multe studii, în general de mici dimensiuni (nu a scris nicio carte), referitoare la probleme de istorie spaniolă, italiană, bizantină – şi mai ales la relațiile apusului cu răsăritul în evul mediu –, ca şi la unele chestiuni de istorie medievală românească.

Mai vastă şi cu o pronunțată tendință spre sinteză este opera lui Andrei Oțetea, născut la Sibiel (lângă Sibiu) în 1894, cu studii secundare la Sibiu şi Braşov şi universitare la Paris. Licențiat în 1922, el devine în 1926 doctor în litere, susținând tot la Paris o teză despre istoricul şi omul politic italian din vremea Renaşterii, Francesco Guicciardini. Lucrarea, sub titlul *François Guichardin. Sa vie publique et sa pensée politique*, a fost publicată la Paris în 1927, bucurându-se de un remarcabil succes. N. Iorga considera monografia „o excelentă lucrare" şi sublinia câteva calități ale ei: „Cadrul e acela al istoriei universale, înțeleasă în chip larg. Informația inedită e foarte deasă. Forma e de o perfectă stăpânire".

În anii următori, A. Oțetea, devenit în 1927 conferențiar, iar în 1934 profesor al Universității din Iaşi, a continuat cercetarea perioadei Renaşterii, sub toate laturile ei, economice, culturale, politice, religioase, abordând în acelaşi timp şi unele aspecte ale problemei orientale. A publicat astfel, în 1930, lucrarea *Contribution à la question d'Orient. Esquisse historique suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741-1821)*; a scris şi despre înființarea consulatelor occidentale în țările române.

După numeroasele studii parțiale privind epoca Renaşterii, A. Oțetea a publicat în 1941 o lucrare de sinteză, *Renaşterea şi Reforma*, una dintre cele mai interesante realizări ale istoriografiei universale româneşti. Autorul îşi propunea, criticând interpretările anterioare, să ofere o nouă explicație fenomenului cercetat. El consideră că „Renaşterea şi reforma sunt expresia noii societăți pe care a produs-o capitalismul la începuturile sale". Un nou stadiu al evoluției economice şi sociale explică deci în chip unitar variatele aspecte ale unei întregi epoci. Autorul prezintă mai întâi Renaşterea economică (apariția capitalismului), apoi Renaşterea politică (formarea statelor moderne), descoperirile geografice, războaiele din Italia şi formarea noului sistem politic european, renaşterea literară, artistică şi ştiințifică. Reforma este înțeleasă în strânsă legătură cu Renaşterea şi explicată prin aceleaşi cauze social-economice; vechea

organizare bisericească, de esență agrară şi feudală, reprezenta o piedică în calea progresului. *Renaşterea şi Reforma* este deci o lucrare cu teză, faptele fiind organizate, cu deplină claritate şi logică, în jurul ideii centrale. Explicația propusă se apropie mult de interpretarea marxistă a fenomenului Renaşterii.

Tot o carte menită să demonstreze o teză este şi vasta monografie publicată în 1945 despre *Tudor Vladimirescu şi mişcarea eteristă în Țările Româneşti*. Bazat pe un vast material, autorul a realizat cea mai amănunțită cercetare în legătură cu revoluția din 1821. Dar, la fel ca în cazul monografiei anterioare, el nu s-a mulțumit să adune material şi să expună fapte. Totul este axat, din nou cu deosebită abilitate şi logică, pe ideea că acțiunea lui Tudor este strâns legată de Eteria grecească. Privite astfel, toate episoadele revoluției, care păreau uneori contradictorii, se îmbină într-o înlănțuire perfectă.

O singură cauză, o singură idee – oricât ar fi de puternice – explică greu întreaga complexitate a procesului istoric. Narațiunea devine într-adevăr mai clară. Mai unitară, totul se leagă, dar realitatea este în general mai complexă, se supune greu unei formule. De aceea, demonstrațiile istoricului nu au convins pe deplin. Alții au negat subordonarea inițială a lui Tudor față de Eterie, după cum a fost criticată şi încercarea de a opune categoric Renaşterea, considerată început al erei burgheze, evului mediu feudal. Asemenea critici sunt însă fireşti şi ele nu scad cu nimic valoarea operei istoricului, care a ales drumul mai dificil ale unei istorii de idei, în locul unei comode, dar mai puțin utile, înşiruiri de fapte.

Dintre istoricii mai tineri care s-au afirmat în perioada interbelică prin cercetări de istorie universală, trebuie amintit Constantin Andreescu (1904-1951), asistent universitar la Bucureşti şi Iaşi, specialist în domeniul paleografiei latine; a publicat şi un foarte bun *Manual de paleografie latină* în 1938. Teza sa de doctorat, apărută în Mélanges, în 1927-1929 (şi separat în 1930), trata despre Franța şi politica orientală a Rusiei în ultimele decenii ale secolului XVIII (*La France et la politique orientale de Catherine II d'apres les rapports des ambassadeurs français d St. Petersbourg, 1775-1792*). El a scris şi studii de istorie medievală şi modernă românească. Studiului istoriei universale i s-a consacrat şi Mihai Berza (n. 1907), absolvent al Facultății de litere din Iaşi, membru al Şcolii române din Roma între 1931-1935, secretar al acesteia între 1936-1938, apoi între 1941-1948 director adjunct al Institutului de istorie universală „N. Iorga". A scris mai multe studii de istorie medievală occidentală, preocupat în special de istoria Italiei, care i-a oferit şi subiectul lucrării de doctorat: *Amalfi preducale (596-957)*, apărută în „Ephemeris Dacoromana" în 1938.

S-a remarcat prin cercetări de istorie universală şi Gheorghe Brătianu, a cărui activitate, privind în aceeaşi măsură şi istoria României, o vom prezenta în capitolul următor. Sub conducerea sa urma să se realizeze – din inițiativa lui M. Berza şi a lui A. B. Duff, autor al unei lucrări despre Bernard de Clairvaux (Iaşi, 1934) – o sinteză de istorie europeană concepută potrivit unui plan nou. Sub titlul *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Age*, lucrarea, al cărui plan a fost întocmit în 1938, ar fi prezentat istoria Europei de la sfârşitul secolului III şi până în a doua jumătate a secolului XVI (cu exagerată precizie se fixau datele 293-1566, de la Diocle țian până la sfârşitul domniei lui Soliman Magnificul). Ideea centrală a sintezei stătea în rolul esențial ce revenea Orientului european în explicarea evoluției continentului. Marile sinteze anterioare, alcătuite în Occident, minimalizau însemnătatea Europei estice care, totuşi, cel puțin până în vremea Cruciadelor, realizase, prin „sinteza bizantină", o civilizație în ansamblu

superioară celei apusene, încă nu pe deplin cristalizată. Prima parte a evului mediu a însemnat o epocă de hegemonie a Orientului. Balanța avea să se schimbe abia din secolul XII, Orientul având însă în continuare – prin Imperiul Bizantin, prin Imperiul Otoman, care în parte îl va continua, prin celelalte popoare şi state, care se constituiseră – un rol ce merita să nu fie neglijat. După cum se arăta în prospectul publicat de G. Brătianu, istoria europeană medievală urma să nu mai fie considerată în primul rând de la Paris sau Roma, ci de la Constantinopol (ca şi de la Antiohia şi Alexandria), mai târziu de la Kiev şi Sarai, fără a neglija nici Cracovia, Suceava sau Budapesta.

Se plănuiau trei volume. Primul avea să cuprindă perioada 293-641, cu subtitlul *La fin du monde antique et l'hégémonie de l'Orient*, al doilea anii 641-1095, intitulându-se *Orient et Occident. Chrétienté et Islam*, iar ultimul, *La formation du monde moderne et la lutte des Etats chrétiens contre l'Orient turc et mongol, 1095-1566*. Un aspect de asemenea original al planului lucrării consta în ponderea mai mică acordată istoriei politice, accentul punându-se pe instituții, viață economică şi socială, religie, ştiință, cultură şi artă. Se încerca deci o sinteză a istoriei civilizației europene. Mai mulți savanți străini – printre care bizantinologul belgian Henri Grégoire, orientalistul francez René Grousset şi alții – fuseseră atraşi în realizarea proiectului care, pornit din inițiativă românească, trebuia să fie rezultatul unei colaborări internaționale.

Această frumoasă încercare a eşuat. Războiul care a izbucnit curând i-a pus capăt înainte de a se fi realizat măcar o parte a proiectului. Prezentarea destul de detaliată ce i-am făcut-o nu trebuie însă să mire. Există proiecte nerealizate care înseamnă poate mai mult decât atâtea opere tipărite. Încercarea de a realiza o istorie europeană prin perspectivă românească, atunci când îndeobşte focarul civilizației era considerat Occidentul, de a scrie o istorie a civilizației, atunci când cele mai renumite sinteze se pierdeau încă în amănunte politice, gruparea unor savanți cunoscuți din alte țări în jurul unui proiect lansat din România – toate acestea dovedeau maturitatea la care ajunsese şcoala românească de istorie universală. Din păcate, evenimentele politice, odată cu izbucnirea celui de al doilea război mondial, au creat mari dificultăți acestei ramuri a istoriografiei române, care nu se poate dezvolta în chip firesc decât în condițiile unei largi cooperări culturale internaționale.

8. „ŞCOALA NOUĂ”

O nouă generaţie de istorici se impune în jurul anului 1930. Câţiva dintre reprezentanţii săi proeminenţi încep să editeze în 1931 „Revista istorică română”, care va apare până în 1947. Din comitetul de direcţie al noii publicaţii făceau parte Gheorghe I. Brătianu, Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, arheologul Scarlat Lambrino, istoricul literar N. Cartojan, lingvistul Al. Rosetti şi alţii. Înainte de a prezenta programul publicaţiei şi conflictul ce nu a întârziat să apară între N. Iorga şi noul curent, vom trece în revistă activitatea şi realizările principalilor săi reprezentanţi.

Gheorghe I. Brătianu (1898-1953), fiu al lui I. C. Brătianu, şeful Partidului Naţional Liberal şi în mai multe rânduri prim-ministru, a urmat liceul la Iaşi, unde a obţinut şi licenţa în drept în 1919, continuând apoi studiile la Paris până în 1921, când devine licenţiat în litere. Doctor în filozofie la Cernăuţi în 1923 şi apoi la Paris în 1929, el este numit în 1923 (tatăl său era prim-ministru) profesor suplinitor la Facultatea de litere şi filosofie din Iaşi, iar în 1924 profesor titular, la catedra de istorie universală. Din 1940 până în 1947 îi urmează lui N. Iorga la Universitatea din Bucureşti, ca şi în calitate de director al Institutului de istorie universală. Activitatea sa politică iese din cadrul expunerii noastre. Socotindu-se urmaş firesc al tatălui său, a avut ambiţia de a ajunge în fruntea liberalilor, nereuşind însă să conducă decât o dizidenţă a acestora, în fruntea căreia a sprijinit revenirea lui Carol în ţară, în 1930, iar mai târziu, în 1937, a acceptat încheierea pactului de neagresiune cu Garda de fier. A susţinut intrarea României în războiul antisovietic în 1941, iar apoi, s-a pronunţat, alături de ceilalţi lideri ai „partidelor istorice”, pentru parasirea alianţei cu Germania şi răsturnarea guvernului Antonescu,

Dacă activitatea sa politică s-a soldat cu un eşec total, căci ea nu corespundea mersului istoriei, opera istorică a lui G. Brătianu, variată, bine documentată, conţinând o serie de idei interesante, este remarcabilă; el ocupă un loc de frunte, chiar pe plan european, printre specialiştii generaţiei sale. Debutând în 1916, încă foarte tânăr, la „Revista istorică” a lui Iorga cu studiul *O oaste moldovenească acum trei veacuri* şi publicând în anii următori alte articole pe teme de istorie medievală românească în aceeaşi revistă, s-a consacrat apoi cercetărilor de istorie medie universală, mai ales privitoare la Bizanţ şi la comerţul oraşelor italiene. A publicat în 1927 *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, iar în 1929 monografia *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII*^{e} *siècle*. Această ultimă lucrare este o analiză foarte amănunţită a comerţului genovez; autorul constată o similitudine interesantă a comerţului italian medieval şi a celui grecesc antic în Marea Neagră (aceleaşi mărfuri, drumuri, porturi), dar şi deosebiri esenţiale care ţin de pătrunderea formelor incipient capitaliste în cazul negoţului italian, ceea ce a contribuit la dezvoltarea capitalistă mai timpurie a Italiei. El a scris şi studii despre comerţul veneţian în Marea Neagră, iar în 1935 a publicat *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la Mer Noire*.

În anii 1930-1937 G. Brătianu a publicat mai multe studii de istorie social-economică bizantină, grupate în 1938 în volumul *Études byzantines d'histoire économique et sociale*. El dă o explicaţie economică scindării imperiului roman şi vede cu multe secole înainte începutul transformărilor care au dus la opoziţia dintre „caracterul urban, industrial şi comercial al Orientului asiatic şi african” şi „bazele rurale ale economiei

occidentale”. Prin caracterul dirigist al economiei, Imperiul otoman este considerat continuatorul direct al celui bizantin (în spiritul interpretărilor lui Iorga). Desele paralelisme între istoria medievală şi diferite fenomene contemporane sunt originale, deşi uneori forţate. Autorul se referă, de pildă, la „socialismul de stat” încercat în Imperiul roman în secolul IV şi pune în faţă politica economică din timpul primului război mondial cu cea bizantină şi otomană. Nicephor I este comparat cu Salazar! Întâlnim aici ceva din metoda paralelismelor, similitudinilor, caracteristică lui Iorga.

Mai multe lucrări ale lui G. Brătianu tratează, fără pretenţia unei cercetări aprofundate a izvoarelor, probleme istorice de interes politic şi naţional. În *Napoleon III et les nationalités* (1934) îl critică pe împăratul francez pentru oscilarea sa între „politica naţionalităţilor” şi cea a echilibrului marilor puteri. Istoricul crede că trebuia adoptată exclusiv prima politică, ceea ce ar fi dus (e însă o exagerare) cu o jumătate de veac mai devreme la o Europă compusă din state naţionale, aşa cum s-a întâmplat după primul război mondial.

În *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* (prima ediţie în 1937; a doua adăugită, în 1942), Brătianu adoptă titlul unui capitol scris de istoricul Ferdinand Lot în lucrarea *Les invasions barbares*, în care medievistul francez înclina spre teoria imigraţionistă. Adunând toate argumentele pe care ştiinţa istorică de până la el le aducea în favoarea continuităţii, G. Brătianu demonstrează autohtonia românilor şi faptul că formarea poporului român nu reprezintă o enigmă, ci un proces normal, obiectiv. Ca şi N. Iorga el crede în formarea poporului român pe ambele maluri ale Dunării, fluviul neconstituind nicicând un obstacol.

În 1943 G. Brătianu publică sinteza *Origines et formation de l’unité roumaine*, în care prezintă întreaga istorie a românilor, axând-o pe ideea permanentei unităţi. Realizarea statului unitar este considerată ca termenul unei lungi evoluţii, având la bază unitatea geografică şi etnică. În evul mediu a existat un instinct al unităţii, transformat apoi în conştiinţă naţională.

O lucrare originală a lui G. Brătianu este *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, publicată în 1945, care reuneşte mai multe studii din anii anteriori. Este discutată aici problema foarte interesantă a valorii tradiţiei pentru studiile istorice. G. Brătianu consideră că tradiţia merită a fi luată mai mult în seamă decât crezuseră reprezentanţii şcolii critice. Ca şi Xenopol – şi în contradicţie cu toţi istoricii însemnaţi ce au urmat după acesta – el admite posibilitatea existenţei unui „Negru Vodă”, a descălecatului în general, atât de viu în tradiţie, deşi neconfirmat de documente. Descălecatul nu exclude însă existenţa unor formaţiuni politice anterioare, care trebuie să fi existat. Brătianu lărgeşte discuţia în jurul tradiţiei istorice, referindu-se şi la evenimente ale istoriei universale care, la o cercetare atentă, s-au dovedit a fi destul de fidel consemnate de tradiţie (războiul Troiei, întemeierea Romei, legenda lui Wilhelm Tell). Mergând pe linia indicată de Iorga, istoricul încerca să prezinte probleme ale istoriei româneşti în cadru universal. O asemenea cercetare comparată a început în anii 1945-1947, publicând o serie de studii cu titlul *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în ţările române în cadrul istoriei generale*; a scris şi o monografie asupra acestei probleme, nepublicată în timpul vieţii sale. În 1968 i s-a publicat în limba franceză, sinteza *La Mer Noire. Des origines d la conquéte ottomane*, remarcabilă privire de ansamblu asupra istoriei îndelungate şi pline de frământări a unei zone aflate la confluenţa atâtor civilizaţii.

Un alt reprezentant al curentului de la „Revista istorică română” a fost Petre P.

Panaitescu (1900-1967), născut la Iaşi, cu studii la Facultatea de litere din Bucureşti (1918-1922), apoi la Cracovia, unde s-a specializat în slavistică, în 1923-1924, şi la Paris, între 1924-1926, în cadrul Şcolii române din Franța. În 1927 a devenit conferențiar, iar în 1934 profesor de istoria slavilor la Universitatea din Bucureşti. Istoric remarcabil, a fost unul dintre cei mai mari slavişti români, cel care a dus mai departe cercetările inaugurate de Ioan Bogdan. Pe plan politic s-a compromis în toamna anului 1940 când a acceptat, în vremea dictaturii legionare, postul de rector al Universității din Bucureşti.

Student al lui Iorga, Panaitescu s-a simțit atras la început, după cum reiese şi din jurnalul său de tinerețe, de cercetarea „stării de spirit" a diferitelor perioade istorice, de „istoria comparată a curentelor de idei"[60]. De aici şi ponderea deosebită ce o au în opera sa, şi nu numai în cea de tinerețe, lucrările de istorie culturală. Se simte aici influența lui Iorga, ca şi respingerea erudiției precise şi seci a lui Onciul.

S-a remarcat încă de foarte tânăr prin câteva articole de istorie medie românească publicate în „Revista istorică" (primul apare în 1917, când autorul avea doar 18 ani), ca şi prin *Contribuții la o biografie a lui N. Bălcescu*, un şir de articole, apărute în „Convorbiri literare" în 1921-1922. Studiile întreprinse la Cracovia l-au îndreptat spre istoria relațiilor româno-polone şi româno-slave în general, văzute mai ales sub aspect cultural. Prima lucrare de mai mare întindere este monografia *Influența polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, publicată în „Analele Academiei" în 1924-1925. A urmat, în 1925, un alt studiu, despre Spătarul Milescu, publicat în „Mélanges". Alte lucrări se referă la opera lui D. Cantemir şi, în continuare, a lui N. Bălcescu. Un moment important al relațiilor româno-polone în epoca modernă este înfățişat în volumul (studiu şi documente) *Emigrația polonă şi revoluția română de la 1848*, publicat în 1929.

Treptat, fără a pierde interesul pentru istoria culturii şi a mentalității diferitelor perioade istorice, P. P. Panaitescu începe să se intereseze tot mai mult de evoluția social economică, de studiul instituțiilor, al vieții materiale în general. Ajunge chiar la concluzia – care îl apropie de concepția materialistă a istoriei – că evenimentele politice, ca şi ideologia unei epoci, manifestările culturale se bazează pe structura economică şi socială. Pornind de la factorii materiali – geografici, economici, sociali – el explică astfel diferite aspecte, unele controversate, ale istoriei româneşti, de pildă, *De ce au fost Țara Românească şi Moldova țări separate?* (un studiu din 1937) sau *De ce n-au cucerit turcii Țările române?* (1944)[61].

Noua metodă apare foarte clar în monografia *Mihai Viteazul*, publicată. În 1936. Personalitatea lui Mihai, întreaga sa acțiune sunt explicate în strânsă legătură cu epoca, subordonate ei. Personalitatea este considerată de P. P. Panaitescu ca simplă manifestare a unor forțe istorice obiective. Mihai apare în primul rând ca un exponent al boierimii, clasa conducătoare a vremii sale. „Mihai Viteazul – consideră istoricul – a fost brațul care a lovit, căpitanul învingător şi glorios, dar în spatele său stau în umbra gloriei lui boierii care dădeau directivele politice, hotărau cu sau fără voia stăpânitorului. Era o

---

[60] Notează, în jurnalul său, la 21 august 1922, că înțelege istoria română ca „istoria psihologică a personalităților în legătură cu spiritul public al vremii, atmosfera de idei a unei epoci".

[61] Aceste studii, alături de altele, sunt grupate în volumul Interpretări româneşti, publicat în 1947. Mai sunt cuprinse aici cercetări despre perioada slavonă în cultura românească (înțeleasă ca o etapă determinată de însuşi gradul de dezvoltare a societății româneşti), despre originea clasei boiereşti (înțeleasă în legătură cu cucerirea slavă, afirmație discutabilă), etc.

clasă bogată, hotărâtă şi luptătoare; niciodată poate nu fusese în domnie un reprezentant mai potrivit aspirațiilor acestei clase, ridicat din mijlocul ei, dar când, câteodată, acesta încercase să se depărteze de ea, i se aducea aminte că nu-i este îngăduit s-o facă... Domnia lui Mihai a însemnat izbânda boierimii asupra celorlalte clase, întărirea situației ei sociale şi economice”. Asemenea concluzii pot fi oarecum rigide, cert este însă că Panaitescu propune o nouă interpretare, mai apropiată de înțelegerea materialistă a istoriei. Lucrarea aduce şi material documentar nou, mai ales din arhivele polone (în acelaşi an Panaitescu publică şi *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*), are de asemenea meritul de a prezenta acțiunea domnitorului în cadru european, insistând asupra politicii habsburgice, poloneze şi a mişcării popoarelor balcanice.

În 1944, P. P. Panaitescu publică, bazându-se pe aceeaşi concepție, monografia *Mircea cel Bătrân*. Îşi propunea aici, în plus față de lucrarea anterioară, să reconstituie, printr-o minuțioasă critică a izvoarelor, diferite evenimente şi aspecte mai puțin clare ale acestei domnii atât de importante, dar relativ puțin cunoscute. Ca şi istoria lui Mihai Viteazul, întreaga acțiune a lui Mircea este privită în cadru sud-est european. Înainte de prezentarea politicii externe, războaielor de apărare, credincios concepției sale, istoricul studiază populația şi clasele sociale, viața economică, administrația, armata, biserica şi cultura. Structura social-economică şi viața politică internă stau astfel la baza epopeii lui Mircea, după cum determinaseră şi lupta lui Mihai Viteazul. Exponent al marilor forțe istorice ale vremii sale, Mircea este glorificat ca „un adunător de pământ românesc şi... un mare gospodar al trebilor economice”.

Ca şi înaintaşul său I. Bogdan, P. P. Panaitescu a fost şi un foarte activ editor de izvoare istorice, mai ales slave, atât documente de arhivă, cât şi opere ale cronicarilor. Edițiile sale critice, studiile privitoare la izvoarele cercetate sunt remarcabile. În afara lucrărilor amintite, trebuie să mai consemnăm *Istoria în versuri polone* a lui Miron Costin (cu traducere românească), editată în 1929, *Scrieri istorice de N. Bălcescu* (prima ediție 1930), *Călători poloni în țările române* (1930), *Corespondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc, 1806-1810* (1933), *Documente slavo-române din Sibiu, 1470-1632* (1938), *Documentele Țării Româneşti. Documente interne 1369-1490* (1938).

Generației care s-a impus în jurul anului 1930 îi aparține şi Constantin C. Giurescu, fiu al lui Constantin Giurescu, născut în 1901 la Focşani. Licențiat al Facultății de litere din Bucureşti în anul 1922, C. C. Giurescu este între 1923-1925 membru al Şcolii române din Franța, iar în 1926 devine conferențiar de istoria românilor la Universitatea din Bucureşti; în anul următor va fi profesor agregat, iar în 1930 profesor titular. De la început, C. C. Giurescu a mers pe linia şcolii critice reprezentată de D. Onciul, şi mai ales de I. Bogdan şi de propriul său părinte. Cercetarea meticuloasă a izvoarelor, fără a neglija cel mai mic amănunt, interesul pentru istoria instituțiilor, deplina claritate a expunerii, un anumit eclectism – istoricul acordând o atenție egală factorilor politici, economici, sociali, culturali, fără a-i subordona pe unii altora, sunt trăsăturile esențiale ale operei sale.

Primele lucrări importante ale lui C. C. Giurescu se referă la istoria marilor dregătorii în evul mediu românesc. În 1925 a apărut mica monografie *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV-XV* (caracterizată de Iorga drept o „erudită lucrare de migăloasă şi mai totdeauna sigură analiză”, care se remarcă prin „o perfectă claritate şi eleganță de stil”), iar în 1926 lucrarea mai întinsă, cu titlul asemănător, – susținută ca teză de doctorat – *Contribuțiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV şi XV*. Au

urmat diferite studii de amănunt, tratând mai ales chestiuni de istorie medievală. Munca istoricului s-a concentrat însă îndeosebi spre pregătirea unei mari istorii a românilor, a cărei necesitate se făcea simțită, căci vechea lucrare a lui Xenopol era parțial depăşită, iar de la publicarea, în limba germană, a sintezei lui Iorga, trecuseră de asemenea trei decenii.

Primul volum din *Istoria românilor* a apărut în 1935, cuprinzând evenimentele din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432). Al doilea volum, în două părți, cuprinde istoria românilor de la Mircea cel Bătrân şi Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul inclusiv. Ultimul volum, apărut, de asemenea, în două părți, publicate în 1942 şi 1946, ajunge până la sfârşitul epocii fanariote (1821). O prezentare mai succintă, într-un singur volum, dar cuprinzând întreaga istorie, până după primul război mondial, a apărut în 1943, tot sub titlul *Istoria românilor*.

Sinteza lui C. C. Giurescu a avut marele merit de a fi, pe de o parte, foarte bine documentată, la nivelul ultimelor cercetări, pe de altă parte de a fi redactată într-un stil accesibil, de o desăvârşită claritate. Calități care i-au asigurat o mare popularitate, atât în rândul specialiştilor, cât şi al cititorilor obişnuiți. Lucrarea a avut mai multe ediții, volumul I ajungând în 1946 la ediția a V-a.

Istoricul tratează foarte amănunțit evenimentele politice, care sunt prezentate înaintea altor aspecte. Domniile, chiar cele mai mărunte, sunt expuse pe larg. Personalităților istorice li se acordă un rol însemnat. Urmează (în cazul volumelor II şi III, în partea a doua) înfățişarea, de asemenea bazată pe o mare bogăție de date, a celor mai diverse aspecte ale civilizației materiale şi spirituale: organizarea politică şi administrativă, oraşe şi sate, clase sociale, justiția, armata, viața economică, finanțe, literatura, arta. Toate acestea sunt juxtapuse fără o încercare, ca la Panaitescu, de a stabili o ierarhie, de a găsi factorii determinanți ai mersului istoriei. Pentru a înțelege dezvoltarea unui popor, considera C. C. Giurescu, „trebuie să ținem seama de ambii factori: spirit şi materie. Într-un anumit moment au predominat factorii materiali, într-altul cei spirituali”. Singura preocupare constantă consideră că trebuie să fie căutarea adevărului, care nu trebuie trunchiat, deformat, printr-o înțelegere greşită a patriotismului.

Un accent deosebit pune istoricul pe factorul politic, în primul rând pe existența vieții de stat. „Statul – arată el – este mijlocul cel mai perfect din câte cunoaşte omenirea spre a asigura dezvoltarea liberă a unui popor”, iar românii sunt „singurul popor în această parte a Europei care a izbutit să aibă o viață politică fără întrerupere, de la întemeierea statului până astăzi”.

„Revista istorică română” a fost dominată de personalitatea celor trei istorici, în jurul său grupându-se însă şi alți reprezentanți ai istoriografiei româneşti, mai ales ai generației tinere. S-au remarcat, printre colaboratori, alături de vârstnicii D. Russo, I. C. Filitti, tineri istorici ca Victor Papacostea, D. Tudor, D. Bodin, I. Ionaşcu, Damian Bogdan, D. Berciu, Ilie Corfus şi alții. Revista îşi propunea, după cum se arăta în primul său număr, să publice studii privitoare la trecutul poporului român, văzut în context european. Urmau să fie tratate toate aspectele istoriei româneşti: istorie politică, instituțională, social-economică, literară şi artistică, religioasă etc., în încercarea de a distinge trăsăturile specifice ale poporului român.

Generația anterioară – se arăta în articolul program – se preocupase îndeosebi de problema unității naționale. Odată ce aceasta se realizase, tinerii istorici aveau să se intereseze mai mult de aspectele economice, sociale şi culturale („direcția socială,

economică şi culturală, fără să fie exclusivă, va fi un element esenţial al programului revistei noastre. De altfel, aceasta este tendinţa generală a istoriografiei europene contemporane”). Respectarea strictă a ştiinţific şi neacceptarea intervenţiei politicii în istorie erau alte puncte ale programului: „istoria nu trebuie strămutată pe planul luptelor politice şi sociale. Ea trebuie să le lămurească, nu să fie în slujba lor. Numai o atitudine perfect obiectivă poate da garanţia unor rezultate ştiinţifice necontestabile. Din punct de vedere naţional, ca şi individual, adevărul nu poate niciodată păgubi; el aduce dimpotrivă totdeauna foloase reale. Între patriotism şi obiectivitate nu există antinomie”.

Desigur, aceste idei nu erau în general noi. În susţinerea unei metode riguros ştiinţifice şi a neamestecului pasiunilor politice în ştiinţă, se mergea pe linia „şcolii critice” de la 1900. Direcţia social-economică şi culturală fusese clar indicată de I. Bogdan în discursul său de recepţie în 1905. Deci, nu era vorba de o revoluţionare a concepţiei istorice, ci de aplicarea unor norme de bun simţ – cercetare critică, adevăr, obiectivitate, ca şi de punerea în practică a programului mai vechi, dar în prea mică măsură realizat, de studiere a societăţii şi civilizaţiei. După cum am văzut, operele istoricilor grupaţi în jurul revistei se axează pe această tematică.

O polemică foarte tăioasă a opus în deceniul 1930-1940 gruparea tinerilor istorici de la „Revista istorică română” vechii şcoli istorice, dominată de personalitatea lui N. Iorga.

Într-o întinsă recenzie din 1931-1932 – cu titlul *O nouă sinteză a trecutului nostru* – C. C. Giurescu a criticat lucrarea lui N. Iorga *Istoria românilor şi a civilizaţiei lor*, stabilind o serie de lacune în domeniul informaţiei, interpretări considerate greşite şi chiar contradicţii în propriile păreri ale autorului. C. C. Giurescu combătea şi generalizările îndrăzneţe, ipotezele nebazate pe izvoare sigure, arătând că „orice afirmaţie într-un studiu istoric trebuie să se întemeieze pe o dovadă concludentă, pe un document care să nu sufere discuţie. Iar atunci când documentele lipsesc sau nu sunt concludente, rezultatele cercetării trebuiesc prezentate cu titlul de ipoteze sau supoziţii, nu de adevăruri câştigate ştiinţei”. Stăteau în faţă două metode diferite. De o parte, istoria înţeleasă ca îmbinare şi interpretare a urmelor lăsate de evenimente, de altă parte reconstituirea „totală” care, pe lângă izvoare, în chip fatal parţiale şi insuficiente, trebuie să recurgă la imaginaţie.

Au urmat apoi recenziile critice ale lui N. Iorga, deosebit de aspre, privind primul volum al *Istoriei românilor* de C. C. Giurescu (în 1935) şi monografia lui P. P. Panaitescu despre Mihai Viteazul (în 1936). Alte momente ale polemicii sunt marcate de conferinţa, din 1936, a lui N. Iorga, intitulată *O şcoală nouă istorică* şi de broşura publicată în 1937 de C. C. Giurescu, cu titlul *Pentru „vechea şcoală” de istorie. Răspuns d-lui Iorga*. În general, tinerii istorici îi imputau lui Iorga lipsa unei metode precise de lucru şi tratarea în spirit romantic a istoriei, prin prisma unor considerente politice şi naţionale. Privită de la o distanţă de câteva decenii, disputa celor două „şcoli” (în realitate, mai curând o dispută a trei mari personalităţi ştiinţifice, N. Iorga, C. C. Giurescu şi P. P. Panaitescu) apare mult exagerată în raport cu deosebirile de metodă şi concepţie, desigur reale, dar nu despărţite prin graniţe de netrecut. Nu se poate afirma, de pildă, că exponenţii „noii şcoli” erau, pe deasupra oricăror declaraţii de principiu, mai puţin preocupaţi ca N. Iorga în sublinierea valorilor naţionale, a luptei şi realizărilor poporului român. Şi ei scriau istoria în raport cu mentalitatea şi cerinţele vremii lor, pentru simplul motiv că istoria altfel nu se poate scrie.

Deosebirile existente se explică prin faptul că, de-a lungul unei generaţii, istoriografia realizase o certă evoluţie. Fără a accepta determinismul economic strict şi nici ideea

legităţii, tinerii istorici înţelegeau, mai mult decât vechea generaţie, să se oprească asupra problematicii economice şi sociale, instituţiilor, punând un accent sporit asupra factorilor materiali, în timp ce pentru Iorga evoluţia ideilor reprezenta explicaţia cea mai firească a progresului omenirii. Totodată, tinerii îşi asumau sarcina mai modestă, dar mai sigură, de a trata în adâncime o problematică mai limitată, în timp ce Iorga, cu fiecare an, se ridica tot mai mult deasupra cercetării metodice, minuţioase, pe care o practicase şi el în tinereţe, năzuind spre vaste sinteze, spre îndrăzneţe paralelisme şi, ca odinioară Haşdeu, căutând să umple printr-un efort al imaginaţiei, atât de întinsele spaţii albe ale istoriei.

9. ISTORIOGRAFIA MARXISTĂ PÂNĂ LA 1944

Un sensibil progres a înregistrat, de-a lungul jumătății de veac cuprinsă între ultimii ani ai secolului al XIX-lea şi 1944, istoriografia marxistă. O apreciere a istoriei prin prisma materialismului dialectic a devenit posibilă după anii 1870-1880, odată cu pătrunderea ideologiei marxiste în România, cu apariția primelor organe de presă socialiste, cu organizarea politică a clasei muncitoare, culminând prin înființarea Partidului Social Democrat al Muncitorilor din România, în 1893. A trebuit însă, fireşte, să treacă un anumit timp din momentul când ideile marxiste încep să se răspândească şi până la utilizarea lor în opere istorice de valoare. Ca orice ştiință, istoriografia presupune, pe lângă o concepție de ansamblu, şi temeinica pregătire de specialitate, cunoaşterea părții „tehnice” a meseriei. Primii istorici marxişti nu au fost profesionişti; contribuția lor nu trebuie căutată atât în cerce tarea istoriografică propriu-zisă, ci în interpretarea nouă pe care încearcă să o dea unor aspecte ale istoriei româneşti.

Revista „Contemporanul”, care a apărut la Iaşi între 1881-1891, a acordat o anumită atenție şi istoriei. S-au publicat mai ales articole de popularizare şi recenzii critice în care, oricât ar părea de paradoxal dat fiind conflictul ideologic ce le opunea, „Contemporanul” susținea unele idei asemănătoare cu cele ale „Junimii”: cercetarea ştiințifică în spiritul adevărului, renunțarea la exagerările naționaliste. Istoria trebuia să devină o ştiință la fel de precisă şi obiectivă ca celelalte. Fireşte, o asemenea concepție putea fi împărtăşită şi de nesocialişti. De fapt, în primii ani programul revistei a avut un caracter larg democratic, propunându-şi şi popularizarea în spirit materialist a cuceririlor diferitelor ştiințe; abia din 1885 se precizează orientarea marxistă.

Principalul animator al revistei a fost cunoscutul militant socialist Ioan Nădejde. Născut la Tecuci în 1854, el a studiat la Botoşani şi Iaşi, devenind profesor de franceză în acest ultim oraş. La „Contemporanul” a publicat articole ştiințifice din cele mai variate domenii, inclusiv istorie, fără pretenție de originalitate. Cel mai interesant studiu publicat în această perioadă de el este broşura *Schiță despre Miron Costin şi vremea lui*, apărută în 1888. El face aici încercarea de a explica subiectul ales prin aplicarea metodei materialist-istorice. Activitatea lui Miron Costin este analizată prin poziția lui de clasă, prin raportarea sa la regimul social şi politic al vremii. Autorul arată că „magnetul care-i atrăgea pe boieri către Polonia era atotputernicia nobilimii de acolo”. Spre deosebire de cei care modernizau istoria, văzând în marele cronicar un spirit liberal, Ioan Nădejde consideră că „nu trebuie să luăm vorbele lui împotriva domnilor tirani ca semn de liberalism, ci ca dorința ca domnul să facă orice hatâruri boierilor”. Autorul prezintă şi celălalt aspect al societății româneşti de atunci – situația dificilă a țărănimii. Prin înțelegerea istoriei ca rezultat al luptei de clasă, prin explicarea unei personalități în legătură cu clasa socială căreia îi aparținea, I. Nădejde, chiar dacă n-a avut o pregătire sistematică de istoric, poate fi considerat primul istoric marxist din România.

I. Nădejde a publicat, în 1895, şi scrierea lui Marx, *Luptele de clasă din Franța*, precedând-o de o introducere. S-a specializat apoi – dar într-o vreme când începuse să se îndepărteze de mişcarea socialistă, pe care a părăsit-o pentru a trece la liberali – în probleme de istorie a dreptului. Şi-a susținut doctoratul în 1898 cu o teză intitulată *Din dreptul vechi român*, iar în 1900 a publicat *Originea dreptului consuetudinar român*. Poate fi considerat un pionier şi în acest domeniu, mai puțin abordat până atunci, al istoriei dreptului.

Fără a fi istoric, Constantin Dobrogeanu-Gherea, cunoscutul fruntaş al mişcării socialiste româneşti a adus o importantă contribuție la înțelegerea marxistă a istoriei. Născut în 1855 în Rusia, student la Harkov, el a participat încă de tânăr la mişcarea revoluționară. În 1875 s-a stabilit în România, până la moartea sa, în 1920, dedicându-se, atât prin lucrări teoretice, cât şi prin activitatea practică, răspândirii ideilor socialiste şi organizării luptei clasei muncitoare.

În domeniul istoriei, C. Dobrogeanu-Gherea merită a fi amintit mai întâi prin broşura publicată în 1892 sub titlul *Concepția materialistă a istoriei*. Pentru prima oară erau sintetizate în România ideile marxiste privitoare la mersul istoriei. Dobrogeanu-Gherea analiza mai întâi diferitele încercări de explicare a evoluției omenirii, trecând în revistă interpretările foarte diverse ale filosofilor şi istoricilor. Unii puneau accent pe factorul politic, alții – filosofii pozitivişti – pe dezvoltarea intelectului, a cunoştințelor, sau pe influența mediului geografic. Spencer insista asupra sentimentelor, pasiunilor, în timp ce Fustel de Coulanges accentua rolul credințelor religioase. Taine vedea explicația în întrunirea influenței mediului şi trăsăturilor rasei, iar darwiniştii înțelegeau să strămute şi în domeniul social ideea luptei pentru existență. Dobrogeanu-Gherea se pronunță împotriva acestor interpretări şi, folosind lucrările lui Marx, Engels (ca şi ale antropologului american Lewis Morgan), arată că „factorul hotărâtor în mersul istoric al omenirii n-a fost nici intelectul, nici pornirile şi pasiunile omeneşti, ci bazele materiale ale societății, modul de producere şi de împărțire a produselor trebuincioase traiului". Acestea explică şi existența claselor sociale, a luptei de clasă, întregul mers al istoriei în general. După cum era de aşteptat, studiul lui Dobrogeanu-Gherea a determinat o reacție din partea adversarilor socialismului. Junimiştii, printr-un articol din „Convorbiri literare" al lui Simion Mehedinți, publicat în 1895 (*Concepția materialistă a istoriei după dl. C. Dobrogeanu-Gherea*), au respins cu hotărâre interpretarea materialistă a istoriei. Această respingerea dovedea însă că tezele marxiste se înrădăcinaseră şi existența unei noi interpretări a istoriei nu mai putea fi ignorată.

În 1910, C. Dobrogeanu-Gherea a publicat principala sa lucrare, *Neoiobăgia. Studiu economicao-sociologic al problemei noastre agrare*. Această monografie se înscria în preocupările generale pentru situația țărănimii şi problema agrară ce au urmat anului 1907. Este în primul rând o operă cu caracter sociologic, având însă şi un aspect istoric, prin faptul că urmăreşte evoluția problemei agrare începând de la reforma din 1864. Nouă nu era preocuparea pentru această chestiune, ci încercarea de a o explica prin prisma materialismului istoric. Autorul arată că lucrarea lui „e o încercare de aplicare consecventă a metodei socialiste... la analiza economică şi sociologică a problemei noastre agrare şi a problemelor pe care ea le implică, un studiu Analitic economico-sociologic al regimului nostru agrar".

Se făcea mai întâi critica reformei din 1864, care a lăsat „țărănimea şi mica proprietate fără putința de a prospera, marea proprietate lipsită de brațe şi statul, organismul social, supraconstrucția socială, lipsiți de putința de a se dezvolta". Reforma nu fusese deci o bază rațională pentru dezvoltarea țării. Interesele marilor proprietari – care aveau nevoie de forță de muncă – au determinat reîntoarcerea la vechea situație sub o formă nouă – „neoiobăgia". În România, considera autorul, se împleteau atât contradicții sociale capitaliste, cât şi semiiobăgiste şi chiar feudale. Era desigur o exagerare, prin subestimarea dezvoltării capitaliste a țării. Soluția era o renovare economică şi politică, „o prefacere radicală a întregii noastre gospodării naționale". În ciuda unor exagerări, concluzii pripite şi afirmații contestabile, *Neoiobăgia* are marele

merit de a fi prima aplicare a metodei materialist-dialectice la studiul adâncit al unei întregi epoci din dezvoltarea societății românești. Dacă multe concluzii s-au învechit, metoda propusă a dat roade.

Istoriografia marxistă a înregistrat realizări remarcabile în perioada interbelică,[62] în strânsă legătură cu intensificarea luptei clasei muncitoare, sub conducerea Partidului Comunist Român, întemeiat în 1921, pe bazele vechiului Partid Socialist. Influența gândirii marxiste, a interpretării materialiste a istoriei, se poate constata după cum am văzut şi în operele altor istorici care, fără a fi socialişti sau comunişti, au acordat o pondere însemnată, chiar determinantă, factorilor social economici.

Dintre istoricii marxişti care au activat în aceşti ani, trebuie reținut mai întâi numele lui Petre Constantinescu-Iaşi, născut în anul 1892 la Iaşi, cu studii universitare în acelaşi oraş, unde va fi şi profesor universitar de istoria artelor în 1926, suspendat mai târziu pentru activitatea sa politică. A publicat o serie de lucrări privitoare la relațiile româno-bulgare, la istoria artei româneşti, cu sublinierea în fluențelor bizantine şi slave. Mai importante sunt: *Rolul României în epoca de regenerare a Bulgariei* (1919), *Bizantinismul în România. Influențe bizantine asupra artei româneşti* (1925), *Narthexul în artele bizantină, sudslave şi română* (1925), etc.

Preocupat şi de problemele teoretice ale istoriei, P. Constantinescu-Iaşi scria într-unul din primele sale articole, publicat în 1921, *despre Întemeietorii socialismului ştiințific şi comunismul*, dovedind o bună pregătire marxistă şi atitudine militantă. Alte studii cu caracter general şi teoretic sunt *Învățământul istoriei* (1923-1924) şi *Didactica istoriei* (1924-1925). Contribuția cea mai de seamă în acest domeniu o reprezintă însă studiul, publicat în 1925, *Caracterizarea şi împărțirea istoriei românilor*. O nouă concepție, în care, supunând criticii periodizările anterioare (politice, culturale, dinastice sau eclectice), propunea o altă viziune, inspirată de metoda materialist-istorică. Arăta că în caracterizarea şi periodizarea istoriei unui popor important este factorul social-economic, succesiunea formațiunilor sociale. El distingea epoca veche, corespunzătoare orânduirii comunei primitive şi sclavagismului, epoca medie, caracterizată prin sistemul iobăgiei, epoca modernă şi contemporană. Istoria contemporană se desfăşoară după 1821, conținutul său principal fiind formarea burgheziei româneşti. Merită a fi subliniată şi încercarea de a privi periodizarea istoriei româneşti în strânsă legătură cu perioadele similare ale istoriei universale. Revoluția lui Tudor este considerată un eveniment crucial, însemnând „data redeşteptării poporului român în conexiune cu istoria Europei, alături de care se va desfăşura istoria sa de acum”. Desigur, periodizarea propusă nu mai corespunde decât parțial periodizării actuale; trecând o jumătate de secol de la apariția lucrării, ceea ce autorul considera atunci a fi istorie contemporană, aparține în viziunea actuală istoriei moderne, cu aceeaşi dată de început însă: 1821. Importantă rămâne, în studiul lui P. Constantinescu-Iaşi, aplicarea, pentru prima dată, a concepției marxiste, în problema, atât de dificilă şi controversată, a periodizării istoriei României.

O contribuție de seamă la popularizarea gândirii istorice marxiste în România a dus Ilie Cristea. Născut în 1892, la Leheceni (Bihor), a fost profesor la liceul „Andrei Şaguna” din Braşov; a participat la mişcarea pentru unirea Transilvaniei cu România (editând în noiembrie-decembrie 1918 gazeta „Glasul Ardealului”). Membru al Partidului Național din Transilvania, apoi al Partidului Național Țărănesc, se orientează din ce în ce mai

---

[62] Pentru această problemă, lucrarea fundamentală este Pompiliu Teodor, *Din gândirea materialist-istorică românească (1921-1944)*, Bucureşti, 1972.

mult spre stânga; în cele din urmă se retrage din Partidul Național Țărănesc în 1931, iar în 1932 devine membru al Partidului Comunist Român. „Ilie Cristea a parcurs în anii de după unire drumul multor intelectuali legați de popor, de la critica întocmirilor sociale burgheze, spre soluții sociale care vădeau semnele unor noi poziții ideologice” (Pompiliu Teodor). Persecuțiile nu s-au lăsat aşteptate; în 1932 este mutat la Aiud, în anul următor la Dumbrăveni, în 1939 închis la Cluj, iar între 1940-1944 internat în lagărul de la Târgu-Jiu. A murit în 1958.

Ilie Cristea a fost un gazetar de seamă, talentat şi cu o bogată cultură. În studiul *Hegel şi Marx*, publicat în 1933, a făcut o foarte bună expunere a concepției marxiste asupra istoriei, încadrând-o în evoluția generală a filosofiei. El pornea de la ideea că înțelegerea forțelor şi legilor istorice poate lămuri viitorul spre care se îndreaptă omenirea. Concepția lui Marx a dovedit, arăta el, că „socialismul este nu numai posibil, ci şi necesar. El nu va putea fi elaborația mintală a câtorva personalități mari, ci se va naşte înăuntrul sistemului capitalist, după cum se dezvoltă embrionul în ou”. Pieirea burgheziei „este o cerință istorică... Niciun popor nu va putea evita revoluția sau dictatura proletară”, aceasta deoarece „societatea capitalistă îşi găseşte sfârşitul în revoluție nu datorită unor greşeli, ci urmându-şi legile de dezvoltare”. Era firesc ca, interesându-se în mai mare măsură de viitor decât de trecut, I. Cristea să fie pasionat de problemele istoriei contemporane. El a scris despre unele chestiuni im portante ale vremii sale, cum sunt: *Capitalul monopolist* (1933). *Criza economică şi cauzele ei, esența fascismului* etc.

Tot în domeniul teoriei istoriei, amintim contribuția militantului social-democrat Lothar Rădăceanu (1899-1955), care a publicat în 1936 *studiul Factorul ideologic în concepția materialistă a istoriei*. El sublinia aici „originea în fond economică a ideologiei”, arătând că aceasta este determinată de condițiile materiale ale perioadei istorice respective. „Din tot acest complex de împrejurări – scria autorul – rezultă un anumit fel de a gândi şi de a simți, precum şi o anumită direcție a voinței, pe scurt o anumită psihologie socială” (Pentru concepția socială şi politică a autorului, se poate consulta volumul *Studii marxiste*, din 1946).

Răspândirea metodei materialiste în cercetarea istorică este dovedită şi de studiul cu caracter teoretic al lui Andrei Oțetea, publicat în 1938, în „Însemnări ieşene”, sub titlul *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare şi de expunere*. A. Oțetea începea prin a arăta în chip just, că „istoria nu e o simplă reproducere a trecutului, ci o răsfrângere a acestuia prin conştiința autorului. Trecutul nu poate fi înțeles decât în cadrul experienței actuale”. Şcoala critică urmărea deci o himeră când încerca să rupă istoria de orice concepție filosofică sau politică. Istoricul nu poate fi izolat de societatea vremii lui. Autorul prezintă apoi detaliat concepția materialistă a istoriei, referindu-se şi la aplicarea ei în cercetarea diferitelor fenomene istorice, ca şi la rolul ce revine personalităților în istorie.

În legătură cu această ultimă problemă, A. Oțetea sublinia faptul că „materialismul istoric a pus în lumină insuficiența concepției ideologice a istoriei, care atribuie evenimentele istorice oamenilor mari şi le explică prin însuşirile personale ale acestora”; urmând explicația lui Marx, el arată că „faptele istorice sunt determinate de anume stări generale şi nu de cauze accidentale mărunte. Rolul omului mare e de a condensa energiile poporului, de a-i interpreta aspirațiile şi de a-l conduce în sensul interesului lui.” Nu este vorba însă nici de renunțarea completă la personalități – promovată de partizanii unei istorii strict sociologizante –, căci „această concepție lasă personajului

istoric un rol destul de însemnat, pentru că nu i se atribuie fapte care depăşesc puterile unui om, oricât de excepţional ar fi".

În concluzie, autorul arată că „materialismul istoric a lărgit cunoaşterea vieţii şi a istoriei, printr-o seamă de descoperiri pe care nici adversarii săi nu le mai pot nesocoti. În primul rând a arătat că forţele economice, nu fanteziile individuale, conduc istoria şi transformă, treptat, societatea. A stabilit că toate elementele vieţii depind unele de altele şi îşi au izvorul în substratul economic. Istoria a fost redusă astfel la unitate reală... Materialismul istoric a lărgit orizontul cercetărilor şi conceptul de istorie". Faptul că un profesor universitar scria aceste lucruri în 1938, în plină perioadă de ofensivă împotriva forţelor de stânga şi ideilor socialiste, dovedeşte interesul de necontestat de care se bucura, în rândul oamenilor de ştiinţă, interpretarea materialistă a istoriei. De fapt, A. Oţetea nu s-a mulţumit doar să prezinte teoretic această concepţie ci, după cum am văzut, în lucrările sale a încercat să explice fenomenele istorice raportându-le la structura social-economică a epocii studiate.

O trăsătură a istoriografiei marxiste din perioada interbelică, mai ales în deceniul 1930-1940, este interesul profund pentru fenomenul istoric contemporan, explicabil prin caracterul militant, strâns legat de frământările sociale ale vremii, al operei gânditorilor comunişti şi socialişti. Ilie Cristea a analizat şi condamnat fascismul, arătând că „orice sistem economic-social îşi poate justifica existenţa în faţa istoriei numai atâta timp cât el serveşte progresul"; M. Roller, în *Fascismul şi baza lui socială*, a caracterizat acest regim drept „domnia făţişă a celui mai brutal terorism, împletit cu condiţii de muncă şi de viaţă din cele mai apăsătoare". Tudor Bugnariu (n. 1909) a studiat esenţa fascismului în *Procesul mişcării antifasciste din România* (1936); autorul sublinia caracterul profund reacţionar al fascismului şi diferitele forme îmbrăcate de acesta în funcţie de „trecutul istoric al poporului respectiv". Ladislau Bányai (n. 1907) arăta, pe baza unei demonstraţii istorice, pericolul imperialismului german pentru ţările mici din Europa centrală şi răsăriteană, în studiul din 1938*, „Mitteleuropa" germană şi coaliţia din bazinul dunărean*.

În ce priveşte trecutul mai îndepărtat, istoricii marxişti au avut meritul de a se fi interesat în primul rând de structurile social-economice şi mişcările sociale. O contribuţie în acest sens a adus militantul comunist M. Diaciuc-Dăscălescu, născut în 1902, membru al secretariatului C.C. Al P.C.R. în anii 1936-1 938. Autodidact, preocupat în mod deosebit de situaţia ţărănimii, el a scris istorie în strânsă legătură cu acţiunea sa politică. A publicat în 1936 studiul *115 ani de la mişcarea democratică a lui Tudor Vladimirescu*, iar în 1937 lucrarea sa principală, monografia Răscoala iobagilor de la Bobâlna. Prefaţa acestei ultime lucrări este semnificativă pentru modul cum istoricii marxişti ai vremii înţelegeau, în strânsă legătură cu prezentul, istoria patriei. Autorul pornea de la constatarea „crizei relaţiilor de producţie" capitaliste, care anunţa „momente de adânci prefaceri sociale" şi arăta că „în cadrul frământărilor sociale şi al mişcărilor de clasă, mişcările maselor ţărăneşti nu ocupă ultimul loc", dată fiind ponderea acestei clase în societatea românească. Urma apoi o analiză a situaţiei ţăranilor şi crizei din agricultură. Ţărănimea nu, poate învinge, consideră autorul, „prin lupta ei proprie şi independentă"; în perioada revoluţiilor burghezo-democratice, ea a fost reprezentată şi folosită de burghezie, în etapa contemporană singura ei cale este alianţa cu muncitorimea deoarece „interesele acestor două clase se combină şi ele constituie baza de înţelegere în alianţa de acţiune". Având această viziune asupra situaţiei contemporane, autorul pornea la drum convins că „faptele trecutului poporului

român aşteaptă a fi redate în scopul înarmării poporului în drum spre progres. Căci studiind istoria, noi vom pătrunde mai bine cunoaşterea prezentului şi drumul pe care suntem să-l urmăm”. El constata că în istoriografia românească, cu puține excepții, latura socială a fost în general neglijată, datorită faptului că „toate manifestările politice ale țărănimii erau subordonate altor clase”.

Răscoala de la Bobâlna nu este tratată izolat, ci privită în lungul şir al răscoalelor şi altor mişcări țărăneşti. Este schițată astfel istoria țărănimii din Transilvania până după 1918, amintindu-se că actul unirii Transilvaniei a oglindit şi revendicările acestei clase; reforma agrară radicală preconizată pe baza „nivelării sociale” a fost însă aplicată în alt chip, de aceea „interese superioare naționale şi sociale cer ca reforma agrară să fie desăvârşită”. Prima sinteză marxistă a răscoalei din 1437 este aşadar, în acelaşi timp, o cercetare istorică şi expunerea unui program politic militant, revoluționar.

În spiritul metodei materialiste, unii istorici au scris şi despre răscoala lui Horea. David Prodan (n. 1901), istoric format la Universitatea din Cluj, a publicat în 1938 monografia *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda*, în care ajungea la concluzii care au fost însuşite şi de istoriografia marxistă actuală. Față de istoricii anteriori care subliniaseră aspectul național al mişcării, el arăta că răscoala i-a unit pe iobagii români şi unguri împotriva nobililor şi tuturor asupritorilor în general. Fenomenul era explicat astfel prin factorii social-economici, prin înfruntarea celor două clase sociale antagoniste. Răscoala, arată autorul, „care pornise dintr-o regiune curat românească, îşi face proba pe un teren unde populația se amestecă, şi național, şi confesional... Realitatea iobăgiei comune era mult mai puternică încât să se mai respecte, în asemenea momente, liniile de despărțire națională”. Aceste concluzii noi se bazau pe o remarcabilă documentare şi critică a izvoarelor, permițând autorului, pe lângă metoda superioară de interpretare, nuanțarea sau depăşirea interpretărilor lui N. Densuşianu şi I. Lupaş. În anii următori, pentru a putea răspunde unor teorii neştiințifice, cu evident substrat politic, D. Prodan a scris lucrarea *Teoria imigrației românilor din Principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*., în care cu aceeaşi bogată documentare şi spirit critic restabilea adevărul istoric.

Despre răscoala lui Horea a publicat o lucrare şi Miron Constantinescu (1917-1974), cunoscut militant comunist, sociolog şi istoric. Prima sa scriere, tipărită în 1938, se intitulează *Cauzele sociale ale răscoalei lui Horea. Încercare de sociologie istorică*. Pe lângă aplicarea concepției marxiste la studiul acestui eveniment, remarcabilă este şi încercarea, nouă în contextul ştiințific de atunci, de a aplica metodele sociologice în cercetarea istorică. Explicația răscoalei este găsită în primul rând în cauzele de ordin economic şi social, alături de care este amintită totuşi şi opresiunea națională şi religioasă, dependentă însă de primele aspecte. „Răscoala iobagilor lui Horea – arată autorul – a fost împotriva servituții feudale, pentru libertate, pentru pământ, pentru desființarea nobilimii, pentru înarmarea țăranilor... Plasată istoric într-un moment când Ardealul era în curs de transformare capitalistă, când comerțul şi industria erau în plină dezvoltare, lupta iobagilor împotriva nobililor a avut un caracter de răscoală împotriva regimului feudal în agricultură, pentru un regim de libertate, în care fiecare țăran îşi are pământul său, poate să-l vândă, să-l testeze, să cumpere alte pământuri şi poate să-şi vândă liber produsele muncii sale. Acesta este regimul spre care tinde orice revoluție democratică în agricultură, dar pe care niciodată nu-l desăvârşeşte”. Izolați, nesprijiniți de burghezia comercială, care se acomoda destul de bine şi cu feudalii, țăranii n-au putut învinge; „această fază a revoluției democratice în Ardeal a fost stăvilită din cauza

neparticipării şi sabotării burgheziei". Aprecierea la adresa politicii burgheziei avea, desigur, şi un sens contemporan, nu numai istoric, la fel ca şi altă idee a autorului, sublinierea „necesarei înfrățiri între popoarele român şi maghiar din Ardeal în strădania lor comună spre o viață mai bună". După 1944, Miron Constantinescu va studia îndeosebi mişcarea națională românească din Transilvania, publicând mai multe articole şi lucrări; a contribuit la realizarea volumelor *Destrămarea monarhiei austro-ungare* (1964) şi *Desăvârşirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie* (1968).

Un eveniment privit cu deosebit interes de istoriografia marxistă a fost revoluția din 1821, considerată cheie a înțelegerii României moderne. În afara preocupărilor deja amintite şi a contribuției la care ne vom referi, a lui L. Pătrăşcanu, consemnăm studiul din 1936 al lui Ştefan Voicu (n. 1906), intitulat *116 ani de la revoluția lui Tudor Vladimirescu*. Subliniind caracterul social, democratic, profund național al acestei „prime manifestări de masă a revoluției burghezo-democratice în principatele româneşti", autorul face următoarele considerații, raportând trecutul la prezent: „Scânteia aprinsă în 1821 nu s-a stins... Tânăra burghezie națională progresistă din 1821, în formație în acele vremuri, şi-a împletit mai târziu destinele sale cu destinele rămăşițelor feudale, a renunțat la rezolvarea revendicărilor pe care şi le-a pus spre realizare în anii tinereții sale. Forțe noi sociale s-au dezvoltat în mersul istoriei, forțe care şi-au luat asupra lor sarcinile progresului social".

O importantă contribuție la înțelegerea marxistă a istoriei româneşti a adus Lucrețiu Pătrăşcanu (1900-1954), personalitate de frunte a mişcării revoluționare din România, unul dintre conducătorii Partidului Comunist Român. A urmat Facultatea de drept din Bucureşti, apoi, în 1925, a devenit doctor în filosofie la Leipzig cu o teză de economie politică, referitoare la reforma agrară din România. Opera sa istorio grafică trebuie înțeleasă în strânsă legătură cu activitatea ce a desfăşurat-o pe plan politic. El s-a interesat în special de evoluția societății româneşti în secolele XIX şi XX, urmărind formarea capitalismului, ca şi criza în care intrase acesta în ajunul celui de-al doilea război mondial. A scris mai multe studii privitoare la istoria social-economică a secolului XIX: *Începuturile capitalismului în cele trei Principate Române. Procesele economice de mărfuri până la 1829* (1937), *Începuturile capitalismului în cele trei Principate Române. Agravarea situației țărănimii* (1937), *Adevăratul 1848* (1938), *Divanul ad-hoc şi chestiunea țărănească* (1938). O lucrare mai întinsă privitoare la aceeaşi epocă este *Un veac de frământări sociale*, începută în 1933, publicată fragmentar în „Viața românească" (unde L. Pătrăşcanu semna cu pseudonimul Ion C. Ion) în 1937-1938, întreruptă şi reluată abia în 1942, şi publicată, în sfârşit, în întregime în 1945.

Un veac de frământări sociale urmăreşte evoluția socială a României între 1821 şi 1907. Într-un domeniu în care se scrisese mult, propunându-se soluții contradictorii, L. Pătrăşcanu venea cu soluții originale, bazate pe analiza marxistă a fenomenului istoric. El combătea atât „neoiobăgia" lui Dobrogeanu-Gherea, cât şi concepția lui Zeletin care, exagerând în celălalt sens, considera că burghezia română a avut aceeaşi dezvoltare ca burghezia occidentală. Între 1749-1864, con sideră L. Pătrăşcanu, nu a existat în România un regim feudal, ci regimul iobăgiei, ceea ce nu este acelaşi lucru. Feudalismul se caracterizează prin economia naturală, în timp ce regimul iobăgist se întâlneşte, de la mijlocul secolului XVIII, paralel cu afirmarea economiei de schimb. Această economie s-a dezvoltat ca urmare a unei evoluții interne şi nu cum credea Zeletin, abia din 1829, prin influența exercitată de capitalismul occidental. Pătrăşcanu

are meritul de a studia frământările sociale ale primei jumătăți a secolului XIX în strânsă legătură una cu alta. El arată că revoluția din 1821 a fost prologul celei din 1848, neavând un caracter țărănesc (cum credea Iorga), ci burghez. 1848 va fi o nouă fază a revoluției burgheza-democratice, inaugurată în 1821. Autorul urmăreşte apoi evoluția problemei țărăneşti în vremea Unirii şi a domniei lui Cuza. Monstruoasa coaliție, care a provocat detronarea domnitorului în 1866, este explicată prin comunitatea de interese economice ale moşierimii şi burgheziei. Marile răscoale țărăneşti din 1888 şi 1907 sunt considerate de Pătrăşcanu ca rezultate nu în primul rând ale reformei agrare incomplete din 1864 (cum credea Dobrogeanu-Gherea), ci ale pătrunderii capitalismului în economia românească.

Un veac de frământări sociale oferă o expunere logică şi unitară a dezvoltării României în epoca modernă. Elementul cheie al explicației este capitalismul, a cărui formare şi ascensiune este urmărită, cu toate implicațiile sale. Mai multe concluzii ale autorului au fost adoptate de istoriografia marxistă contemporană. Merită poate o mai mare atenție părerea lui Pătrăşcanu asupra sfârşitului orânduirii feudale şi fazei intermediare, iobăgiste dar nu feudale, prin care se face trecerea la orânduirea capitalistă. Prin metoda ştiințifică fermă adoptată şi prin valoroasele ei analize şi concluzii, *Un veac de frământări sociale* rămâne una dintre cele mai frumoase realizări ale istoriografiei marxiste româneşti.

Studiul secolului XIX l-a ajutat pe L. Pătrăşcanu să înțeleagă mai bine epoca în care trăia şi în cadrul căreia acționa ca militant politic. Analize nu mai puțin minuțioase a consacrat şi cercetării societății timpului său. Cea mai interesantă este lucrarea *Sub trei dictaturi*, scrisă în 1941, dar publicată – din motive lesne de înțeles – abia în 1944. Autorul se referea la dictatura lui Carol II, la cea legionară şi, în sfârşit, la regimul antonescian. El nu se mulțumeşte cu o simplă descriere, ci încearcă să pătrundă semnificațiile mai adânci ale instaurării celor trei dictaturi, analizând baza lor economică şi socială. În concepția sa, dictatura regală se sprijinea pe industria grea şi marea proprietate agrară, baza socială a legionarilor era constituită din mica burghezie şi elemente declasate (lumpenproletarlat), a căror politică nu a corespuns în cele din urmă intereselor marii burghezii. Această contradicție explică instaurarea celei de a treia dictaturi, a lui Antonescu, sprijinită de vârfurile burgheziei naționale. Chiar dacă unele concluzii ale lucrării pot fi discutate – lucru firesc căci, scriind-o, Pătrăşcanu nu avea încă perspectiva istorică, necesară – şi această operă constituie un model de cercetare marxistă, o îmbinare armonioasă a studiului sociologic şi istoric. L. Pătrăşcanu s-a referit la aspecte ale istoriei secolului XX şi în lucrarea *Curente şi tendințe în filosofia românească*, publicată în 1946. Se întâlnesc aici şi pagini interesante de filosofie a istoriei, autorul meditând asupra aplicării cât mai judicioase a materialismului istoric.

Dintre istoricii social-democrați, merită a fi amintiți, pentru contribuția adusă la o mai bună cunoaştere a mişcării naționale şi unirii din 1918, Tiron Albani şi Ion Clopoțel.

Primul a publicat o lucrare consacrată lui Vasile Lucaciu – *Leul de la Sişeşti. De ce s-a prăbuşit monarhia austro-ungară* –, apărută în 1936 şi volumul *Douăzeci de ani de la Unire*, în 1938. Participant, ca reprezentant de seamă al socialiştilor români transilvăneni, la unirea din 1918, a publicat mai târziu, în 1969, *Memorii privind contribuția clasei muncitoare la desăvârşirea statului național român unitar*. Ion Clopoțel – militant al mişcării naționale transilvănene, membru al Partidului Național, apoi al P.N.Ț., iar în 1930 înscris în Partidul Social Democrat – a scris mai multe lucrări referitoare la lupta națională din Transilvania, unirea din 1918 şi evoluția politică a

României în anii următori*: Frământările unui an – 1918* (1919), *Lupta pentru democrație în România de la actul unirii încoace* (1921), *Revoluția din 1918 şi unirea Ardealului cu România* (1926), *Social-democrația şi problemele României contemporane* (1931), *Al. Papiu Ilarian în fața problemelor româneşti contemporane* (1939).

Din această succintă prezentare se poate constata dezvoltarea studiilor istorice marxiste în perioada interbelică. Cercetările istoricilor comunişti sau social-democrați, cuprinzând o largă gamă de teme, s-au axat în special pe câteva probleme fundamentale. Mai întâi, chestiuni de teorie a istoriei, prin demonstrarea superiorității interpretărilor marxiste, aplicate aspectelor specifice ale istoriei româneşti. Apoi, în tratarea concretă a istoriei patriei, un interes deosebit pentru evoluția social-economică şi pentru marile frământări sociale şi naționale – de la răscoala din 1437 până la revoluțiile din 1821 şi 1848, răscoala din 1907 şi unirea din 1918 –, în care se căuta descifrarea evoluției contemporane a României. În sfârşit, o evidentă preocupare pentru problemele curente ale României postbelice, atât social-economice, cât şi politice, un accent deosebit fiind pus în anii 1930 pe analiza şi combaterea fascismului. Astfel, prin noua interpretare propusă, şi prin tematica abordată, istoriografia marxistă a vremii a lărgit aria cercetării precum şi înțelegerea istoriei.

Un fapt care trebuie subliniat este şi acela că mai mulți istorici nemarxişti – de orientări politice diverse – au fost, în perioada la care ne referim, fie influențați direct de concepția materialist-istorică, fie, în mod independent, pătrunşi de necesitatea unei interpretări care să țină seama de rolul determinant al factorilor economic şi social. Asemenea influențe, pentru a da numai câteva exemple, pot fi detectate în opera lui Zeletin, în studiul lui G. Zane despre *Marx şi Bălcescu,* sau în lucrările lui M. Ralea, de pildă *Ideea de revoluție în doctrinele socialiste* (1930). Interpretări apropiate de concepția materialistă – chiar dacă nu sunt rezultatul unor raporturi directe cu marxismul – întâlnim şi la alți istorici, de pildă în opera lui P. P. Panaitescu. În general, în istoriografia românească interbelică se simte tendința unei cercetări orientate spre analiza structurilor economice, forțelor sociale şi evoluției instituționale.

Realizările de seamă ale istoriografiei marxiste de-a lungul primei jumătăți a secolului XX anunță o nouă orientare în domeniul cercetării trecutului. Anul 1944 a însemnat începutul unei noi perioade în istoriografia românească, dar nu printr-o ruptură totală cu istoriografia anterioară, ci prin accentuarea unor preocupări şi interpretări care se manifestaseră timp de câteva decenii.

BIBLIOGRAFIE

M. M. ALEXANDRESCU DERSCA BULGARU, Nicolae Iorga – *a Rumanian Historian of the Ottoman Empire*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

D. BERCIU, *Contribuţia lui I. Andrieşescu la preistoria Daciei şi a sud-estului european*, Bucureşti, 1945.

MIHAI BERZA, *Ştiinţă şi metodă istorică în gândirea lui N. Iorga*, Bucureşti, 1945.

ALEXANDRU V. BOLDUR, *Ştiinţa istorică română în ultimii 25 ani. Constatări şi remedii*, Iaşi, 1946.

SERGIU COLUMBEANU, *Activitatea istoriografică a lui Ion Ursu şi lupta sa pentru unitatea naţională*, în „Revista de istorie”, nr. 11/1975, p. 1711-1723.

EMIL CONDURACHI, *L'archéologie roumaine au XXe siècle*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1963; *Un grand archéologue et historien roumain de l'antiquité: Vasile Pârvan (1882-1927)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 2/1965, p. 183-205.

EMIL DIACONESCU, Opera ştiinţifică a prof. Ilie Minea, Iaşi, 1943.

C. C. GIURESCU, *Consideraţii asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, în „Revista istorică”, nr. 7-9/1926, p. 137-185.

VASILE GRECU, *Ion I. Nistor ca istoric*, în *Omagiu Nistor*, Cernăuţi, 1937, p. 22-48.

DAMIAN HUREZEANU, MARIN BADEA, *Le marxisme et le développement de l'historiographie roumaine contemporaine*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 4/1970, p. 571-595.

DAMIAN HUREZEANU, *Constantin Dobrogeanu-Gherea. Studiu social istoric*, Editura Politică, Bucureşti, 1973; *Lucreţiu Pătrăşcanu şi fenomenul istoric românesc (1821-1944)*, în "Revista de istorie", nr. 10/1975, p. 1479-1504.

ANDREI OŢETEA, *I. C. Filitti, istoric, în „Viaţa românească”*, nr. 2/1946, p. 40-44.

EUGEN STANESCU, *Contribuţii la biografia de istoric a lui N. Iorga. Începuturile activităţii ştiinţifice (1890-1894)*, în „Studii” nr. 6/1965, p. 1275-1312.

NICOLAE STOICESCU, *Istoricul Constantin Giurescu (100 de ani de la naştere)*, în „Revista de istorie”, nr. 9/1975, p. 1401-1413.

ŞTEFAN ŞTEFANESCU, *Nicolae Iorga*, în "Revue Roumaine d'Histoire" nr. 4/1971, p. 603-609.

POMPILIU TEODOR, *Din gândirea materialist-istorică românească (1921-1944)*,

Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1972.

BARBU THEODORESCU, *Nicolae Iorga*, Editura Tineretului, Bucureşti, 1968.

AL. ZUB, *Vasile Pârvan, 1882-1927*, Biobibliografie, Bucureşti, 1975; *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Editura Junimea, Iaşi, 1974.

* * * *Nicolae Iorga – istoric al Bizanţului. Culegere de studii* (îngrijită de Eugen Stănescu), Editura Academiei R.S.R., 1971.

* * * *Nicolae Iorga. L'homme et l'oeuvre*, (sub îngrijirea lui D. M. Pippidi), Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

* * * *Nicolae Iorga. Omul şi opera* (sub îngrijirea lui N. Grigoraş şi Gh. Buzatu), Editura Junimea, Iaşi, 1971.

* * * *Vasile Pârvan (1882-1927)*. Studiu introductiv de Emil Condurachi, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1957.

ÎNCHEIERE

Anul 1944 a însemnat o dată decisivă, un moment de cotitură în istoria României. Revoluția socialistă a adus importante transformări nu numai în structura economică şi socială a țării, ci şi în domeniul manifestărilor spirituale. S-a făurit o cultură corespunzătoare noilor realități social-economice şi politice, o cultură care, preluând critic moştenirea trecutului, îşi propune să contribuie la formarea conştiinței socialiste, la afirmarea unui nou umanism. Legătura cu trecutul şi orientarea spre viitor, caracteristici ale culturii noi în ansamblu, definesc şi orientările din istoriografia contemporană.

În general, trecând peste o fază când afirmarea unor noi valori s-a făcut uneori în dauna recunoaşterii bogatei moşteniri istoriografice, istoriografia românească actuală afirmă fără şovăială semnificația operei marilor înaintaşi – de la cronicari la N. Iorga şi V. Pârvan –, ale căror rezultate caută să le ducă mai departe. De fapt, însăşi istoriografia marxistă are în urmă o frumoasă tradiție – de la Nădejde şi Dobrogeanu-Gherea la Pătrăşcanu –, fără a ne referi la preocupările şi interpretările social-economice, materialiste ale unor istorici nemarxişti. După cum înțelegem viața de azi în strânsă legătură cu întreaga istorie milenară a poporului român, tot astfel nu putem rupe nici istoriografia actuală de tradiția istoriografică, cu o pondere atât de mare în cultura românească. Misiunea politică, patriotică, semnificația națională, rolul educativ al istoriei – idei prezente la aproape toți istoricii vechi, sunt puternic subliniate – desigur într-o nouă conjunctură – de istoriografia actuală.

Nu ne propunem să trecem în revistă însemnatele realizări ale istoriografiei româneşti din ultimii 30 de ani. S-a scris în această perioadă multă istorie, s-au afirmat, alături de specialiştii care activaseră şi înainte de 1944, noi generații de istorici. Sunt grăitoare datele cuprinse în volumele I şi IV din *Bibliografia istorică a României*, apărută în 1970 şi 1975; primul cuprinde 7701 titluri de cărți şi studii publicate între 1944-1969, iar al doilea 9920 titluri apărute între 1969-1974. Se observă pe de o parte cantitatea şi varietatea muncii depuse de sute de istorici, din toate colțurile țării, din institute de învățământ şi cercetare, din arhive şi din muzee, iar pe de altă parte intensificarea în ultimii ani a publicării lucrărilor de istorie. Există o activă „viață istoriografică”, manifestată şi prin intermediul multor reviste de specialitate, dintre care amintim „Revista de istorie”, „Anale de istorie”, „Revue Roumaine d’Histoire”, „Revue des études sud-est européennes”, „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie”, „Dacia”, „Revista arhivelor” (toate la Bucureşti), „Studia Universitatis Babeş-Bolyai”, „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie”, „Acta Musei Napocensis” (la Cluj), „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A D. Xenopol” (Iaşi), şi multe altele, în numeroase oraşe ale țării.

Adâncind preocupări mai vechi, istoricii au abordat în ultimele decenii şi domenii mai puțin tratate în trecut, au folosit noi categorii de izvoare şi noi metode de lucru. În studiul istoriei vechi a pământului românesc – mai ales pe baza cercetărilor arheologice care, continuând tradiția existentă, au căpătat o mare amploare –, s-au adus contribuții însemnate privind orânduirea comunei primitive (paleolitic, neolitic, epoca fierului şi a bronzului), istoria civilizației geto-dace, a Daciei romane şi a epocii migrațiilor, martoră a formării poporului român. Argumentele arheologice, adăugate vechilor izvoare cunoscute, au aruncat o lumină vie asupra continuității neîntrerupte a strămoşilor noştri pe teritoriul României de astăzi.

În cercetarea epocii medievale, contribuțiile, fără a neglija tradiționala istorie politică, mai ales permanenta luptă pentru menținerea neatârnării, s-au concentrat asupra structurilor economice şi sociale, raporturilor între clase, instituțiilor, evoluției culturale. În epoca modernă (al cărui început s-a stabilit la 1821, anul revoluției lui Tudor Vladimirescu), s-au urmărit de asemenea marile forțe economice şi probleme sociale, accentuându-se, mai ales în ultimii ani, şi însemnătatea luptei naționale, pentru unire şi independență; s-a cercetat, de asemenea, situația țărănimii şi a muncitorimii, insistându-se asupra începuturilor mişcării muncitoreşti şi socialiste. În perioada contemporană (care se consideră că începe odată cu desăvârşirea unității naționale, la 1918), pe lângă studiul problemelor social-economice, de o atenție deosebită s-a bucurat cercetarea mişcării muncitoreşti, a luptei Partidului Comunist Român şi a altor forțe democratice. S-au publicat mai multe lucrări privind viața politică, în special politica externă, în perioada interbelică. Situația României în timpul celui de al doilea război mondial, actul istoric din august 1944, participarea la războiul antihitlerist, marile transformări din anii 1944-1948 – sunt probleme care au fost, de asemenea, tratate pe larg de istorici. Din păcate perioada mai recentă (după 1948) a fost mai puțin abordată; o sarcină a cercetării istorice va fi şi aceea de a trata, în chip ştiințific, şi istoria cea mai nouă, a anilor construcției socialiste.

Stadiul actual al cercetării istorice româneşti se reflectă şi în publicarea unor lucrări de sinteză. Cea mai însemnată este tratatul elaborat sub auspiciile Academiei R.S.R., cu titlul *Istoria României*, lucrare de mare întindere, opera unei numeroase echipe de specialişti. Au apărut, între 1960-1964, patru volume (din opt plănuite), prezentând istoria patriei până ia anul 1878. S-au publicat, de asemenea, sinteze mai succinte, într-un singur volum: *Istoria României*, sub redacția lui M. Constantinescu, C. Daicoviciu şi Şt. Pascu, în 1969; *Istoria poporului român*, sub redacția lui A. Oțetea, în 1970. Împreună cu Dinu Giurescu, C. C. Giurescu a reluat publicarea vechilor sale lucrări, îmbunătățite, atât a compendiului *Istoria românilor* (1971, 1975), cât şi a lucrării mai vaste cu acelaşi titlu, concepută în opt volume, primul apărând în 1974.

Întreaga istorie românească este expusă, într-o remarcabilă sinteză, în prima parte a Programului Partidului Comunist Român, adoptat de Congresul XI din noiembrie 1974. Este proba cea mai evidentă a rolului acordat istoriei în societatea românească contemporană, a înțelegerii prezentului în legătură organică cu trecutul. Programul înfățişează sintetic concepția actuală asupra istoriei româneşti, fiind o încununare a cercetărilor istorice de până acum şi un punct de plecare teoretic pentru cercetările viitoare. Sunt exprimate multe idei clasice ale istoriografiei româneşti, reluate şi adâncite în anii din urmă. Formarea poporului român prin împletirea celor două civilizații, dacă şi romană, continuitatea sa neîntreruptă, existența unui feudalism românesc cu unele trăsături specifice, între care ponderea deosebită a țărănimii libere, lupta necurmată pentru păstrarea ființei etnice şi organizării statale independente, rămânerile în urmă – pe plan economic, cultural, politic – determinate de dominația marilor imperii vecine: otoman, habsburgic, țarist, începutul epocii moderne odată cu revoluția din 1821, a cărei directă continuare o constituie revoluția din 1848, formarea statului național unitar, înțeleasă ca înfăptuirea firească a unei năzuințe seculare – iată câteva idei esențiale ale Programului, profund ancorate în tradiția noastră istoriografică. Desigur, un loc deosebit este acordat istoricului mişcării muncitoreşti, socialiste şi comuniste, luptei Partidului Comunist Român, prefacerilor istorice din ultimele trei decenii.

Programul stabileşte o strânsă legătură între societatea de astăzi şi milenara istorie a

poporului. Istoria nu este ceva rupt de prezent, ci trăieşte în fiecare din noi. Aplicând consecvent metoda marxistă la studiul istoriei patriei, programul subliniază în acelaşi timp trăsăturile originale, specifice, ale evoluției poporului român. Se accentuează în chip deosebit rolul națiunii în epoca modernă şi contemporană; dacă există o dezvoltare comună a întregii omeniri, în cadrul ei fiecare popor, fiecare națiune urmează o cale care prezintă numeroase trăsături originale. Raportul complex între general şi particular, între internațional şi național, este cu atenție urmărit în expunerea istorică a Programului.

În fața istoriografiei româneşti stau sarcini importante. Există încă lacune, care trebuie acoperite, domenii în care cercetarea se cuvine să fie intensificată. Trebuie, de pildă, sporite eforturile pentru publicarea corespunzătoare, în ediții critice cât mai complete, a izvoarelor istorice. Epoci întregi şi probleme istorice de mare însemnătate nu sunt încă acoperite. Planul lui I. Bogdan – sunt şapte decenii de atunci – de editare sistematică a izvoarelor nu a fost, până astăzi, decât foarte parțial îndeplinit. În ce priveşte alcătuirea unor monografii şi lucrări de sinteză, sunt încă multe probleme care se cer mai bine lămurite. Numeroase aspecte ale evoluției economice şi sociale rămân încă a fi cercetate. Sunt epoci întregi despre care cunoaştem prea puțin cu privire la nivelul dezvoltării economice, la structura socială. Şi raporturile precise între clase, evoluția demografică etc. Nu avem, pentru a da numai câteva exemple, decât puține cercetări privitoare la marile exploatări agricole sau la istoria întreprinderilor indus triale. Lipsesc, în aceste domenii, şi lucrările de sinteză (greu de realizat, desigur, cât timp nu există suficiente monografii speciale). Astfel – şi iar trebuie să ne raportăm l-a programul lui I. Bogdan din 1905 – nu avem lucrări de ansamblu despre evoluția diferitelor clase sociale. Bălcescu făcea începutul scriind în 1846, pe baza documentației reduse ce îi stătea la dispoziție, *Despre starea socială a muncitorilor plugari*; pe baza unei informații mult mai bogate şi a studiilor speciale realizate între timp, nu s-ar putea scrie astăzi o istorie a țărănimii? Este, fireşte, doar un exemplu din multele care s-ar putea da.

O atenție tot mai mare se va acorda, cu siguranță, cercetărilor interdisciplinare. Prin însăşi concepția asupra istoriei, marxismul impune o abordare a ştiințelor sociale, înțelese în strânsă legătură una cu alta. Există, în istoriografia românească veche exemplul lui B. P. Haşdeu care aducea în sprijin, pentru lămurirea unor probleme istorice, ştiințe dintre cele mai felurite, de la biologie şi antropologie până la economie politică şi lingvistică. Desigur, un singur om nu putea cunoaşte totul şi, de altfel, ştiințele amintite se aflau ele însele atunci într-un stadiu incipient de cristalizare. Astăzi, situația este alta. Istoria poate şi trebuie să se folosească (şi să fie la rândul ei folosită) de celelalte discipline sociale, care au progresat în chip remarcabil în ultimele decenii. Ea poate apela la sociologie, la economie politică, la etnografie, la geografie, la antropologie etc.; de asemenea, folosirea matematicii în istorie, realizarea unor studii de istorie cantitativă trebuie să preocupe mai mult pe istoricii noştri, ținând seama de o anumită tendință a istoriografiei pe plan mondial.

Mai multă atenție va trebui să se acorde istoriei universale. Există în istoriografia românească o frumoasă tradiție în acest domeniu, care nu trebuie pierdută, ci dimpotrivă, dezvoltată. Fără a minimaliza importanța unor lucrări de popularizare sau de informare generală a cititorilor, este evident că atenția unui număr de istorici se cade a se îndrepta spre cercetarea fundamentală în domeniul istoriei universale. De un mare interes este istoria țărilor şi popoarelor vecine, în legătură cu care a evoluat, timp de

veacuri, poporul român. Studiilor sud-est europene, relativ bine dezvoltate, ar trebui să le corespundă o atenție similară acordată altor popoare din Europa centrală şi răsăriteană. Fireşte, prezintă interes şi istoria altor zone din Europa, precum şi – după cum s-a arătat în ultimii ani (inclusiv pe linia unor documente de partid) – istoria altor continente, de pildă Africa şi America Latină. Pentru a fi fructuos, studiul diferitelor probleme de istorie universală va trebui să plece de la o bună documentație, de primă mână, de la cunoaşterea cât mai directă a realităților descrise. De asemenea, se impune un punct de vedere propriu, o perspectivă românească în tratarea istoriei universale, căci numai astfel se pot aduce adevărate contribuții. De altfel, şi istoria românească trebuie raportată neîncetat la istoria universală, încercându-se (urmând iarăşi exemplul lui N. Iorga) încadrarea sa organică în evoluția generală a umanității.

Se simte nevoia unui mai mare interes pentru sinteză şi teorie. Aici, exemplul lui Xenopol este poate cel mai caracteristic. Este, desigur, nevoie de multe studii de amănunt, dar nu trebuie uitat că ele nu sunt un scop în sine, ci pregătiri pentru înțelegerea liniilor principale de dezvoltare, problemelor fundamentale. Pregătirea, care a început, a noii sinteze de *Istoria României*, concepută în 10 volume, va pune, fără îndoială, şi va rezolva, multe asemenea probleme. Alături de sinteze, mergând spre un grad de generalizare şi mai înalt, chestiunile de teorie a istoriei nu trebuie să-i lase indiferenți pe specialişti. A fi istoric nu înseamnă numai a descoperi, a cerceta şi a lega într-o expunere unitară ştirile cuprinse în izvoare. Înseamnă în aceeaşi măsură, dacă nu şi mai mult, a medita asupra mersului istoriei, a cuprinsului şi semnificației ştiinței istorice. Cu atât mai mult cu cât, la fel ca toate ştiințele, istoria străbate o epocă de rapidă evoluție, redefinindu-şi conținutul şi metodele. Istoricii sunt datori să-şi spună cuvântul asupra problemelor fundamentale ale ştiinței pe care o reprezintă.

*
* *

Concluzia esențială care se desprinde la capătul acestei prezentări a evoluției istoriografiei române este caracterul profund național al ştiinței istorice româneşti. *Național* prin conținut (unitatea şi continuitatea poporului român, lupta sa pentru independență – fiind teme fundamentale, tratate de toți istoricii importanți), *național prin concepția generală a istoriei* (al cărei mers se realizează, potrivit unei idei adânc înrădăcinate în istoriografia noastră, prin intermediul popoarelor, națiunilor, fiecare aducându-şi contribuția specifică), *național prin misiunea politică* a istoricului şi istoriei în societatea românească. Istoria a însemnat la noi nu o simplă preocupare intelectuală, o ştiință printre alte ştiințe, ci un important mijloc de făurire a unității naționale şi una din forțele care au creat şi statul românesc unitar şi independent. Prin acest întreit caracter național al său – într-un veac când au circulat şi circulă explicații ale istoriei ce tind să minimalizeze rolul națiunilor în evoluția generală a omenirii – istoriografia românească îşi defineşte individualitatea în cadrul larg al istoriografiei universale.

Fireşte, pe lângă trăsături proprii, a existat întotdeauna o încadrare într-un anumit curent, într-o anumită etapă a dezvoltării istoriografiei pe plan mondial. Ca în orice ştiință, concepția generală a disciplinei, metodele de lucru nu rămân închise în hotarele unei singure culturi naționale. În prima fază a evoluției sale (secolele XV-XVI), istoriografia română s-a încadrat în aria, culturală slavo-bizantină, pentru ca, apoi, în secolele XVII-XVIII să fie puternic influențată de umanismul european, receptat prin filieră polonă, greacă sau italiană. Istoriografia luministă din jurul anului 1800 a avut ca

modele concepția filosofică şi lucrările istorice ale raționalismului francez şi luminismului german, existând de asemenea strânse legături şi cu alte culturi – italiană, greacă etc. Istoricii romantici ai generației de la 1848 au fost influențați mai ales de ideile sociale şi revoluționare ale istoriografiei franceze într-o anumită măsură, şi de ştiința istorică germană. a doua jumătate a secolului XIX şi la începutul celui următor, istoricii noştri se formează pe lângă universitățile germane, reputate prin metoda riguroasă de lucru (este cazul lui A. D. Xenopol, V. Pârvan, într-o anumită măsură N. Iorga), pe lângă cele franceze (în primul rând N. Iorga), şi, în număr destul de mare, la şcoala austriacă, caracterizată printr-o tehnică foarte precisă, dar şi printr-un orizont teoretic mai îngust (D. Onciul, I. Bogdan, I. Nistor, C. Giurescu).

Între cele două războaie mondiale, odată cu scăderea sensibilă a influenței germane şi austriece, rămâne pe primul loc raportul cu istoriografia franceză, într-o anumită măsură şi cu cea italiană, un rol însemnat având cele două şcoli române de la Paris şi Roma.

Învățând, după cum era firesc, din realizările şi experiența altor şcoli istorice, românii au contribuit, la rândul lor, la îmbogățirea tezaurului istoriografiei mondiale. Lucru firesc, dacă ținem seama de ponderea atât de însemnată a istoriei în cultura românească. Câțiva mari istorici români sunt şi nume reprezentative ale ştiinței istorice universale. Dimitrie Cantemir, prin contribuția adusă la cunoaşterea istoriei poporului său, ca şi prin scrierea istoriei Imperiului Otoman şi prezentarea întregii civilizații musulmane; Alexandru D. Xenopol, prin îndrăzneala cu care a abordat problemele atât de dificile ale teoriei istoriei şi prin prezentarea clară, sistematică, inclusiv pentru uzul străinătății, a istoriei poporului român; Nicolae Iorga, spirit de excepție, pe care nimeni nu l-a putut şi nu îl va putea egala prin cantitatea şi varietatea operei, în erudiție şi în bogăția ideilor; Vasile Pârvan, unul din marii arheologi ai secolului – sunt nume care dovedesc că istoriografia românească, prin ce a dat mai bun, a contribuit la îmbogățirea tezaurului cultural al omenirii întregi.

Istoria nu înseamnă înregistrarea unor lucruri fără viață, a umbrelor trecutului. Ea este o ştiință vie. Trecutul, prezentul şi viitorul trebuie înțelese laolaltă, sunt cuvinte care denumesc aceeaşi evoluție a umanității. De aceea nu se poate concepe să trăim ziua de azi şi să privim înainte, ignorând ce se află în urma noastră. Dimensiune fundamentală a gândirii şi a conştiinței umane, istoria – cu atât de bogată tradiție în cultura românească – va trebui să-şi mențină locul ce l-a ocupat de-a lungul atâtor generații. O ştiință trăieşte însă prin oamenii ce o reprezintă. Istoricii de azi şi de mâine au o mare şi nobilă răspundere.

CUPRINS